

SOSYAL ve BEŞERİ BİLİMLER DERGİSİ

Sosyal Bilimler
Araştırmaları Derneği

SoBiAD

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (Online)

ISSN: 1309 - 8012

Yıl: 2025 Cilt: 17 Sayı: 1

Amaç ve Kapsam

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (SBBD), Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği (SoBiAD) tarafından Temmuz ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Sadece Türkçe makaleler yayın için kabul edilmektedir.

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi; Ekonomi, İşletme, Yönetim, Siyaset Bilimi, Hukuk, Sosyoloji, Felsefe, Etik ve diğer alanlarda hazırlanmış teorik-analitik-ampirik araştırmalar ve incelemelere açık bir dergidir.

Açık Erişim Politikası

Açık erişimin bilginin evrensel kullanımını artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğuracağı düşüncesinden hareketle, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (SBBD) Açık Erişim politikasını benimsemiştir. Dergi, yazarlardan devraldığı ve yayımladığı içerikle ilgili telif haklarından, bilimsel içeriğe evrensel Açık Erişimin (Open Access) desteklenmesi ve geliştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla, bilinen standartlarda kaynak olarak gösterilmesi koşuluyla, ticari kullanım amacı ve içerik değişikliği dışında kalan tüm kullanım (bağlantı verme, kopyalama, baskı alma, herhangi bir fiziksel ortamda çoğaltma ve dağıtma vb.) haklarını bedelsiz kullanıma sunmaktadır. İçeriğin ticari amaçlı kullanımı için yayınevinden yazılı izin alınması gereklidir.

Ücretsiz Yayın

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (SBBD)'nde makale yayınlanması için yazarlardan hiçbir ücret talep edilmemektedir.

Yazarların Sorumlulukları

Yazarların makalelerini dergi web sayfasında sunulan yazım kurallarına ve örnek şablona göre hazırlamaları gerekir. Yazarların, hakem raporlarında belirtilen düzeltmeleri zamanında yapmaları beklenir.

Etik İlkeler

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (SBBD)'nde yer alan etik görev ve sorumluluklarda Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından kabul edilen ve yayınlanan ilkeler benimsenmektedir.

Yazarlardan aşağıda belirtilen etik kurallara uymaları beklenmektedir.

- Dergiye gönderilen makaleler başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.
- Yazarlar makalelerinde kullandıkları tüm alıntılara referans vermiş olmalıdır.
- Yazarlar makaleye bilimsel katkı verdiklerini garanti etmelidir.
- Yazarlar makalenin başka bir kişi ya da kurumun fikri mülkiyet haklarını ihlal etmediğini, intihal içermediğini ve kendi çalışmaları olduğunu garanti etmelidir.
- Makalede adı geçen tüm yazarlar, gönderilen ve yayınlanan makaleler üzerinde eşit sorumluluğa sahiptir.
- Yazışmadan sorumlu yazar adı geçen tüm ortak yazarların yayına ve ortak yazar olarak adlandırılmaya razı olduğunu garanti etmelidir. Çalışmaya önemli bilimsel ve yazınsal katkı sağlayan tüm kişiler ortak yazar olarak adlandırılmalıdır.
- Yazarlar gerekli görülmesi halinde makalede yer alan veri setlerine ulaşımı sağlamalıdır.

Hakemlik Süreci

Makaleler, hakemler tarafından altı ölçüt - bazı ölçütlerin belirli türdeki bildirilere uygulanamaması halinde daha az- dikkate alınarak değerlendirilir. Hakemlerin raporları tamamlandıktan sonra yazılar, Yayın Kurulu'nun onaylaması durumunda yayıma hazır hale gelir ve kabul sırası dikkate alınarak uygun görülen sayıda yayımlanır. Makaleler yayınlanmadan önce turnit-in ve/veya iThenticate intihal yazılımları ile kontrol edilmektedir.

Telif Hakları

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (SBBD) bünyesinde yayınlanan yazıların fikirlerine resmen katılmaz, basılı ve çevrimiçi sürümlerinde yayınladığı hiçbir ürün veya servis reklamı için güvence vermez. Yayınlanan yazıların bilimsel ve yasal sorumlulukları yazarlarına aittir. Yazılarla birlikte gönderilen resim, şekil, tablo vb. unsurların özgün olması ya da daha önce yayınlanmış iseler derginin hem basılı hem de elektronik sürümünde yayınlanabilmesi için telif hakkı sahibinin yazılı onayının bulunması gerekir.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği (SoBiAD), yazarlardan devraldığı ve derginin çevrimiçi (online) sürümünde yayınladığı içerikle ilgili telif haklarından, bilimsel içeriğe evrensel açık erişimin (open access) desteklenmesi ve geliştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla, bilinen standartlarda kaynak olarak gösterilmesi koşuluyla, ticari kullanım amacı ve içerik değişikliği dışında kalan tüm kullanım (çevrimiçi bağlantı verme, kopyalama, baskı alma, herhangi bir fiziksel ortamda çoğaltma ve dağıtma vb.) haklarını (ilgili içerikte tersi belirtilmediği sürece) Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported (CC BY-NC-ND3.0) Lisansı aracılığıyla bedelsiz kullanıma sunmaktadır. İçeriğin ticari amaçlı kullanımı için alınması gereklidir.

Yazarlar yazılarının bütün yayın haklarını derginin yayıncısı Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği (SoBiAD)'ne devrettiklerini kabul ederler. Yayınlanan içeriğin (yazı ve görsel unsurlar) telif hakları dergiye ait olur. Dergide yayınlanması uygun görülen yazılar için telif ya da başka adlar altında hiçbir ücret ödenmez ve baskı masrafı alınmaz; ancak ayrı baskı talepleri ücret karşılığı yerine getirilir.

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (SBBD) aşağıdaki indexing/abstracting servislerinde kayıtlıdır.

| Index Copernicus | Asos Index | Academic Research Index | AJIndex | Directory of Research Journals Indexing | CiteFactor | Academic Researches Index | Index of Academic Documents

Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (SBBD) ayrıca TÜBİTAK- ULAKBİM Dergi Sistemleri (UDS) çerçevesinde DergiPark'ta kayıtlıdır

KURUCU EDİTÖR

Prof.Dr. Coşkun Can AKTAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

EDİTÖR

Doç.Dr. Serdar Yay, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Türkiye

EDİTÖR KURULU

Prof.Dr. Hakan Ay, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Prof.Dr. Serpil Ağcakaya, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr. Hamza Kandemir, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr. Meryem Karaaziz, Yakın Doğu Üniversitesi, KKTC

Dr.Öğr.Üyesi Sumru Kaleli, Trakya Üniversitesi

YABANCI DİL EDİTÖRÜ

Dr. Billur Güner Kohen, Loyala University, ABD

DERGİ SEKRETERYASI

Hayal Zelal Şimşek, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye

İLETİŞİM

sobiadsosres@gmail.com

**SOSYAL
BİLİMLER
ARAŞTIRMALARI
DERNEĞİ**

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi

PANİK BOZUKLUK VE BDT ÜZERİNE DERLEME: BİR OLGU SUNUMU

REVIEW IN PANIC DISORDER AND COGNITIVE BEHAVIORAL THERAPY: A CASE REPORT

Hilal PARALI & Meryem KARAAZİZ

1-26

Araştırma Makalesi

ZYGMUNT BAUMAN: ELEŞTİREL BİR SOSYOLOJİYE DOĞRU, SAĞDUYU VE KURTULUŞ
ÜZERİNE BİR DENEME

*ZYGMUNT BAUMAN: TOWARDS A CRITICAL SOCIOLOGY, AN ESSAY ON COMMON-SENSE
AND EMANCIPATION*

Arif AKBAŞ

27-55

Araştırma Makalesi

NETFLİX DİJİTAL PLATFORMUNDA METROPOL YAŞAMININ YANSIMASI: BİR
BAŞKADIR

*REFLECTION OF METROPOLITAN LIFE ON NETFLIX DIGITAL PLATFORM: IT IS
SOMETHING DIFFERENT*

Şeyda BİLGİN

56-67

Araştırma Makalesi

ORTA YAŞ TOTAL GÖRME ENGELLİ VE GÖREN BİREYLERİN SÖZEL KISA SÜRELİ
BELLEKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

*COMPARISON OF THE VERBAL SHORT-TERM MEMORY OF MIDDLE-AGE VISUALLY
IMPAIRED AND SEEN INDIVIDUALS*

Tolga ÇELİK

68-92

Araştırma Makalesi

İNSANLARDA VE DİĞER PRİMATLARDA SOSYAL HOŞGÖRÜNÜN GELİŞİMİNİ
ETKİLEYEN BAŞLICA FAKTÖRLER

*MAIN FACTORS AFFECTING THE EVOLVEMENT OF SOCIAL TOLERANCE AMONG HUMANS
AND OTHER PRIMATES*

Muhsin ALTUN

93-128

**DİĞER (Editoryal Notlar, Fikir Yazıları, Kitap Tanıtımı,
Kitap Eleştirileri, Söyleşiler, Tercümeleler vs.)**

GERONTOKRASİ, DEMANSKRASİ ve OTOKRASİ RİSKLERİNE SİGORTA OLARAK “YAŞ SINIRLAMASI KURALI” Devlet ve Hükûmet Başkanlığı Makamına Seçilecekler İçin Görev Süresi ve Dönem Sınırlamasına İlave Anayasal Yaş Sınırlaması Önerisi
Coşkun Can AKTAN

129-163

SAYIŞTAY, ETKİN DENETİM VE BAĞIMSIZLIK Doç. Dr. Murat İnce İle Yüksek Denetim Kurumlarının İşleyişi ve Denetim Mesleğinin Küresel Sorunları Üzerine Söyleşi
Ahmet ÖZKAN

164-181

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

PANİK BOZUKLUK VE BDT ÜZERİNE DERLEME: BİR OLGU SUNUMU*

Hilal PARALI¹

Psikolog

E-mail: hilalparal7@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3520-7469

Meryem KARAAZİZ

Doç.Dr.

Yakın Doğu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

E-mail: meryem.karaaziz@neu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0085-612X

Öz

Panik bozukluk; herhangi bir yerde ve durumda aniden gelişen, işlevsellikte düşüşe sebep olan, yinelenen panik ataklarla ortaya çıkan ve ileride tekrar yaşanılacak mı diye endişe duyulan bir kaygı bozukluğudur. Kişi, ortaya çıkan bu belirtilerle beraber atakları tekrar yaşamaktan korktuğu için ataklardan kaçmak veya atakları engellemek adı altında istemese de davranış değişikliği göstermektedir. Bilişsel Davranışçı Terapide en önemi unsurundan biri biliş olmakla beraber düşüncelerimizin, davranışlarımıza ve duygularımıza etki ettiği üzerinde durmaktadır. Temel amacı ise kişinin gerçek dışı olan ve davranışsal/duygusal sorunlara sebebiyet veren olumsuz ve çarpık olan düşünceleri belirleyerek bunları daha sağlıklı düşüncelere çevirmektir. BDT, çeşitli ruhsal bozukluğun tedavisinde kullanılmakla beraber panik bozukluk tedavisinde geçerli görülen terapi metotlarından biridir. Bu olgu sunumunda DSM-5 tanı kriterlerine göre ‘Panik Bozukluk’ belirtileri göstermekte olan 36

---

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ Sorumlu Yazar: hilalparal7@gmail.com

Atıf (APA): Paralı, H. & Karaaziz, M., (2025), Panik Bozukluk ve BDT Üzerine Derleme: Bir Olgu Sunumu, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 1-26.

yaşında, iki çocuk annesi kadın hastaya Bilişsel Davranışçı Terapi yaklaşımı ele alınarak panik atak belirtilerinin en aza indirgenmesi amaçlanmıştır. Toplam 5 seans yapılmış olup 4'ü yüz yüze; 1'i çevrim içi gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bilişsel Davranışçı Terapi, DSM-5, Panik Atak, Panik Bozukluk*

Alan Tanımı: *Psikoloji*

REVIEW IN PANIC DISORDER AND COGNITIVE BEHAVIORAL THERAPY: A CASE REPORT

Abstract

Panic disorder; It is an anxiety disorder that develops suddenly in any place and situation, causes a decrease in functionality, occurs with recurrent panic attacks and is worried about whether it will happen again in the future. With these symptoms, the person shows a change in behavior even though he does not want to avoid the attacks or prevent the attacks because he is afraid of experiencing the attacks again. In Cognitive Behavioral Therapy, one of the most important elements is cognition, and it emphasizes that our thoughts affect our behaviors and emotions. Its main purpose is to identify the negative and distorted thoughts that are unrealistic and cause behavioral/emotional problems and turn them into healthier thoughts. Although CBT is used in the treatment of various mental disorders, it is one of the therapy methods that is considered valid in the treatment of panic disorder. In this case report, it is aimed to minimize panic attack symptoms by considering the Cognitive Behavioral Therapy approach to a 36-year-old female mother of two children who has symptoms of 'Panic Disorder' according to DSM-5 diagnostic criteria. A total of 5 sessions were held, 4 of them face-to-face and 1 of them online.

Key Words: *Cognitive Behavioral Therapy, DSM-5, Panic Attack, Panic Disorder*

JEL Code: *D83*

1.GİRİŞ: PANİK BOZUKLUK

Panik bozukluk; belirli bir neden olmadan birçok bilişsel ve-veya bedensel belirtilerle giden yoğun gelişen korkunun birdenbire geliştiği ve beklenmeyen panik ataklarla tekrarlanmasıyla karakterize olmuş anksiyete bozukluklarından biridir. Bakıldığında çeşitli fizyolojik ve psikolojik belirtilerle giden, panik atakların beklenmedik ve yineleyen şekilde ortaya çıkmasıyla gelişen bir bozukluktur (Güler, Usluca, & Yılmaz, 2021). Panik atak ise tipik olarak; yoğun bir kötü bir şey olacak beklentisi, endişe ve korku ile aniden ortaya çıkan, çok kısa zamanda yüksek seviyelere ulaşır. Yaşanılan panik atakları sırasında; baygınlık hissi, baş dönmesi, soluk alıp vermede güçlük, ürperme, titreme, uyuşma, kalp atımında hızlılık, karıncalanma, karında rahatsızlık, bulantı, çarpıntı, sıcak basma, göğüste ağrı, boğulma hissi gibi birçok belirtiyi ortaya çıkarmaktadır. Bu görülen bedensel belirtilerin yanında ölüm korkusu, kontrolü kaybetme veya delirme korkusu gibi bilişsel belirtiler de ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca yaşanılan anksiyete durumunun yoğunluğuna göre kişi, çevresini değişik, gerçek dışı veya kendisi gerçek dışı olarak algılayabilmektedir.

Panik atak durumu yaşayan kişiler, kendilerince bir felaketin içindeymiş duygusuna kapılabilirler ve bu nedenle göğüste ağrı, çarpıntı, kalp atımında hızlanma gibi yakınmalar yaşadıklarında genellikle kalp krizi geçirip öleceklerini düşünürler. Bakıldığında bu ataklar bir anda gelip on beş-yirmi dakika sürmekte olup atakların şiddeti ve sıklığı değişkenlik gösterebilmektedir.

Panik atakların farklı tiplerde de ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin; bilenen bir tetikleyici durumu olmadan kendini göstermişse bunlar ‘beklenmedik’ tipteki panik ataklardır. Fakat bilinen bir tetikleyici varsa yani belli bir durumda ortaya çıkmışsa bunlar ‘durumsal yatkınlık gösterilen’ panik ataklardır ama bu panik atakların mutlaka ortaya çıkması beklenmez. Diğer bir tip panik atak ise tetikleyici bir durumla karşılaşılmanın hemen ardından kendini gösteriyorsa bu da ‘duruma bağlı’ panik ataklar olarak adlandırılmaktadır (Tükel, 2002).

Panik atak DSM-5’te ruhsal bozukluk sınıfına dâhil edilmemekle birlikte hastalık olarak ‘Panik Bozukluk’ adı altında yer almaktadır. Panik bozukluk tanısı koyabilmek içinse; panik atakta görülen belirtilerden ‘en az dört belirti’ ile birlikte ‘panik atağı tekrardan tetikleyebilecek olan durum ve davranışlardan kaçınma’ ya da ‘tekrar bir panik atak geçirim düşüncesi ile sürekli bir endişe duyma’ durumlarından birinin görülmesi gerekmektedir (TOPRAK & KARAAZİZ, 2022). Aynı zamanda kişinin ‘Panik Bozukluk’ tanısı alabilmesi için hastalığının

başında ‘beklenmedik panik ataklarının’ olması gerekmektedir. Panik bozukluğun en temel özellik ise; beklenmedik, ne zaman ve nerede başlayacağı kestirilmeyen ve yineleyici olmasıdır (Tükel, 2002).

Ortaya çıkan panik nöbetleri, başka bir ruhsal bozuklukta veya herhangi bir bunalıta bozukluğunda görülebilmektedir. Panik bozukluk ise birden ve kendiliğinden gelişen panik nöbetleriyle kendini gösterir ve DSM-5’te Bunalıta Bozuklukları adı altında ‘Panik Bozukluğu’ adı altında yer almaktadır (Öztürk & Uluşahin, 2020).

2. BELİRTİ VE BULGULAR

1. *Genel Görünüm ve Davranış:* Panik atakları dışında kişinin genel görünümünde herhangi bir bozukluk söz konusu olmayabilir fakat kişi, panik atak geçirdiği sırada aşırı telaşlı ve endişeli olmaktadır
2. *İlişki Kurma ve Konuşma:* Bir panik atağı sırasında kişi, panik durumu ve ağır bir korku içerisinde olduğundan rahat rahat konuşamaz ve sesi titrer. Durum böyleyken kişi ile iletişime geçmek biraz zor olabilir fakat hasta yaşamış olduğu panik ataklarını ya da panik nöbetlerini yeniden yaşayıp yaşamayacağı hakkında bizimle iletişime geçmek isteyebilir.
3. *Duygulanım:* Kişide panik atakları sırasında aşırı derecede bir uyarılma ve korku bulunmaktadır. Ne zaman geleceği bilinmeyen ağır ve akut olan korku nöbetleri kişinin bütün duygulanımını ele geçirmiştir. Panik atakları yaşandıktan sonra kişilerin en önemli yakınması, panik nöbetinin tekrardan nüksetme korkusudur. Panik atakları sırasında aşağıda açıklanmış olan ortaya çıkan fizyolojik belirtilerin yanında kişilerde, ‘delirme, öz denetimini yitirme, ya da şiddetli bir ölüm korkusu’ ortaya çıkar. Atak atlatıldıktan sonra ölüm korkusu ya da öz denetimini yitirme korkuları hafiflese de sürebilmektedir. Kişi, panik atakların tekrarlanmasından korkar. Bu duruma ‘beklenti bunalıtısı’ adı verilmektedir. Bakıldığında nöbetler ya psikososyal bir uyarandan sonra ya da ortada uyarıcı bir durum olmadan yani kendiliğinden ortaya çıkar. Ve bu uyaranlar da yoğun korku verici ya da sarsıcı bir uyaran olmayabilmektedir. Ama hastaların birçoğunda panik ataklardan birkaç hafta ya da ay önce yaşanmış olan bir yaşam olayı öyküsü bulunabilmektedir. Ancak bu yaşam olaylarının kişide zorlayıcı bir etkide bulunmayabilir.
4. *Bilişsel Yetiler:* Panik nöbetleri dışında bakıldığında kişilerin algılaması, yönelimi ve diğer başka bilişsel yetileri normaldir. Ama panik ataklar

sırasında kişilerde; ara ara çevresini tanıyamama, algı bozukluğu varmış gibi bir durum söz konusu olabilmektedir. Kişiler, şaşkınlık ve zihinsel bir karışıklık içine düşmüş olabilirler. Ayrıca derealizasyon (gerçekdışılama), depersonalizasyon (öze yabancılaşma) yani kişi, kendisinin ve çevresinin değişmiş olabileceğini algılayabilmektedir.

5. *Düşünce süreci ve İçeriği*: Panik atakları haricinde kişileri düşünce süreçlerinde ve içeriklerinde herhangi bir bozukluk söz konusu değildir. Ama kişiler genellikle ‘ya atak tekrar gelirse, geldiğinde ne yaparım, ne olur’ gibi düşüncelerle boğuşmaktadır. Bu düşüncelerin, bunalımın altında yatan bilişsel temalar terapi seansları esnasında ‘...olursa ne olur’ (örneğin, en kötü ne olabilir gibi) şeklinde sorularla ortaya çıkarılabilmektedir.
6. *Fizyolojik ve Bedensel Belirtiler*: Ortaya çıkan panik atakları sırasında yoğun bir delirme ya da ölüm korkusunun yanı sıra ortaya çıkan fizyolojik belirtiler, otonom sinir sisteminin kamçılanılmasına bağlıdır:
  - Çarpıntı,
  - Titreme,
  - Terleme,
  - Sık idrara çıkma,
  - Bulantı ya da karın ağrısı,
  - Kan basıncının yükselmesi,
  - Soluğunu alamıyor-boğuluyor duygusu,
  - Göğüste sıkışma hissi ya da göğüste ağrı,
  - Derealizasyon ya da depersonalizasyon,
  - Baş dönmesi-sersemlik bayılacak ya da düşecekmiş gibi olma,
  - Karıncalanma ya da uyuşma hissi,
  - Sıcak-soğuk basmaları,
  - Üşüme (Öztürk & Uluşahin, 2020).

Bakıldığında bu atakların en şiddetli geçen dönemi kısa sürmektedir. Genelde on-on beş dakikada yatışmakta olup yarım saati geçtiği nadir görülür sonrasında ise şiddetleri azalmaktadır. Başlangıçta kişiler neye uğradığına şaşırılmaktadır. Bazen kişiler delirme korkusu ya da ölüm korkusu sebebiyle çevresindekilerden yardım talep eder ve hemen doktora gitmek isterler. Zaten bu kişiler en çok ‘kalp krizi korkusu’ ile acil servise götürülmektedir. Oradaki doktorla iletişime geçen hasta sonrasında yatışmaya başlar. Ve bu kişiler çoğu zaman bu panik atakları sırasında inme ineceğinden, delireceğinden ya da öleceğinden korkarlar. DSM-5’e tanı

kriterleri ele alındığında yukarıdaki ‘fizyolojik ve bedensel belirtilerin’ temel alınması gereklidir.

ICD-10’da ise tanı kriterleri şu şekildedir (Öztürk & Uluşahin, 2020):

‘Kesin bir biçimde tanı koyulabilmesi için en az 1 ay içerisinde birden fazla ‘ağır otonomik bunalı nöbetlerinin’ olması gerekmektedir. Bu nöbetlerde:

- a. *Dış bir tehlikenin olmadığı durumlarda kendini göstermeli,*
- b. *Önceden kestirilebilecek ya da önceden bilinen bir durumla sınırlı olmamalı,*
- c. *Ara dönemlerde de ortaya çıkan bunalı belirtilerinin çok olmaması gerekmektedir (ayrım olarak ‘beklenti bulantısı’ durumu dışındadır)’.*

DSM-5’te Bunalı Bozuklukları adı altında ‘Panik Bozukluğu’ adı altında yer alırken; ICD-10’da Başka Bunalı Bozuklukları adı altında ‘Panik Bozukluğu (Paroksizmal Bunalı Nöbetleri)’ adı altında yer almaktadır. DSM-4 ve DSM-5 farkına bakıldığında: DSM-4’te Panik Bozukluk ‘agorafobili’ ve ‘agorafobisiz’ olarak iki kümeye ayrılmışken; DSM-5’te bu ayrım kalmış ve ‘agorafobi’ ayrı bir tanı kategorisine alınmıştır. Bu değişikliğin gerekçesi ise agorafobinin genellikle panik bozukluk olmadan da geliştiğine ilişkin araştırmaların olmasıdır. Eğer hastada hem agorafobi hem de panik bozukluk varsa DSM-5’e göre hastaya her iki tanı da birlikte konulmalıdır (Öztürk & Uluşahin, 2020).

DSM-5 Panik Bozukluğu Tanı Kriterleri ise şu şekildedir:

A.Yineleyen beklenmedik panik atakları. Bir panik atağı, dakikalar içinde doruğa ulaşan ve o sırada aşağıdaki belirtilerden dördünün (ya da daha çoğunun ortaya çıktığı, birden yoğun bir korku ya da yoğun bir içsel sıkıntının bastırdığı bir durumdur:

Not: Böyle bir durum, kişinin dingin ya da kaygılı olduğu bir durumda birden bastırabilir.

- 1) Çarpıntı, kalbin küt küt atması ya da kalp hızının artması,
- 2) Terleme,
- 3) Titreme ya da sarsılma,
- 4) Soluğun daraldığı ya da boğuluyor gibi olma duyumu,
- 5) Soluğun tıkanığı duyumu,
- 6) Göğüs ağrısı ya da göğüste sıkışma,

- 7) Bulantı ya da karın ağrısı,
- 8) Baş dönmesi, ayakta duramama, sersemlik ya da bayılacak gibi olma duyumu,
- 9) Titreme, üşüme, ürperme ya da ateş basması duyumu,
- 10) Uyuşmalar (duyumsuzluk ya da karıncalanma duyumları),
- 11) Gerçekdışılık ('derealizasyon', gerçekdışı olma duyumu) ya da kendine yabancılaşma ('depersonalizasyon', kendinden kopma duyumu),
- 12) Denetimini yitirme ya da 'çıldıırma' korkusu,
- 13) Ölüm korkusu.

Not: Kültüre özgü belirtiler (örn. kulak çınlama, boyun ağrısı, baş ağrısı, denetim dışı çılgılık atma ya da ağlama) görülebilir. Bu belirtiler, gereken dört belirtiden biri olarak sayılmamalıdır.

B. Ataklardan en az birinden sonra, aşağıdakilerden biri ya da her ikisi de bir ay (ya da daha uzun bir) süreyle olur.

1. Başka panik ataklarının olacağı ya da bunların olası sonuçlarıyla (örn. denetimini yitirme, kalp krizi geçirme, 'çıldıırma') ilgili olarak sürekli bir kaygı duyma ya da tasalanma.
2. Ataklarla ilgili olarak, uyum bozukluğuyla giden davranış değişiklikleri (örn. spor yapmaktan ya da tanıdık, bildik olmayan durumlardan kaçınma gibi panik atağı geçirmekten kaçınmak için tasarlanmış davranışlar) gösterme.

C. Bu bozukluk, bir maddenin (örn. kötüye kullanılabilen bir madde, bir ilaç) ya da başka bir sağlık durumunun (örn. hipertirodi, kalp-akciğer hastalıkları) fizyolojiyle ilgili etkilerine bağlanamaz.

D. Bu bozukluk, başka bir ruhsal bozuklukla daha iyi açıklanamaz (Köroğlu, 2013).

3.GİDİŞ VE SONLANIŞ

Panik bozuklukta, panik ataklarla birlikte fobik kaçınma ve beklenti bunaltısı durumları ortaya çıkabilmektedir. Panik atağın ilk ortaya çıkmasından öncesinde kişilerin %70'inde kişiyi çok fazla etkileyen yaşam olayları olabilmektedir. Panik atakları yaşayan kişilerin çoğunluğunda panik atakları sıklığının zamanla azalır veya tamamen kaybolabilmektedir. Fakat sınırlı belirtili olan ataklar genellikle uzun sürerek yeti yitimine yol açabilmektedir. Panik bozukluğu olumsuz etkileyen gidiş

göstergelerine bakıldığında; geç tedavi, ek tanılarının varlığı, düşük olan sosyoekonomik düzey, var olan fobik kaçınmaların varlığıdır. Bunların yanında kadınlarda tekrarlanma olasılığının daha yüksek olduğu görülmekle beraber düzelme oranlarında ise kadın-erkek yakın oranlardadır (Üşenmez, 2022).

EŞTANI

Panik bozukluğuna sahip kişilerde; hayatları boyunca ili uçlu bozukluk, çökkünlük durumları ve bunaltı bozuklukları gibi farklı bozuklukların görülme ihtimali bulunmaktadır. Bu bireylerin %10'unda OKB, %35'inde Depresyon, %2'sinde TSSB, %2'sinde Özgül Fobi, %15'inde Yaygın Anksiyete ve Toplumsal Kaygı Bozukluğu, %17'sinde ise Alkolizm olduğu görülmektedir (Üşenmez, 2022).

4.PANİK BOZUKLUĞA ETKİ EDEN ETMENLER

4.1.Biyolojik Etmenler

Noradrenalin sentezlenmesi ya da salınımında oluşan düzensizlikler; GABA, serotonin veya her ikisinin de reseptöre ciddi bir hassasiyet veren durumlardan olabileceği görülmüştür. Bununla beraber azalmış olan serotonin ve GABA'nın anksiyeteye sebep olduğu bilinirken; noradrenalinin ise artmış uyarılmışlığa sebep olduğu bilinmektedir.

Birbirinden farklı ortamlarda büyüyen ikizlerde yapılan çalışmalarda ve soy ağacı incelemelerinde kalıtımının etkili olduğu saptanmıştır. Bakıldığında bunaltı bozuklukları arasında 'panik bozukluğun' ailesel özelliği belirgin olmuş bir bozukluktur. Panik atakları yaşayan kişilerin, genel popülasyona göre; birinci dereceden akrabalarında da çökkünlük, başka bir bunaltı bozukluğu, şizofreni, madde ve alkol bozukluğu ve iki uçlu bozukluğun daha sık görüldüğü gözlemlenmiştir.

Yapılan çalışmalarda panik bozukluğunun kalıtılabilirlik olasılığı %48 olarak bilinirken; birinci dereceden akrabalarında panik bozukluğu olan kişilerde panik bozukluğu rastlanma olasılığı ise %2,8 ile %14,7 arasında değişiklik gösterdiği görülmüştür (Üşenmez, 2022).

4.2.Çevresel Etmenler

Panik bozukluğu olan hastaların birçoğunda erken dönemde yaşanan yaşam olayları arasında üstünde durulan durum ‘ebeveynlerin ayrılması’ durumudur. Yapılan araştırmalarda bu hastaların $\frac{1}{4}$ ile $\frac{1}{2}$ arasında çocukluk dönemlerinde ebeveynlerinden uzun süreli bir ayrılma yaşadıkları görülmüştür. Çocukluk döneminde yaşanan bu ayrılıkların aynı zaman da agorafobide de etkili olduğu saptanmıştır. Ebeveynlerden uzun süreli ayrı kalma veya ebeveyn ölümü gibi travmatik olan yaşam olaylarının; sağlıklı bireylerin ‘panik atağı ve agorafobisi olan bireylere’ göre daha az yaşadığı ileri sürülmektedir. Aynı zamanda panik bozukluğa eşlik eden agorafobik hastalarda; panik bozukluğa agorafobi eşlik etmeyen hastalara göre yaşanan travmatik olayların daha fazla olduğu ileri sürülmektedir. Araştırılan diğer bir etmen; erken dönemde ‘fiziksel ya da cinsel kötü davranıma’ maruz kalınması durumudur. Yapılan bir araştırmada panik bozukluğa sahip hastaların %12’sinin fiziksel kötü davranıma maruz kaldığı görülmüşken; %8’inin ise cinsel kötü davranıma maruz kaldığı görülmüştür. Diğer bir araştırmada da 5 yaşından önce cinsel ve fiziksel kötü davranım uğrayan çocuklarda erişkinlik dönemlerinde en sık ‘agorafobinin’ görüldüğü saptanmıştır. Yaşanılan ‘stresli yaşam olayları’ da panik bozukluğu etkileyen diğer bir etmendir. Bakıldığında panik bozukluk gelişmeden önce de stresli yaşam olayı görülmektedir. Bununla ilgili yapılan bir çalışmada hastaların $\frac{2}{3}$ ünde panik bozukluğun başlamasından yaklaşık 6 ay içinde kişilerde stresli birtakım yaşam olayları görülmüştür. Görülen bu olaylar şu şekildedir: İş değişikliği, mezuniyet, evlenme, birinden ayrılma tehdidi ya da ayrılma durumu, yakınıni kaybetme, fiziksel hastalık ve göçtür. Yine bu konuyla alakalı yapılan başka bir çalışmada ise panik bozukluğuna sahip hastalarda, yaşanan ilk atağın öncesinde stresli bir olaya maruz kalma oranı %80 olarak saptanmıştır. Genel olarak yapılan araştırmaların sonuçlarına bakıldığında; stresli yaşam olaylarında en yüksek olay %17 ile işle alakalı sorunlar ve yakın birini kaybetme iken %14’le de birinden ayrılma durumu olarak saptanmıştır (Tükel, 2002).

4.3.Ruhsal Etmenler

- Davranışçı Görüş:* Davranışçı görüşe göre bunalıtı durumu ‘öğrenilmiş’ olan bir durum olarak ortaya çıkarken; korku ise biyolojik bir temelli olup tehlike ve acı veren bir uyarana yönelik olan tepkidir (Üşenmez, 2022).
- Psikanalitik Görüş:* 1970’lerin ortalarına kadar ‘panik bozukluğunun gelişme sebeplerini’ Freud’un öncülüğünde ilerleyen psikanalitik kuram açıklamaktaydı. Ve bunalıtyı; temel bir içsel yaşanan çatışmanın sonucu

olarak oluştuğunu dile getirirler. Bakıldığında yapısal varsayım, iç çatışmanın; benlik ve süper ego (üst benlik) ya da ego (benlik) ve id (alt benlik) arasında ortaya çıktığını söyler. Dürtülere karşı denge sağlamakla uğraşan ego aynı zamanda da ide karşı da bilinçdışı arasında denge sağlamakla uğraşır. Egonun gücü artarsa ya da belli olmayan bir sebeple zayıflarsa id ve ego arasında çatışma ortaya çıkar. Çıkan bu çatışma, egonun; dürtü ile baş edemediğini ve onun karşısında çözümsüz kaldığını göstermektedir. Bu durum da tehlike durumu olarak algılanır ve ‘bunaltı ego’ alarm işareti olarak bir tehlikenin yaklaştığının habercisidir. Bunlara beraber ‘bunaltı’; dış bir tehlikeye organizmanın korku ile tepki vermesi gibi, bunaltı, egonun tehlikeyi algılamış ve iç denge işlevini yerine getirmiş bir tepkisi olarak ortaya çıkmaktadır. Tehlikeli bir durumda olarak algılanan organizma, adrenerjik sisteminin tetiklenerek bunaltı da ortaya çıkan otomatik tepkilerin ‘klinik’ düzeyde ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Çıkan çatışma durumu içinde kalan ego da, bunaltıya karşı savunma mekanizmalarını ortaya çıkarır (Üşenmez, 2022).

- c. *Varoluşçu Görüş:* Ruh hekimleri ve onlarla aynı görüşü paylaşan fenomenolojik ve varoluşçu felsefe savunurları bunaltıyı; varoluşun temelinde yer alan ‘varlık bilimsel’ özellik olarak görmektedirler. Onlar için gerçek bunaltıyı; ‘hiç olabileceğinin, dünyasını ve kendisini tümüyle yitirebileceğinin ve bireyin var oluşunu yok edebileceğinin ayırımına varması’ olarak tanımlamaktadırlar. Bunaltı, bireyin var oluşuna doğrudan bir tehdit iken; korku ise bireyin varlığı dışındaki bir tehlikeye verilen bir tepkidir. Bununla beraber bunaltı, varoluşa yönelik olan bir tehdit olarak anlamlandırılırken; korku, verilen diğer duygusal tepkiler gibi nesnel bir biçimde incelenmektedir. Ruh hekimlerine önemli katkılarda bulunan varoluşçu felsefenin en önemli katkılarından biri de; kişiyi tanıyabilmek için her türlü ön yargılardan ve tanı kavramlarından kendisini soyutlayarak, o kişinin yaşadığı varoluşsal bunaltıyı anlamaya çalışmak adı altında yaptığı önermelerdir (Üşenmez, 2022).
- d. *Bilişsel Görüş:* Bilişsel görüşe göre ‘tehdit algısının’ bunaltıyı açıklığa kavuşturmak için önemli bir rolü bulunmaktadır. Gerçekleşen panik atakları, kişinin bedeninde ortaya çıkan birtakım belirtileri bir felaket ve tehditmiş gibi yorumlanması sonucu oluşmaktadır. Bedende ortaya çıkan birtakım belirtileri yanlış anlamak belirtilerin çoğalmasına sebep olurken; panik ataklar da hızlı bir şekilde şiddetlenir. Örn. kişi panik atakları sırasında yaşadığı kalbinin hızlanması ya da kalp çarpıntısını sanki kalp krizi geçiriyormuş gibi yorumlayabilmektedir. Bu ağır bir bunaltı

durumuna yanlış yorumlama; göğüste sıkışma, sersemlik hissi ve çarpıntı gibi bedende ortaya çıkan fizyolojik belirtilere sebep olmaktadır. Böylelikle farklı farklı belirtilerin ortaya çıkması ve bunların alevlenmesi ilk ve yanlış yorumlanan durumun doğru olduğuna işaret ederek gittikçe diğer belirtilerin de arttığını gösterir. Bu yorumlamalarla kişi, panik ataklarının bir felaketle bitmediğine şahit olsa bile panik ataklarının devam edecek olmasını davranış ve biliş arasında olan bağla vurgulamaktadır (Üşenmez, 2022).

5.EPİDEMİYOLOJİ

Yaşam boyu en az bir panik atağı geçirme olasılığına bakıldığında; %10 oranında olduğu saptanmıştır (Üşenmez, 2022). Panik bozukluğunun yaşam boyu yaygınlık oranına bakıldığında ise %1,5 ile %3 arasında değişkenlik gösterdiği görülürken; panik atağın %3 ile %4 arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Panik bozukluğun genetik bir yatkınlığı da olabileceği gibi birinci derecede yakınarda görülme olasılığı da 5 ile 8 kat fazla olabilmektedir. Bakıldığında bu hasta popülasyonunda, normal popülasyona göre intihar riskleri daha fazladır. Aynı zamanda bu hastaların yaklaşık %40'ında maddeyi kötü kullanım veya alkol kullanımı-bağımlılığı ve yine yaklaşık %60'ında depresyon görülmektedir (Oğuz Karamustafalıoğlu, 2011).

Yapılan çalışmalarda en sık 'geç ergenlik dönemi' ile '30'lu yaşlar' arasında başladığı görülürken; klinik örneklemede 25 yaş civarlarında başladığı görülmüştür. Çocukluk döneminde veya kırklı yaşların üstünde de panik bozukluğun daha düşük oranda görülebileceği saptanmıştır. Panik bozukluğa, agorafobinin eşik edip etmediğine göre panik bozukluğun başlangıç yaşında değişimler gözlenmiştir. Yapılan çalışmalarda agorafobili panik bozukluğun genellikle 20'li yaşların başlarında başladığı görülürken; agorafobisiz panik bozukluğun ise genellikle 20'li yaşların sonlarında başladığı görülmüştür. Cinsiyet olarak bakıldığında ise 'kadınlarda' panik bozukluğun daha sık görüldüğü klinik çalışmalarda ve farklı epidemiyolojik çalışmalarda ortak sonuç olarak saptanmıştır. Özellikle de agorafobili panik bozukluğu olan hastalarda, kadınların oranının daha fazla olduğu görülmektedir. Kadınların erkeklere oranı ise 3/1'dir (Tükel, 2002). Yapılmış diğer çalışmalarda panik bozukluğun genellikle kronik olduğu ve hastaların yaklaşık %50'sinin semptomlarının işlevselliği etkilemediği fakat sürekli olduğu ortaya konmuştur (Oğuz Karamustafalıoğlu, 2011). Türkiye Ruh Sağlığı Profili'nin yaptığı bir araştırmaya göre sağlık ocağına başvuranlarda panik bozuklukları görülme oranı erkeklerde

%0,2 iken; kadınlarda bu oran %0,5'tir. Tedavi olmak için başvuru yapan kişilerin çoğu 25-45 yaşları arasındadır. Şehirde yaşayan ve evli olmayan kesimlerde diğer popülasyona oranla panik bozukluğun görülme sıklığı 2 kat fazla bulunmuştur (Tamam, 2009).

6.TEDAVİ

Panik bozukluk, bireyin günlük yaşamdaki aktivitelerini bozarak yaşam kalitesini düşürebilmektedir. Panik bozukluk teşhisi koymak için bireydeki komorbid gelişen durumları ve değişkenleri iyi tanımlamak gerekmektedir. İzleme ve tarama araçları, tanı koymak için ve yapılan tedavinin gidişatını izlemek için kullanılabilir. Başarılı sonuçlar elde edebilmek için; her bir hastaya, o hastaya özgü tedavi planları geliştirilmesi gerekebilmektedir. Bu sebeple psikoterapi+farmakoterapinin birlikte kullanılması en etkili tedavi metotlarından biri olarak görülmektedir.

Bakıldığında yapılan psikiyatrik müdahaleler, psikiyatri ilaçlarını ve SSRI (seçici serotonin geri alım inhibitörü) grubunu içermektedir. Bunların yanında farmokoterapi de benzodiazepinlerin de görülen anksiyete belirtilerini azalttığı görülürken; olumsuz etkileri ve kötüye kullanımından dolayı tedavide kullanımına sınır getirilmiştir.

Psikoterapik tedavi metotları arasında ise BDT'nin yaygın olarak çalışıldığı ve bir geçerliliğe sahip olduğuna dair kanıtlar yer almaktadır (Kaya, 2020)

6.1.Farmakolojik Tedavi

Amaç panik bozukluğun sıklığını ve tekrarını azaltarak komorbid olarak eşlik eden depresyon bulgularını tedavi etmektir. Panik bozukluğun ilaç ile tedavisinde kullanılan ilk iki seçenek; SNGÖ (venlafaksin), seçici norepinefrin geri alma önleyici ve SSGÖ serotoninini geri alım önleyicilerdir. Kullanılan bu yöntemler ortaya çıkan panik atakların sıklığını ve şiddetini azaltmada fayda sağlamaktadır. Sonraki seçeneklerse; 'klomipramin ve imipramin' gibi antidepresanlar, benzodiazapin grubundan olan 'klonezepam ve alprolazam' ve diğer ilaçlar olarak 'inositol, mirtazapin ve reboksetin' gibi ilaçlardır.

Tedavi süresine bakıldığında; bazı araştırmalar 8 ay ile 24 ay arasında olması gerektiğini önermektedir. 1 yıl kadar kullanılan ilacın sonradan bırakılması üzerine yapılan bir çalışmada kişilerin %50'sinde tekrardan belirtiler geliştiği gözlemlenmiştir.

Benzodiazepinlerin yaşanan panik belirtilerini yatıştırdığı ve etkisinin antidepresan ilaçlarına göre erken gösterdiği vurgulanmaktadır. Ama uzun süre kullanımında ise bağımlılık yaptıkları görülürken; tedavi sonrasında da belirtilerde ciddi bir şekilde alevlenme olduğu belirtilmiştir. Bu sebeplerle kişilerin ilacı bırakmada zorlandıkları görülmektedir. Bu etkilerinden dolayı tedavide benzodiazepinler kullanılması önerilememektedir (Üşenmez, 2022).

6.2.Bilişsel Davranışçı Terapi

BDT, birçok ruhsal bozuklukta sıklıkla kullanılan, duyguların bilişsel modeline dayalı, kısa süreli ve direktif olan güncel psikoterapi yöntemlerinden biridir. Hem ruhsal bozuklukları ve insan davranışlarını, davranışçı+bilişsel bakış açısıyla açıklar hem de terapide bu teknikleri kullanır. ‘Biliş’ burada en önemli unsurlardan biri olmakla birlikte zihinsel, algısal ve düşünsel süreçleri kapsamaktadır. O anda akla gelen şeyler ve düşünülen şeyler olarak da tanımlanabilir. ‘Düşüncelerin davranış+duyguları etkilemesi’ BDT’nin temel varsayımlarından birisi olarak kabul edilirken; kişide davranışsal ve duygusal sorunlara yol açan ve gerçekçi olmayan bu düşünceleri belirlemek ve olumsuz ve çarpık olan düşünceleri davranışçı ve bilişsel tekniklerle değiştirmek de temel amacı olarak kabul edilmektedir.

BDT’de temel olarak kullanılan bilişsel teknikler, kanıt sorgulama, duygu ve düşünceleri izleme, en kötü senaryo tekniği, seçenekleri sorgulama, yeniden çerçeveleme, düşüncüyü durdurma, biçimlendirme, vb. tekniklerden oluşurken; davranışçı teknikler de alıştırmaya, sistematik duyarsızlaştırma, maruz bırakma, gevşeme eğitimi ve tepki önleme gibi tekniklerden oluşmaktadır.

BDT 3 temel yapı üstünde çalışmaktadır:

1. Otomatik düşünceler
2. Ara inançlar
3. Temel inançlar

Otomatik düşünceler, düşüncelerin akışını sürdürmede imgesel veya sözel parçalar kullanırken; ansızın, aniden gelen ve bilişin en yüzeyinde yer alan düşüncelerdir. Ara inançlar, otomatik düşüncenin bir alt katmanında yer alırken; bu katmanı belirginleştirmek ve değiştirmek otomatik düşünceye göre daha fazla uğraşı gerektirir. Bu ara inançlar, ‘-meli,-malı, eğer’ gibi zorunluluk bildiren anlatım içermektedir. Şemalar olarak da isimlendirilen temel inançlar, bilinç katmanında en alt katman olmakla birlikte; ulaşılması ve değiştirilmesi en zor

yapı olarak bilinir. Şartlı olmayıp kesin yargılar ('sevilmezim vs.') içermesi özelliğiyle ara inançlardan ayrılmaktadır (Güler, Usluca, & Yılmaz, 2021).

6.3.Panik Bozukluğunda Bilişsel Davranışçı Terapi

BDT, panik bozukluğu; 'bireyin panik ataklarla ilişkili olan beden duyumlarını, yaklaşan davranışsal, fiziksel veya zihinsel bir felaketin işareti olarak yorumlanması' şeklinde açıklamaktadır. Panik bozukluğa yatkınlığı olan kişilerin, bedensel, içsel ya da zihinsel duyumlara daha fazla dikkatli olup; kişinin fizyolojik değişimlerine ilişkin tehdit içeren zihinsel şemalarını aktifleştirerek, algılanan duyumların yanlış ve gerçekçi olmayan bir biçimde felaketleştirip tehdit edici bir unsur olarak algılanılmasına yol açar. Böylelikle sersemlemenin beyin tümörü belirtisi olabileceği ya da kalp krizinden öleceği gibi otomatik düşünceler geliştiren kişinin, bedenine yönelik olan dikkati ve kaygısı gittikçe artar. Bununla beraber de bu belirtilerin şiddetlenmesiyle de 'panik kısır döngüsü' ortaya çıkar. Barlow ve Craske, panik bozukluk için; kaygılı olmaya yatkın olma, mizaç-genetik ve kontrol etme hissinin azaldığı, erken yaşam deneyimlerini içermekte olan 3'lü 'yatkınlık kuramından' bahsederler. Burada kaygı ve kaygı ile ilişkili olan belirtilerin, yıkıcı bir etkisi olacağı düşüncesinden dolayı bu durumlardan korkmak anlamına gelen 'kaygı duyarlılığının' ya da 'korkudan korkmanın' etkisine vurgu yapılmaktadır. Beck ve Clark' göre panik atağın tekrarlanması ve tekrardan değerlendirme becerisinin kaybedilmesiyle ilgili endişeyi yansıtan şey 'beklenti kaygısı' olup bunun da panik ve kaygının kalıcı olmasında rol oynadığıdır. Yaşanılan panik ataklara karşı geliştirilmiş olan 'kaçınma' ve 'güvenlik arayıcı davranışlar' (örn. atak anında bir davranışta bulunmak veya yanında bir şey taşımak gibi) da sürdürücü bir etki gösterir. Bu gerçekleştirilen davranışlar, kontrolü kaybetme veya kalp krizi gibi ortaya çıkacak felaketlerle başa çıkmak stratejileri olarak görülmektedir. Aynı zamanda kaçınma davranışları, atakları tetikleyecek içsel ve dışsal deneyim ve durumlardan kaçınma şeklinde ortaya çıkar. Bunlarla beraber kaygının kontrol edilebilir bir şey olmadığı algısı, bahsedilen belirtileri alevlendirmektedir.

Anlatılanlar doğrultusunda terapinin temel amaçlarına bakıldığında;

- Panikle ilişkili olan duyumlara karşı verilen tepkileri azaltmak,
- Felaketleştirici olan yorumları azaltıp yerine alternatif düşünceler oluşturmak,
- Güvenlik ve kaçınma davranışlarını ortadan kaldırmaya çalışmak ve
- Kaygıya tahammüllülüğü arttırmaktır.

Yaklaşık olarak 12-15 arası oluşan seanslarda ‘psikoeğitim’ vererek; panik bozukluğun belirtileri, korku-paniğin ve oluşan kaygının sebepleri ve davranışsal, fiziksel ve bilişsel bileşenlerle oluşmuş olan döngü açıklanır. Eğitimde, kaygılı olduğunda ortaya çıkan fizyolojik değişimlerin, uyum sağlamak için ortaya çıktığı vurgulanmalı ve ortaya çıkan belirtilerle ilgili yanlış olan algıları değiştirmek hedeflenmektedir. ‘Kendini izleme’ adı altında bireyin kendisini doğru bir biçimde gözlemesi amaçlanmış olup seanslar boyunca günlük duygu durumunu ve yaşadığı atakları kaydetmesi istenir. ‘Nefes egzersizleri’ tedavinin bir parçası olsa da kaygıdan kaçınma stratejisi olarak kullanılmasından dolayı, bireyde bariz bir şekilde sık ve aşırı nefes alma durumu yani hiperventilasyon olmadığı sürece, seanslarda çok kullanılmamaktadır. Seansların önemli bileşenlerinden biri olan ‘bilişsel yeniden yapılandırma’ bireyin tehdide ve felaketleştirmeye yönelik aşırı bir biçimde tahminde bulunma şeklindeki hatalı olan bilişlerin bulunup fark edilip bunların geçerliliklerini sorgulayarak gerçekçi olan alternatifler üretmesi olarak bilinmektedir. Bu müdahale biçiminde, düşüncenin duyguya etkisi açıklanır, kaygılı olduğunda ortaya çıkan düşünceler yakalanarak ele alınır ve aslında kaygıyı azaltmak değil; kaygıyı ortaya çıkaran neler var, hangi düşünceler, bunu değiştirmek amaçlanır. Bilişsel davranışçı terapinin temel uygulamalarından biri olan ‘maruz bırakma’ ise ‘gerçek yaşamda gerçekleştirilen maruz bırakma davranışları’ ile bireyin belirli bağlamlara ve durumlara koşullanmış olan korkusunu değiştirmeyi hedeflerken; ‘içsel maruz bırakma davranışlarıyla’ da bireyin bedensel duyumundan dolayı duyduğu korkuyu değiştirmek hedeflenir. Birey, kendini koruyan güvenlik davranışlarını yerine getirmeden maruz kalması durumunda, kaygısının azalacağı ve beklediği sonucun ortaya çıkmamasından dolayı değerlendirmelerinin yanlış olduğunu fark edeceği varsayılır. Verilen ödevlerle beraber kazanılan kazanımları bireyin günlük yaşamına genelledebilmek ve yapılan müdahalelerin mantığını açıklamak tedavide oldukça önemlidir. Bilişsel Davranışçı Terapi, panik bozukluğunu yapılandırılmış olan tekniklerle ele alır. Panik atakların bilişsel ve fiziksel olarak ortaya çıkan belirtilerini, önleme/kaçınma olarak yapılan davranışlarını ve beklenti kaygısını en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Özetle bakıldığında; BDT, panik bozuklukta etkililiği kanıtlanmış bir tedavi yöntemidir. Yapılan meta-analiz araştırmasında, Bilişsel Davranışçı Terapinin, tedavi olamayan kontrol grubuna kıyasla; tedavi olan grubun panik atak belirtilerinde çok büyük değişikliklerin olduğu saptanmıştır.

Bilişsel Davranışçı Terapi sonucunda, panik atak belirtileri önemli düzeyde azalma göstermekle birlikte seanslarda elde edilen birçok kazanım, kişiler için

uzun süre korunabilmektedir. Ayrıca genel işlevsellik ve yaşam kalitesinde bir artış ve ilaç kullanımındaki düşüklükle birlikte Bilişsel Davranışçı Terapinin bağlantılı olduğu bulunmuştur (Kılıç & Alkar, 2021).

Bu olgu sunumunda 36 yaşındaki kadın danışanın (S), çok uzun zamandır titreme, vücudunun yandığını hissetme, ateş basmaları, terleme, kulakta çınlama, kalp çarpıntısı ve soluğun daraldığı ya da boğuluyor gibi olma duyumu ve bunlara eşlik eden ‘tekrar panik atak yaşarım korku ve kaygısı’ ile ‘tekrar panik atak geçirmemek için yapılan davranış değişiklikleri’ gibi semptomları olması sebebiyle DSM-5’e (Köroğlu, 2013) göre ‘Panik Bozukluk’ tanısını karşıladığı düşünülmektedir. Bilişsel Davranışçı Terapi yöntemi kullanılarak 45 dakikalık toplam 5 seans yapılmış olup 4’ü yüz yüze, 1’i çevrimiçi gerçekleştirilmiştir. Terapi süresince uygulanan tekniklerle panik bozukluğu tedavisinin aktarılması hedeflenmiştir. Panik bozukla sınırlı olan danışanın, formülasyon ve müdahaleleri de kapsayacak biçimde olan ve sadece Bilişsel Davranışçı Terapi tekniklerinden yararlanılarak ve psikoterapi seanslarını detaylandıracak biçimde hazırlanan bu olgu sunumun literatüre katkı sağlayıp örnek olacağı düşünülmüştür.

Danışanın sosyodemografik bilgileri değiştirilerek sadece alinyazına katkı sağlayacağı şekildeki detaylara yer verilmektedir. Aynı zamanda alınan bilgiler, danışan bilgilendirilerek rızası dâhilinde alınmış bilgilerdir.

7.OLGU

36 yaşında, lise mezunu olan kadın danışan (S.) Mersin’in Tarsus ilçesinin Taşçılı köyünde doğmuştur. KKTC’ yaşayan S. bir otelin mutfak bölümünde çalışmakta olup evli ve 2 kızı vardır (bir kızı Türkiye’de, diğer kızı yanında). Annesin 53 yaşında, babasının ise 56 yaşında olup kendisinden de 11 ay büyük 1 ağabeyi olduğunu dile getirmiştir.

S.’nin şimdiki rahatsızlığının hikâyesine bakıldığında; seanslarda: geçmişini, ailesini, annesini, anne ve babasının hayatındaki eksiklerini, onlardan sevgi görmeyişini, yalnızlığını, güvensizliğini unutamadığını ve bunları düşünmesini tetikleyen durumlar olduğunu ve o anlarda da aşağıdaki belirtileri yaşadığını dile getirdi:

- Kulağında bir baskı, çınlama gibi bir şey hissetme
- Titreme,
- Vücudunun yandığını hissetme, ateş basmalarının olması,

- Kalbi çarpıyor gibi değişik bir durum yaşama,
- Terleme,
- Bir şeyin onu sıkıldığını, boğuluyormuş gibi bir durum yaşama.

O an ya bir şey yaşamış ya da görmüştür ya da duymuştur, bu durumların tetiklediğini ve dinlediği bir şarkı, gördüğü bir fotoğrafın onu oraya götürdüğünü dile getirdi. İşte çalışırken veyahut yemek yerken bu durum çok oluyormuş. Mesela sofraya oturduğunda annesinin söylediği laflar aklına geliyormuş ki o gün o yemek varsa yemeği ağzına götürdüğünde o şeyin kulaklarından başladığını yine aynı hissettiği ve bu belirtilerle beraber ağlama krizlerine girdiğini, bunun da bazen dakikalarca bazen de saatlerce sürdüğünü dile getirdi. Aynı zamanda bun belirtilere eşik eden; ‘sırf panik atak yaşamamak için davranış değişikliği yaptığını, tekrar bir atak yaşarım diye korktuğunu, yaşarsa ne olur, ne yaparım’ gibi düşünceler içerisinde olduğunu dile getirdi. 9 yaşından bu zamana kadar hissettiği şey hep aynı şeymiş ve değişmiyormuş. Ama artık istemiş ki bir şeyler değişsin çünkü bu durum şuan ki hayatını etkiliyormuş, istemese de geri kaldığı, yapamadığı şeyler, planlar, durumlar oluyormuş.

S’nin geçmiş yaşantısının öyküsüne bakıldığında; çocukluğunda hiç çocuk olmadığını, çocukluğunu hatırlamadığını, çocukluğunda iyi şeyler yaşamadığını, ilkokul 4. Sınıftan sonra büyüdüğünü yani 9 yaşında bir anda 15-20 yaşında bir insana dönüştüğünü dile getirdi. Anne ve babasıyla hiç güzel bir anısının olmadığını ve abisiyle de aynı şekilde olduğunu, ailesiyle ilgili hatırladığı hiçbir şeyin olmadığını, hep hakaretlerin, kavgaların, hep işin, hep başkalarının olduğunu, ağabeyinin hep okuduğunu, kendisinin de hep çalıştığını aralarında o fark olduğunu, ağabeyinin üniversiteyi bitirdiğini dile getirdi. Aile içinde kimsenin kimseyle bir ilişkisi olmadığını, onun annesiyle bir ilişkisinin olmadığını fakat babasıyla biraz da olsa iletişimleri varmış. Babasının kızım dediğini, halini hatırlı sorduğunu, konuştuğunu, bir derdi olduğunda annesine söyleyemediğini, söylemediğini, annesinin ona senin ne derdin var diye sormadığını, annesinden kızım lafının bile duymadığını, biraz basık-otoriter bir aile de büyüdüğünü dile getirdi. Ama anne ve babasının ilişkisinin iyi olduğunu, kavga eden bir çift olmadıklarını ama hep ikisinde de çocuk sevgisinin olmadığını ve bu durumu hep düşündüğünü, anne ve babasının onlara hep başkaları ne der gözüyle baktıklarını yani çocuğum bunu yaparsa başkası ne der, hep üçüncü şahıslar için yaşadıklarını dile getirdi. Okul döneminin, okuduğu zamanların güzel olduğunu hatırladığını, 5. Sınıfa kadar çok güzel olduğunu, 6. Sınıfta daha da güzel olduğunu, 4 yıl voleybol oynadığını, 3 sene satranç takımında olduğunu, o zamanların çok güzel geçtiğini

dile getirdi. 9 yaşında amcasının oğlu tarafından cinsel istismara uğradığını, kimseye bir şey söyleyemediğini ama daha sonra anlaşıldığını ve 15 yaşına geldiğinde de o adamla evlendirildiğini dile getirdi. O adamdan 2 kızı olmuş. Annesine çok yalvarmış, 'anne ne olursun bak, hiç sesim çıkmaz, yanında dururum, yapma anne, beni evlendirme' ama anne yok deyip istemediğini söylemiş. S. De çocukken istemiyor zaten diyerek evlenmek zorunda kalmış. 9 yılın sonunda tecavüzcüsünden boşanmış ve boşandığı için de annesi tamamen reddetmiş. Annesinin o halini gördüğünü ama dayanacaksın, çekeceksin dediğini dile getirdi. Çekmeyeceğim ve dayanmayacağım demiş, annesi de danışanı yanında istememiş ve ilk kızından ayrılmış. Hem kızından ayrılma durumu hem de annesinin onu istememe durumu danışanı temelli yıpratmış. S. 3 yıl daha yanlarında kaldığını ama artık kurtulması gerektiğini çünkü ya annesinin onu öldüreceğini, birtakım davranışlarda bulunduğunu, geber, istemiyorum seni şeklinde konuştuğunu dile getirdi. Ve artık kendisinin de gözü dönmüş ve annesini yatırıp elinde bıçak gırtlığına dayayıp annesini kesmek istemiş. Allah'a ya annemi al ya da beni al dediğini dile getirdi. Arkadaşı bir gün neden evlenmiyorsun şeklinde konuşmaya başlamış ve sonrasında Kıbrıs'ta biri var tanıştırayım diyerekten danışanı biriyle tanıştırmış. İkinci eşiyile de 1 ay içinde kaçmak için evlenmiş. Onun da değişik çıktığını ve 3 ay evli kaldıklarını sonrasında boşandıklarını, o adamdan da şiddet gördüğünü dile getirdi. Üçüncü ve şuan ki eşiyile ise yine arkadaşının tanıştırdığını, 1 buçuk yıldır birlikte olup 6 aydır da evlilermiş.

S.'nin daha önce herhangi bir madde kullanımı bulunmamaktadır. Fakat yaklaşık iki üç sene önce çok fazla alkol kullandığını, hiç ayık gezmediğini, sabaha kadar alkol alıp işe de alkollü gittiğini şimdi ise bu durumun değiştiğini ve artık alkol kullanımının arada olduğunu sadece sigara kullanımının devam ettiğini belirtmiştir. Aynı zamanda yaklaşık 12 ay önce çok uzun olmamakla birlikte bir süre psikiyatrik ilaç kullandığını fakat ilacın sürekli uyutması durumundan rahatsız olduğu için bir anda kestiğini, o zamandan beridir bu tarz ilaçlar kullanmadığını belirtmiştir.

S.'nin mental durum değerlendirilmesine bakıldığında; öz bakımının yerinde olduğu ve kendi bakımına dikkat ettiği gözlenirken; seanslarda sorulan sorulara kayıtsız kalmayıp cevaplandırmada istekli olduğu, kendini iyi ifade ettiği, düzgün ve akıcı konuştuğu görülmektedir. Duygulanım durumun ise seanslarda dile getirdiği konuya göre değişiklik gösterdiği, geçmiş ve şimdiki zamanda yaşanan olumsuzluklar konuşulduğunda genellikle üzüntülü ve ağlamaklı olurken (bu durum ilk seanslarda geçerlidir); düşünce bakımında da çok düşünceli olduğu

gözlemlenmiştir. Genel davranış durumu iyi bir düzeydedir. İç görüşü ise ilk seanslarda tedaviye yönelik iç görüşü bulunmazken; seansların devamlılığında kendinde iyileşme gördükçe bir artış görülmüştür. Bilişsel işlevlerine bakıldığında; dikkatinin ve hafızasını yerinde olduğu hatta çok uzun zaman önce yaşadığı olayları bile hala hatırladığı görülmüştür. Hesaplama, çizim, soyutlama ve icra işlevleri hakkında herhangi bir gözlem yapılma fırsatı olmamış olup herhangi bir sorun da saptanmamıştır. Son olarak oryantasyon durumunda ise; olayların, mekanın ve zamanın bilincinde olduğu gözlemlenmiştir.

8.DEĞERLENDİRME ve BULGULAR

S.'ye ikinci seansta (18.04.2023) 'Beck Anksiyete Ölçeği ve 'Beck Depresyon Envanteri' uygulanmıştır. Uygulama sonuçlarına göre Beck Anksiyete Ölçeğinden toplam 42 puan alarak 'orta düzeyde anksiyete'si olduğu görülürken; Beck Depresyon Envanterinden toplam 27 puan alarak 'orta düzeyde depresyonu' olduğu saptanmıştır.

Sonlandırma seansında (01.06.2023) ise S.'ye tekrardan 'Beck Depresyon Envanteri' ve 'Beck Anksiyete Ölçeği' uygulanmıştır. Uygulama sonuçlarına bakıldığında Beck Depresyon Envanterinden 0 (sıfır) puan aldığı görülürken; Beck Anksiyete Ölçeğinden toplam 3 puan aldığı saptanmıştır.

9.TANI

- En başta kulağında bir baskı olduğunu, çınlama gibi bir şey hissettiğini,
- Sonrasında titreme olduğunu,
- Vücudunun yandığını hissetme, ateş basması
- Kalbi çarpıyor gibi değişik bir durum yaşadığını
- Terleme,
- Bir şeyin sıkıldığını, boğuluyormuş gibi bir durum yaşadığını dile getirdi.

S. ataklarda geldiğinde yukarıdaki belirtileri yaşamaktadır aynı zamanda bu panik atak bulgularına ek olarak 'sürekli bir biçimde tekrardan panik atak olur mu, ne zaman olur, olursa ne yaparım' gibi düşünceleri olduğu ve 'yaşadığı atakları azaltmak için davranış değişikliğine gitmiştir. Örneğin; panik atak yaşar diye dışarı çıkmadığını, eşinin zar zor çıkardığını, panik atak tekrarlanır diye arkadaş edinmediği vs. gözlemlenmiştir.

Yapılan değerlendirme sonuçlarına bakıldığında hem 'Depresyon' hem de 'Anksiyete' bulguları olduğu gözlemlenirken; bunlarla beraber S.'nin söylemlerine

bakıldığında da tanısının gözle görülebilir bir şekilde DSM-5' göre 'Panik Bozukluk' olduğu düşünülmektedir. S.'nin var olan 'depresyon' ve 'anksiyetenin' panik bozukluğa bağlı olarak geliştiği düşünülmektedir çünkü seansların sonunda panik atak belirtileriyle birlikte 'depresyon' ve 'anksiyete' puanlarında düşüş görülmüştür.

10.AYIRICI TANI

1-Ortaya çıkan panik atağın, ilaç veya herhangi bir madde etkisinde veya başka bir anksiyete bozukluğuna bağlı olarak ortaya çıkmamış olması gerekmektedir. S.'de ise böyle bir durumun söz konusu olmadığı, kendi başına 'Panik Bozukluk' tanısı aldığı görülmektedir (Tamam, 2009).

2- Panik bozukluk yaşayan hastalardan bir kısmı da panik atak yaşaması durumunda yardım almanın ya da oradan kaçmanın zor olacağını düşünüp birçok ortamdan uzak durmaya başlarlar. Örneğin yeni bir atak geçiririm diye kalabalıktan, otobüslerden, kapalı alanlardan vb. durumlardan kaçınırlar. Bu durum 'Agorafobi' olarak bilinmektedir (Tükel, 2002). S.'nin 'tekrar atak yaşarım' düşüncesiyle birtakım davranışları ertelediği ve vazgeçtiğini görmekteyiz fakat agorafobik bir yönünün olmadığı görülmektedir.

3-S.'nin panik atak durumları; Obsesif Kompulsif Bozukluk, Özgül Bozukluk, Sosyal Fobi, Ayrılma Anksiyetesi Bozukluğu veya da Travma Sonrası Stres Bozukluğu gibi başka herhangi bir mental bozuklukla daha iyi açıklanamamaktadır (Tükel, 2002).

4-Aşırı çay ve kahve tüketiminin ve bazı maddelerin bırakılması durumunda birtakım yoksunluk belirtileri görülebilmektedir. Bu belirtilere ajitasyon ve panik durumları da eşlik edebilmektedir (Öztürk & Uluşahin, 2020). S.'nin bu maddelerden herhangi birini kullanmadığı, yaşadığı panik atakları ve kaygı durumunun da bu maddeler doğrultusunda gelişmediği görülmektedir.

5-Panik bozukluk, başka bir ruhsal bozuklukla daha iyi açıklanamaz (örn. panik atakları, toplumsal kaygı bozukluğunda olduğu gibi, yalnızca korkulan toplumsal durumlarda tepki olarak; özgül fobide olduğu gibi, sınırlı birtakım fobi kaynağı nesneler ya da durumlara tepki olarak; örselenme sonrası gerginlik bozukluğunda olduğu gibi örseleyici olayların anımsatıcılarına tepki olarak ya da ayrılma kaygısı bozukluğunda olduğu gibi bağlandığı kişilerden ayrılmaya tepki olarak ortaya çıkmamaktadır (Köroğlu, 2013).

11.TEDAVİ PLANI

S. terapiye kendi isteğiyle gelmişti ama ilk seansta iyileşmeye olan inancı çok düşüktü fakat bir yandan da panik ataklarından ve ‘sürekli panik atak olacak mı’ düşüncelerinden kurtulmak bunlara bağlı olarak vazgeçtiği, yapamadığı davranışlarını geri kazanmak istiyordu. İkinci seansta danışanın panik atak belirtileri göz önünde bulundurularak Beck Anksiyete Ölçeği ve Beck Depresyon Envanteri uygulandı. Bunların doğrultusunda terapi hedefleri belirlenerek danışanla birlikte panik atak belirtilerinden yani ‘Panik Bozukluktan’ ilerlenilmesine karar verildi. Bu hedefler doğrultusunda öncelikli olarak panik atak belirtilerinden kurtulmak hedeflenirken; danışanı genellikle yoğun ve olumsuz etkileyen olumsuz otomatik düşüncelerinde, çekirdek inançlarında ve işlevselliği bozan birtakım düşüncelerinde değişiklik yapılması hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda ‘Bilişsel Davranışçı Terapi’ ekolü doğrultusunda danışanın; olumsuz otomatik düşüncelerinde, çekirdek inançlarında, işlevselliği bozan varsayımlarında değişiklik olması amaçlanmış ve bu doğrultuda yol izlenilmiştir. Toplam 5 seans yapılmış olup bu seanslardan 4’ü yüz yüze, 1’i çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir.

12.VAKA FORMÜLASYONU

Tablo 1: Öykünün Teknik Özetlenmesi

Erken Çocukluk Yaşantıları	<i>‘Aile evinde ve çocukluğunsa sürekli bir çalıştırılma,, ezilme, hor görülme, anne ve baba (en çok anne) tarafından sevilmem ve bunun üzerine 9 yaşında tecavüze uğrama’</i>
Çekirdek İnanç	<i>‘Ben sevilmez, değersiz ve yalnız biriyim’</i>
İşlevselliği Bozan Varsayımlar	<i>‘Diğer insanlara göre ben değersizim, sevilmez biriyim, benim değerim diğer insanların beni sevmesine bağlı’</i>
Kritik Olay	<i>Adlandıramadığı, yoğun ve sürekli panik ataklarının varlığı</i>
Olumsuz Otomatik Düşünceler	<i>‘Sevilmez biriyim, seilmeyi hak etmiyorum, yalnız biriyim, hep yalnız kalacağım’</i>
Belirtiler	<i>Davranışsal: Sosyal geri çekilme Duygusal: Korku, kaygı, üzüntü Bilişsel: Sürekli yaşadığı olayları tekrar tekrar düşünme, o olayları tekrarlama ve motivasyon düşüklüğü Motivasyonel: Hayattan zevk alamama ve istediği gibi yaşayamama Somatik: Uykusuzluk, sinirlilik</i>

12.1.Seansların Genel Özeti

Toplam 5 seans yapılmış olup ilk seansta S.’den ayrıntılı bir anamnez alınarak bu anamenz doğrultusunda ikinci seansta S.’ye ‘Beck Depresyon Envanteri’ ve ‘Beck Anksiyete Ölçeği’ uygulandı. Ve seans boyunca olumsuz otomatik düşünceleri, çekirdek inançları ve işlevselliği bozan varsayımları üzerinde duruldu. Yine ikinci

seansta, diğer seansa kadar ‘panik atakları oldu mu, ne kadar sürdü, ne düşündü, hangi fiziksel belirtiler gösterdi’ şeklinde bunları not etmesi ve diğer seansa gelirken getirmesi istendi.

3. seansta geçen haftaki seansın özetlemesi yapılarak başlanıp haftasının nasıl geçtiği konuşuldu. Aynı zamanda da bu seansta geçen hafta istenilen ve S.’nin not aldığı panik atak durumları üzerinde duruldu. İlk iki seansta S.’nin iyileşebileceğine ve terapinin iyi geleceğine dair pek inancı olmadığı gözlemlenirken 3. seansta ilk 2 seansa göre daha olumlu olduğu ve aldığı notlarda da görüldüğü üzere (Sadece bayramın 1. günü panik atak ve ağlama krizi yaşanmış, diğer 1 hafta boyunca hiçbir belirti ortaya çıkmamış) iç görüşü daha da arttığı gözlemlendi. Yine bu seansta geçen hafta yapılan ölçeklerin sonuçları hakkında bilgi verilerek ‘panik bozukluk’ ve ‘panik atak’ hakkında psikoeğitim verildi ve danışanın kafasındaki soru işaretleri giderildi. Bu seansta yeni hobilerle, aktivitelerle uğraştığında daha az veya hiç atak yaşamadığı, bununla beraber özgüvenin daha da arttığı keşfedildi. 3. seansta son olarak, yine geçen hafta verilen not tutma ödevi verilerek aynı zamanda bir hobi edinmesi, örneğin ‘panik atak yaşarım’ diye yapamadığı, ertelediği davranışlardan birini seçip diğer seansa kadar bu davranışı gerçekleştirmesi istendi.

4. seans, S.’nin iş yerinde yaşanan birtakım problemler ve sonrasında iş değişikliği sebebiyle 1 ay sonra gerçekleştirilerek seans çevrim içi yapıldı. Seansa S.’nin geçen seansın özeti yapmasıyla başladı. Yine notlarını almış olduğu için bunlar üzerinde duruldu. Notlara baktığımızda S.’nin 1 ay boyunca hiç atak yaşamadığını ve ne atak yaşarım şeklinde düşündüğünü ne de bu sebeple istemeden de olsa davranış değişikliğine gittiği görüldü. Hobi, aktivite ödevini ise gayet başarılı bir şekilde yerine getirdiği gözlemlendi. Örneğin terapinin başında S.’nin ciddi bir güven problemi bulunmaktaydı. Bu sebeple ne eşine güveniyordu ne de yeni arkadaşlıklar kurabiliyordu ama artık S. için durum farklıydı ve güven konusunda kendini geliştirerek yeni arkadaşlıklar kurarak, eşine güveni arttı. Sonrasında hobi veya aktivite olarak geçen seansta tek başına bir şeyler yapması istenmişti ve S. bunu da (terapinin başında ona ne kadar korkutucu gelse de çünkü ‘ya panik atak yaşarsam, ne olur, ne yaparım düşünceleri hakimdi) başarılı bir şekilde yerine getirerek tek başına yürüyüşlere çıktığı gözlemlendi. S. için diğer bir olumlu gelişme ise ‘sevilmeme’, ‘değersizlik’, ‘yalnızlık’ düşüncelerinde olumlu değişikliklerin olmasıydı. Bu durumda bakıldığına terapinin başında sağlıksız olan olumsuz otomatik düşünceleri, çekirdek inançları ve işlevselliği bozan varsayımları artık daha sağlıklı biçimde gelişti ve düzenlendi. Şikayetçi olduğu ve onu rahatsız eden, aklına gelen düşüncelerin yerini daha olumlu,

gerçekçi düşünceler aldı. 4. seansta gelişen ve değişen değişimler üzerinde durulup pekiştirildi. Aynı zamanda da panik atağın bilişsel formülasyonu üzerinde duruldu ve ‘kısa vadede’ ve ‘uzun vadede’ panik atakların nasıl işlediği, ne işe yaradığı, katkıları konuşuldu. Genel bir seans özeti yapılarak bitirildi.

Son seansımız olan 5. seans yüz yüze gerçekleştirildi. Seansa geçen haftanın özeti yapılarak ve haftasının nasıl geçtiği konuşularak başlandı. Son seansın kontrol seansı olduğu bilgisi (aslında 4. seansta da son 5. seansın son seans olduğu konuşulmuştu) ve kontrol seansları hakkında bilgi verilerek bunlar üzerinde duruldu. Sonrasında hem terapinin ilerlemesi görülmesi açısından hem de S.’nin kaydedilen ilerlemeyi görmesi açısından tekrardan ‘Beck Anksiyete Ölçeği’ ve ‘Beck Depresyon Envanteri’ uygulandı. Bir önceki seanslarda görülen olumlu değişimler doğrultusunda ölçek sonuçlarından alınan puanların düştüğü kaydedildi. Ve bakıldığında terapinin başlarında S. için oldukça zor olan durumlar, davranışlar değişerek yerine olumlu durumlar ve sonuçlara bıraktı. Sonrasında seansın geri kalan zamanında olumlu olan bu değişimler ve sonuçlar üzerinde duruldu. Son olarak da kontrol seansları hakkında konuşularak son seans bitirildi. Bakıldığında S. hem anksiyete hem de depresyon envanterinden üzerinde durulabilecek yeterlilikte puanlar almıştı ama panik ataklarının giderek azalmasıyla depresyon ve anksiyetenin de azaldığı son seansta tekrar yapılan ölçek sonuçlarıyla kanıtlandı.

13.TARTIŞMA ve SONUÇ

Çok uzun zamandır devam ettiği görülen, günlük hayatını olumsuz etkileyen, genellikle günde 3-4 defa tekrarlanan panik atakları terapiler sonucunda sona ermiştir. Bu değişimde, düşünceler, duygu ve davranışlar üzerinde odaklanılarak ve birtakım ödevler verilerek; maruz bırakma, yüzleştirme, yeniden çerçeveleme ve bu tekniklerle beraber kendini izleme gibi tekniklerin etkili olduğu düşünülmektedir. Maruz bırakma tekniği, danışanın ‘panik atak yaşarım, yaşarsam ne olur, ne yaparım’ şeklindeki düşüncesiyle beraber yapmak isteyip de yapamadığı davranışları gerek eşi ve kızıyla gerekse tek başına yapılarak; aslında bu durumda başarabildiği gibi gözlemler yapması danışanın öz güvenin ve öz yeterliliğini keşfedip arttırmada işe yaramıştır. Bunlarla beraber danışan olumsuz panik atakları tetikleyen her türlü duygu/düşünce/davranıştan uzaklaşarak kendine daha iyi gelebilecek durumlara yönelerek, farkındalığı artmış bir şekilde olumsuz ve işlevselliği bozan duygu/düşünce/davranışlarını değiştirerek kendine yeni bakış açısı geliştirmiştir.

Öncelik olan ‘panik atak şikayetleri’ bu olguda BDT yaklaşımıyla formüle edilerek terapi süreçleri yapılandırılmıştır. Bu panik atak şikayetlerinin gitgide azalarak ortadan kalkmasında BDT yaklaşımının ve tekniklerinin işe yaradığı gözlenmiştir. Seanslarda danışan ile birlikte belirlenen psikoteri hedeflerine ulaşmada uygulamış BDT tekniklerinin yanında danışanın en başından beri seanslara aktif bir biçimde ve düzenli katılması, sonradan da olsa değişime inanıp istekli olması, hem seans içinde hem de seans dışında çaba göstermesi ve terapist ile güçlü bir ittifak kurulmasının etkileri olduğu düşünülmektedir. Bunların yanında Hem tanı koymak için ve psikoterapi sürecinin ilerlemesini objektif bir şekilde ortaya koyabilmek için uygulanan ölçekler de terapi süreci boyunca gerçekleşen değişimlerin zamanla kalıcılığını görmek ve değerlendirmek adına etkili olmuştur.

Bu çalışmanın, alan yazında bilişsel davranışçı terapi ve panik bozukluğu ile ilgili sınırlı sayıda çalışmanın yer alması açısından hem literatüre kazandırılması hem de iyi bir örnek oluşturmasıyla alana katkılı olabileceği düşünülmüştür.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya ortak katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Güler, K., Usluca, M., & Yılmaz, M. (2021). Panik Bozukluğun Bilişsel Davranışçı Tedavisinin İncelenmesi. Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi , 1211-1222.

Kaya, M. S. (2020). Panik Bozukluk Tanısı Almış Bireyler ile Sağlıklı Bireylerin Bazı Psikodinamik Yapılarının Objektif ve Projektif Testler ile Karşılaştırılması. İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Dalı, Psikolojik Danışma ve Rehberlik Bilim Dalı, Doktora Tezi,

Kılıç, H. S., & Alkar, Ö. Y. (2021). Panik Bozukluk için Bilişsel Davranışçı Terapi Süreci ve Sonucunu Yordayan Faktörler: Değişim Mekanizmalarına Bir Bakış. Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi .

Köroğlu, E. (2013). Panik Bozukluğu. A. P. Birliği içinde, Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı (DSM-5) (s. 117-119). Ankara: Hekimler Yayın Birliği.

Oğuz Karamustafalıoğlu, H. Y. (2011). Depresyon ve anksiyete bozuklukları. Şişli Eftal Hastanesi Tıp Bülteni 45(2) , 65-74.

Öztürk, O., & Uluşahin, A. (2020). PANİK BOZUKLUĞU. O. Öztürk, & A. Uluşahin içinde, Ruh Sağlığı ve Bozuklukları (s. 342-346). Ankara: Nobel Tıp Kitapevi Yayınları.

Tamam, L. (2009). Panik bozukluk. Actucal Medicine Dergisi .

Toprak, F., & Karaaziz, M. (2022). Panik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapi Üzerine Derleme: Bir Vaka Sunumu. Pearson Journal 7.(22) , 75-84.

Tükel, R. (2002). Panik bozukluğu. Klinik Psikiyatri Dergisi , 5-13.

Üşenmez, T. Y. (2022). Panik Bozukluk Tanısı Alan Bireylerde Bilişsel Davranışçı Terapi Temelli Psikoeğitimin Psikolojik İyi Oluş ve Stresle Başa Çıkmaya Etkisi. İnönü Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

ZYGMUNT BAUMAN: ELEŞTİREL BİR SOSYOLOJİYE DOĞRU, SAĞDUYU VE KURTULUŞ ÜZERİNE BİR DENEME*

Arif AKBAŞ¹

Öğr. Gör. Dr.

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu

E-mail: aakbas@cumhuriyet.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8480-4350

Öz

Bu makalede Polonya asıllı bir entelektüel olan (sosyolog-filozof) Zygmunt Bauman'ın görüşleri ile düşünceleri toplumbilim sosyolojisi bağlamında verstande [yorumlayıcı] yaklaşımla eleştirel bağlamda tartışılacaktır. Bauman, modernite ve postmodernite konusunda oldukça üretken bir yazar ve sosyal teorisyendi. Özellikle postmodern tüketimcilik ve akışkan modernite üzerine özel bir ilgisi ve uzmanlığı vardır. Bauman'ın yayınlanmış çalışmaları altmış kitap ve yüzden fazla makaleye dayanmaktadır. Bunların çoğu aralarında küreselleşme, modernlik, postmodernite, tüketimcilik ve ahlakın da bulunduğu bir dizi ortak temayı ele almaktadır. Zygmunt Bauman, moderniteyle ilgili büyük meseleleri hem inandırıcı hem de açıklayıcı bir şekilde ele alabilen ender toplum eleştirmenlerinden biriydi. Culture as Praxis'te (1973) "kültürel praksis" [Pratik, uygulama, aksiyon, amaç vb. anlamlara gelmektedir.] bir kuram haline gelmeden çok önce Batı'da çalışan Bauman, kültürel analizin ne olduğunun ve olabileceğinin envanterini çıkarıyordu. 1976'da yayımlanan Towards a Critical Sociology: An Essay on Common-Sense and Emancipation çalışması Avrupa eleştirel geleneğiyle güçlü bir şekilde bağlantılı bir konumda, daha genel olarak sosyolojik pozitivist meydandan okumakta kendine yer buluyordu. En azından

---

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ Sorumlu Yazar: aakbas@cumhuriyet.edu.tr

Atıf (APA): Akbaş, A., (2025), Zygmunt Bauman: Eleştirel Bir Sosyolojiye Doğru, Sağduyu ve Kurtuluş Üzerine Bir Deneme, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 27-55.

1970'lerden beri, sosyal bilimler ve beşerî bilimler kendilerini eleştirel disiplinler olarak anlamaya başladılar. Pek çok akademisyen, araştırmalarına eleştirel bir metodoloji uygulamayı, çalışmalarını daha geniş bir kültür ve toplum eleştirisi potansiyelini göz önünde bulundurarak teorileştirmeyi, yayınlarını eleştirel tarzda yazmayı arzulamaktaydı. Bauman da eleştirel sosyolojiye katkı sağlayan en önemli isimlerden birisiydi. İşte bu yüzden Bauman'ın karışık dünyasının toplumbilim sosyolojisi açısından ele alınması oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Zygmunt Bauman, Modernizm, Postmodernizm, Akışkan modernite, Harcanmış hayatlar, Değişim sosyolojisi

Alan Tanımı: Sosyoloji, Felsefe

ZYGMUNT BAUMAN: TOWARDS A CRITICAL SOCIOLOGY, AN ESSAY ON COMMON-SENSE AND EMANCIPATION

Abstract

*In this article, the views and thoughts of Zygmunt Bauman, a Polish-born intellectual (sociologist-philosopher), will be discussed in a critical context with a verstandende [interpretive] approach in the context of sociology of sociology. Bauman was a highly prolific writer and social theorist on modernity and postmodernity. He has a special interest and expertise especially on postmodern consumerism and fluid modernity. Bauman's published works are based on sixty books and more than one hundred articles. Most of them deal with a number of common themes, including globalization, modernity, postmodernity, consumerism and Decencies. Zygmunt Bauman was one of the rare critics of society who was able to address the big issues related to modernity in both a convincing and explanatory way. In *Culture as Praxis* (1973) "cultural praxis" [Practice, practice, action, purpose, etc. it means.] working in the West long before it became a theory, Bauman was taking inventory of what cultural analysis is and can be. His work *Towards a Critical Sociology: An Essay on Common-Sense and Emancipation*, published in 1976, was strongly connected with the European critical tradition and found itself challenging sociological positivism more generally. Since at least the 1970s, the social sciences and humanities have begun to understand themselves as critical disciplines. Many academics wanted to apply a critical methodology to their research, theorize their work by taking into*

account the potential for a broader critique of culture and society, and write their publications in a critical style. Bauman was also one of the most important figures who contributed to critical sociology. That is why it is very important to consider Bauman's mixed world from the point of view of sociological sociology.

Key Words: Zygmunt Bauman, Modernity, Postmodernism, Liquid modernity, Wasted lives, Sociology of change

JEL Codes: A14, B14, B24, D71, Z13

1.GİRİŞ

Bauman'ın İngilizce yayınları, ilk olarak 1960 yılında Polonya'da yayınlanan, İngiliz işçi hareketi ve onun sınıfsal ve toplumsal tabakalaşmayla ilişkisi üzerine bir çalışmadır. 1980'lerin başına kadar sınıfsal ve toplumsal çatışma konusunda yayın yapmaya devam etti. Bu yıllarda yazdığı kitaplar daha sınıfsal anılar niteliğindeki çalışmalardır. Daha sonraki kitapları doğrudan sınıf meselelerine değinmese de, kendisini bir sosyalist olarak tanımlamaya devam etti ve hiçbir zaman Marks'ın görüşlerini reddetmedi. Düşüncelerinde her vakit Neo-Marksist teorisyen Antonio Gramsci ile Neo-Kantçı sosyolog ve filozof Georg Simmel'in etkileri devam etmiştir. (Bauman & Tester, 2013, 10-12) 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında Bauman; modernite, bürokrasi, rasyonelite ve sosyal dışlanma arasındaki ilişkiyi ele alan bir dizi kitap yayınladı. Freud'u takip eden Bauman, Avrupa modernitesini bir değiş tokuş arenası olarak görmeye başlamıştı. Avrupa toplumunun, artan bireysel güvenliğin faydalarını elde etmek için bir düzeyde özgürlükten vazgeçmeyi kabul ettiğini savunmuştur. Bauman, daha sonra "katı" şekilde adlandıracağı modernitenin, bilinmeyenleri ve belirsizlikleri ortadan kaldırmayı içerdiğini savundu. ["Katı olan her şey buharlaşıyor"] (Berman, 2021, 1)

Toplumun doğa üzerindeki kontrolü hiyerarşik bürokrasiyi, kuralları ve düzenlemeleri, kontrolleri ve sınıflandırmayı içermektedir. Bunların hepsi kademeli olarak kişisel güvensizlikleri ortadan kaldırmaya çalıştı ancak insan yaşamını kaotik yönlerini daha tanıdık/ hayali hale getirdi. Daha sonra bir dizi kitapta Bauman, bu tür bir sipariş vermenin asla istenen sonuçları elde etmeyi başaramadığı görüşünü geliştirmeye başladı. Hayat, bilinen ve yönetilebilir kategorilerde organize olabiliyordu. O toplumdaki her zaman yönetilemeyen, ayrılamayan ve kontrol edilemeyen sosyal grupları savunmuştur. Modernite ve

Kararsızlık adlı kitabında Bauman, “yabancı” olarak adlandırdığı alegorik bir figür üzerinden bu tür belirsiz kişiler hakkında teoriler üretmeye başladı. (Bauman, 1991, 8) Georg Simmel’in fikirleriyle Jacques Derrida’nın sentezinden yararlanan Bauman, yabancıyı; toplumda kararsız, mevcut ama bilinen olmayan kişi olarak tanımlamaya başladı.

Modernite ve Belirsizlikte Bauman, modern topluma karşı benimsediği farklı yaklaşımların bir açıklamasını vermeye çalıştı. Filozof totaliter rejimler ve insanların korkularıyla da ilgilenmiştir. Bauman’ın en ünlü kitabı *Modernity and the Holocaust* bu tür korkuların tehlikelerini tam olarak açıklama girişimidir. (Bauman, 1989, 14) Bauman, Hannah Arendt ve Theodor Adorno’dan yararlanarak totalitarizm ve aydınlanma üzerine de kitaplar yazdı. Bu yönüyle eleştirel Frankfurt Okulu’na da eklemlendi. Filozof Giorgio Agamben gibi Bauman da Holokost’ta iş başında olan aynı dışlama görevinin bugün hâlâ ele geçirilebileceğini ve bir ölçüde devam ettiğini iddia etmiştir. 1990’ların beklentilerin sonlarına doğru Bauman, postmodernliği ve tüketiciliği keşfetmeye başladı. 20. yüzyılın ikinci yarısında modern toplumda bir değişimin gerçekleştiğini öne sürdü. 1950’lerden itibaren tüm toplumlar üreticiden çok bir tüketim toplumlarına dönmüştü.

Bauman’a göre bu durum Freud’un modern değiş tokuş düşüncesini tersine çevirmişti. Böylece daha fazla özgürlük, satın alma, tüketme ve hayattan zevk alma özgürlüğü karşılığında güvenlikten vazgeçildi. 1990’lardaki kitaplarında Bauman, bunu “modernite”den “post-modernite”ye geçiş olarak yazmıştı. 2000 yılından itibaren çalışmalarında “sıvı” ve “katı” modernite metaforları ile “postmodernite” kavramlarını kullanarak okuyucularındaki kafa karışıklığını gidermeye çalıştı. (Bauman, 2000, 3-9) Bauman ölümünden sonra yayımlanan son eseri *Retrotopia*’da artık ufuk noktası pastoral bir gelecekte değil, idealize edilmiş geçmişte olan toplumsal retrotopyaların yayılmasından bahsediyordu. Neoliberalizm tarafından parçalanmış, dayanışma kaybının, özgürleşmenin, bireyin bağlanma eksikliğinin ilerlediği bir dünyada geçmişin başkalaşımı ve süreklilik özlemi ile karakterize edilmekteydi. Retrotopyalar kayıp, çalınmış, “ölmeyen” geçmişe duyulan özlemle beslenir. Bu durum ile birlikte hiper-küreselleşen dünyada şiddetteki keskin artışın ana nedenidir. Liberal seçkinlerin talep ettiği gibi, insanlar artık özgürlük kazanımlarının bedelini güvenliğini kaybederek ödemeye istekli değiller. Bunun sonucu ise ötekilere, yabancılara, farklı inançlara, koruma arayanlara, fakirlere, zenginlere vb. karşı artan saldırganlık ve nefrettir. (Bauman, 1999, 1-7)

2.VARŞOVA DÖNEMİ ESERLERİ VE İÇERİĞİ

Bauman'ın en eski çalışmalarından Zagadnienia centralizmu demokratycznego w pracach Lenina [Lenin'in Eserlerinde Demokratik Merkeziyetçilik Soruları] 1957'de yayımlanmıştır. (Bauman, 1957, 3-8) 1960'ların ortalarında Bauman, Karl Marks'ın düşüncesini yorumlamanın iki yolunu göstermiştir. İlkin "mekanik", ikincisini "aktivist" olarak tanımlamaktaydı. Mekanistik olanın temsilcilerinin tarihsel zorunluluk kavramını vurguladıklarını belirtmiştir. Marksizm'in mekanik yorumu sosyal süreçlerin yönünü keşfetmeyi ve insanları bu konuda bilinçlendirmeyi amaçlarlar. Marksizm'in aktivist versiyonunun temsilcileri, insan pratiğinin rolü üzerinde yoğunlaşırlar. Tarih yazmada bireysel inisiyatifini rolünü vurgularlar. Bauman'ın yaptığı tipoloji, yalnızca Marksist düşünceyi araştırmak için değil, aynı zamanda onun çok erken dönem sosyolojisinin gelişimini özetlemek için de faydalıdır. Akademik kariyerine Polonya'da başladığında, tarihin kanunlarına güçlü bir şekilde inanmıştı ve "Özgürlük Krallığına hızlı bir sıçrama" olacağını tahmin etmişti. Bu minvalde Lenin'in düşüncelerini ve felsefesini değerlendirmişti. Fakat zamanla bu konudaki görüşü değişti. Polonya'dan sınır dışı edilmesinden kısa bir süre önce, Marksizm'in belirsizci toplum görüşüne dayanan "aktivist" yorumunu kabul etti. (Brzeziński, 2014, 161)

Düşünürün Socjalizm brytyjski: Źródła, filozofia, doktryna polityczna'sı [İngiliz Sosyalizmi: Kaynaklar, Felsefe, Politik Doktrin] 1959'da ortaya çıkmıştır. İngiltere'de sosyalizmin tarihi 19. yüzyıl öncesine kadar uzanmaktadır. Sosyalist felsefe, İngiliz iç savaşı döneminden, Robert Owen liderliğindeki ütöpik filozoflardan reformist İşçi Partisi'ne kadar bu ülkede gelişmektedir. Yazar bu çalışmasında birinci elden kaynaklarla İngiliz sosyalizminin izini sürmektedir. (Bauman, 1959, 2-3) Klasa, ruch, elita: Studium socjologiczne dziejów angielskiego ruchu robotniczego'da [Sınıf, Hareket, Elit: İngiliz İşçi Hareketi Tarihi Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma] (1960) konuya tarihsel açıdan yaklaşmış; işçi hareketinin embriyonik dönemi, hareketin reşit hale gelmesi, işçi sınıfının yapısı, işçi hareketinin yapısı, işçi hareketinin seçkinlerinin yapısı, kitlesel bir emek hareketinin evrimi, işçi hareketinin konsolidasyonu ve son olarakta çözüm önerileri sunmuştur. (Bauman, 1960, 350) Z dziejów demokratycznego ideału [Demokratik İdealin Tarihinden] (Bauman, 1960, 2) ile Kariera: Cztery szkice socjologiczne [Kariyer: Dört Sosyolojik Taslak] (Bauman, 1960, 8-15) yine 1960'ta neşredilmiştir. Z zagadnień współczesnej socjologii amerykańskiej'da [Modern Amerikan Sosyolojisinin Soruları] (1961) ilerlemenin ölçüsü

konusundaki anlaşmazlıklar, Amerikan sosyolojisinde bilim ve ideoloji, bir işçinin vizyonu, Amerikan sosyolojisinin ideolojik işlevine katkı vb. konular Marksist bakış açısıyla değerlendirilmiştir. (Bauman, 1961, 241)

Jakub Banaszkiwicz, Juliusz Strojnowski ve Szymon Chodak ile birlikte yazdığı *Systemy partyjne współczesnego kapitalistu*'de [Modern Kapitalizmin Parti Sistemleri] (1962) sosyalist bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. (Bauman vd., 1962, 15) O'nun 1962'de yayımlanan iki yapıtı daha vardır. *Spoleczeństwo, w którym żyjemy* [İçinde Yaşadığımız Toplum] (Bauman, 1962, 7) ile *Zarys sosyologii: Zagadnienia i pojęcia* [Sosyolojinin Ana Hatları: Sorular ve Kavramlar] (Bauman, 1962, 12) geleneksel toplumbilim kitaplarıdır. *İdee, ideały, ideologie*'de [Fikirler, İdealler ve İdeolojiler] eseriyle birlikte onun entelektüel güvenilirliğine, en başından beri günlük yaşamdaki sosyoloji veya fikirler, idealler, ideolojiler gibi konular eşlik etmiştir. Artık meyve veren büyük bir deneme ve popülerleştirme yeteneği oluşmaya bu eserle birlikte başlamıştır. (Bauman, 1963, 1-7) *Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa*'de [Marksist Toplum Teorisinin Ana Hatları] sosyal varlık olarak insan, sosyal çevre, kültürel yapı, sınıf yapısı, sınıf ilişkileri, güç, bilginin işlevleri, bilim ve ideoloji, ekonomi, siyaset, dünya görüşü yapısı, grup ve organizasyon, sosyoloji - ideoloji ve toplum mühendisliği, kapitalizmde sosyoloji, sosyalizmde sosyoloji, analitik sosyoloji, neo-pozitivist sosyoloji, Marksist sosyoloji konuları açıklanmaya çalışılmıştır. (Bauman, 1964, 576)

Gündelik Sosyoloji'de [Socjologia na co dzień] içtimaiyatın bir bilim olarak amacını, işlevini ve günlük yaşamda ondan yararlanma olasılığını açıklamaktadır. (Bauman, 1964, 2-24) *Wizje ludzkiego świata: Studia nad społeczną genezą i funkcją socjologii*'de [İnsan Dünyasının Vizyonları: Toplumun doğuşu ve sosyolojinin işlevi üzerine çalışmalar] sosyolojinin ana hatlarını Marksist perspektiften geniş bir şekilde ele almaktaydı. (Bauman, 1965, 6-9) *Kultura i społeczeństwo: Preliminaria*'da [Kültür ve Toplum: Ön Hazırlıklar] kültür ve toplumla ilgili temel kavramları, yapısal modelleri ve evrimsel hipotezleri bütünlleştirir, kuramını bunlar üzerine inşa eder. Bu kavramlar, konuyla ilgili literatürde dağınıktır ve yeterince tutarlı herhangi bir teori temelinde buluşmaz. Bu kitapta O her zaman kültür çalışmalarının bugün bölündüğü disiplinlerden birinin özgüllük bağlarıyla sınırlı olan, iyi bilinen bütüncül yaklaşımların ötesine geçer. Kapsamlı teorik ve sistemleştirici bölümü, geçmiş toplumların bilinen, içkin özellikleri ve günümüze kadar gelen bazı biçim kalıntılarının yanı sıra çağdaş toplumların özelliklerinin bir sıralama analizine tabi tutulduğu tarihsel bölüm takip eder. (Bauman, 1966, 7-9) Bu kitabın güncellenmiş hali 2017'de

Szkice z teorii kultury [Kültürel teori üzerine yazılar] şeklinde güncellenerek basılmıştır. (Bauman, 2017, 16) Kültür teorisi üzerine eskizleri ihtiva eden bu çalışma kesinlikle benzersiz bir metindir. Bu kitabın ilk olarak 1968’de basılması gerekiyordu ancak Polonya’daki mart olayları ve entelektüele uygulanan baskılar sonucunda bu amaç gerçekleştirilemedi. Uzun yıllar boyunca, bu çalışma geri dönüşü olmayan bir şekilde kayıp olarak kabul edildi. Kayıp nüsha 2017’de bulundu. Diğer yandan bu çalışma, Zygmunt Bauman’ın göç öncesi çalışmalarının ve 1960’ların sonlarının büyüleyici entelektüel ikliminin özellikle önemli - neredeyse sembolik - bir örneğidir. Öte yandan, içerdiği analizler - diğerlerinin yanı sıra, bireyselleşme, kararsızlık ya da küresel bağlantıların yoğunlaşması olguları, yazarın daha sonraki araştırmalarının tohumlarıdır. Tarihte ilk kez kültürel belirsizliği dünyanın doğal ve değişmez durumu olarak kabul ederek, belirsizlik atmosferiyle iyi başa çıkan, böylece kişilik biçimini destekleyen bir çağda yaşıyoruz. (Bauman, 2017, 4-5) 1968’deki Polonya’daki olaylar yüzünden Varşova Üniversitesi’ndeki kürsüsünü kaybeden Bauman, ülkesini terk etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Polonya vatandaşlığından da çıkarılmıştır. 1970’lere geldiğinde Bauman, İngiltere’ye taşınmıştır.

3.MARJİNAL-SÜRGÜN VE YABANCI: LEEDS DÖNEMİNDEKİ ENTELEKTÜEL FAALİYETLERİ

Bauman, sürgündeyken ölene değin Leeds Üniversitesi’ndeki; Sosyoloji - Sosyal Politika Okulu bünyesinde kurmuş olduğu Bauman Enstitüsü’de araştırmalarına devam etmiştir. Oldukça üretken olan yazar kendisini sürekli yenileyen bir anlayışla kaliteli birçok esere imza atmıştır. Buradayken hazırlamış olduğu ilk çalışma; *Between Class and Elite: The Evolution of the British Labour Movement. A Sociological Study*’dir. [Sınıf ve Elit Arasında: İngiliz İşçi Hareketinin Evrimi. Sosyolojik Bir Çalışma] (Bauman, 1972, 1-2) Bu kitap ilk 1960 yılında Varşova’da Lehçe olarak yayınlanmıştır. Bu metin tarihi yeniden yazmaya yönelik iddialı bir girişimdir. İngiliz işçi hareketini teorik açıdan her şeyini kapsayacak şekilde incelemeye çalışmaktadır. İngiliz emeğinin evrimine yaklaşık iki yüz yıllık bir dönemine bakış açısı yönelmektedir. Bauman, kitabını yeni bir analitik bakış açısı olarak tanımlamaktadır. Genel olarak toplumsal hareketlerin dinamiklerini anlamaya yönelik bir çaba sergilemektedir. Toplumdaki yapısal unsurlar ile emek hareketinin yapısını, emek seçkinlerinin bileşimi ve rolünü irdeler. (Richards, 1974, 91-93) O, *Culture as Praxis* [Kültür Olarak Praksis] isimli geniş hacimli eserinde; kültürün anlamlarını sınıflandırmaya

çalışmaktadır. Bu minvalde kavram olarak kültür, bir yapı olarak kültür ve uygulama olarak kültür arasında ayrımlar yapmaktadır. Kültürün bu ortamlarını ve her birinde kullanılan farklı yollarını analiz eder. Bauman'a göre kültür, insan yaşamının evrensel bir parçası olarak anlaşılması ve incelenmesi gereken, insan etkileşiminin yaşayan, değişen bir yönüdür. Yaklaşımının merkezinde, kültürün doğası gereği ikircikli olduğu önermesi vardır. Bauman'ın İngilizce olan bu yapıtı yeni bir tür sosyal teoriye doğru el yordamıyla ilerleyen ilk kitabıydı. (Bauman, 1972, 197)

Ütopya, tipik olarak üyeleri için son derece arzu edilen veya mükemmele yakın niteliklere sahip hayali bir topluluğu veya toplumu tanımlar. (Giroux, 2005, 91-92) Socialism: The Active Utopia'da [Sosyalizm: Aktif Ütopya] sosyalizmin kurmayı önerdiği toplumun özellikleri hakkında uzun süredir devam eden tartışmaya katkıda bulunmaktan ziyade sosyalizmin “yaşayan ütopyası”nın modern toplumun gelişimi üzerindeki etkisini keşfetmeyi amaçlamaktadır. Bauman, bu konuya genel olarak ütopyanın, özel olarak da sosyalist ütopyanın rolünün bir analiziyle başlar. Ütopik ve bilimsel toplumsal düşünce arasındaki karşıtlığı ele alır. Sosyalizmi kapitalist toplumun “karşı kültürü” olarak sunar. Kitap son olarak sosyalizmin Rusya'daki köylü devrimine uygulanmasındaki başarısızlığının nedenlerini incelemektedir. Ardından, sosyalist ütopyanın yirminci yüzyılın sonlarının sanayi toplumlarında alabileceği bazı olası biçimleri araştırmaktadır. Bauman bu kitabını sosyalizmin içinde bulunduğumuz yüzyıldaki tarihsel kaderinin mantığını anlamak isteyenler, modern toplumun gelişimi üzerine sosyalist fikirlerin geçerliliği ve canlılığı konusunda kaygı duyanlar, sosyalizmle ilgilenen ve belki de kafası karışanlar için yazmıştır. Son birkaç on yılın kültürel ve ideolojik çatışmaları itinayla değerlendirilmiştir. Kitap, ütopya ve gerçeklik, ütopya ve modern akıl, sosyalizmin tarihsel konumu, sosyalist ütopyanın yapısı, ütopya ve sağduyu, bir sosyalist deney, kültür olarak sosyalizm, süreklilik ve değişim, ütopyadan yollar olmak üzere dokuz bölüme ayrılmıştır. (Bauman, 1976, 1-12)

Hermenötik, bir yorumlama teorisi ve beklentisidir. Modern hermenötik, hem sözlü hem de sözlü olmayan iletişim, gösterge bilimi, tahminleri ve ön anlamaları içerir. Hermenötik, beşeri bilimlerde, özellikle hukuk, tarih ve teolojide geniş bir şekilde uygulanmıştır. (Audi, 1999, 377) Hermeneutics and Social Science: Approaches to Understanding [Yorumbilim ve Sosyal Bilimler: Anlamaya Yaklaşımlar] bir bütün olarak hermeneutik geleneği en kapsayıcı şekilde uzun uzadıya ele alan eserlerden biridir. Toplumsal yaşamın gerçek bilgileri ancak insan davranışlarının tam manasıyla anlaşılmasından sonra ortaya çıkar.

Hermeneutik geleneği çok ilgi çekmiştir fakat bu gelenek çoğu zaman yanlış yorumlanmıştır. Bauman'a göre anlama kuramı, ancak anlama üzerindeki toplumsal yaşamı devam ettiren bir yön olarak ele alınırsa geçerli sonuçlar elde edebilir. (Bauman, 1978, 20-24) *Memories of Class: The Pre-History and After-Life of Class*'ta [Sınıfın Anıları: Sınıfın Tarihi Öncesi ve Sonrası] sınıfsal üretim mekanizması/ araçlarını, sınıf çatışmalarının kurumsallaşmasını, toplumsal ve politik yapıdaki kuşatılmayı anlatmaktadır. Tarihsel hafızanın, sınıflı bir topluluğa dönüşen erken dönemlerdeki gidişatını açıklayıp sanayi toplumunun krizlerine dair karışık anlaşımları gidermeye çalışmaktadır. Sınıflı bir toplumun korunmasının izini ise 'gözetim gücü' belirlemektedir. Endüstriyel bir sistemde 'kontrol modelleri' daha önceden var olup gelmektedir. Endüstriyel sistemler içinde insan artık bir 'ekonomik varlık' haline gelmiştir. Aynı kontrol kalıplarında güç çatışması yaşandığında, bu tasarrufu elinde bulunduranlar toplumsal koşulların artık yetersiz olduğunu bahane etmektedirler. Yeni çelişkiler yeni toplumsal kurbanları doğurmaktadır. (Bauman, 1982, 1-4)

Geçmişte bir parça Lenin'i analiz eden Bauman, Stalin'i de çözümlemeye çalışmıştır. *Stalin and the Peasant Revolution: A Case Study in the Dialectics of Master and Slave*'de [Stalin ve Köylü Devrimi: Efendi ve Kölenin Diyalektiğinde Bir Vaka Çalışması] Hem Nazi hem de Sovyet totalitarizm biçimlerini deneyimleyerek Sovyetler Birliği'ni ve onun baskıcı otoritesini eleştirmiştir. Bauman'ın bir parçası olduğu Sovyet modernliği ve Polonya deneyiminin durumu, Horkheimer ve Adorno'nun *Aydınlanmanın Diyalektiği*'ndeki görüşleriyle daha kolay bir şekilde hizalanabilecek daha ünlü olan Holokost eleştirisinin yanına yerleştirilmelidir. (Bauman, 1985, 6-10) *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity, Intellectuals*'de [Yasa Koyucular ve Tercümanlar: Modernite, Post-Modernite, Entelektüeller Üzerine] modern dünyada entelektüellerin rolünü tartışmaktadır. Bauman bunu güncel modernite ve post-modernite analizleriyle ilişkilendirmektedir. Kitabın ana teması moderniteden post-modernizeye geçişle birlikte aydınların görünüşlerinin 'yasa koyucu' olmaktan tercümanlığa dönüşmesidir. Bu kitapta konu olarak; Paul Radin veya entelektüellerin etiyolojisi, filozoflar: arketip ve ütopya, güç bilgisi sendromunun sosyogenezi, bekçilerin bahçıvan olması, insanları eğitmek, kültürün keşfi, ideoloji veya fikirler dünyasını inşa etmek, yasa koyucunun düşüşü, tercümanın yükselişi, iki ulus-iki marka: baştan çıkarılanlar, iki ulus-iki marka: bastırılanlar vb. yaygın şekilde tartışılmaktadır. (Bauman, 1987, 224) *Freedom*'dan [Özgürlük] sonra (Bauman, 1987, 1-3) en önemli eseri olan *Modernity and the Holocaust*'u [Modernite ve Holokost] yazmıştır. "Holocaust

bizim modern akılcı toplumumuzda, uygarlığımızın yüksek sahnesinde ve insanoğlunun kültürel zaferinin zirvesinde doğup uygulanmıştır. Bauman kitabında holocaustun modern toplumdan bir sapma olmadığını, aksine modern toplumların tümünün tıpkı Nazi Almanya'sı gibi örgütlendiğini öne sürmüştür.” (Bauman, 2007, 320) Kitap, adından da anlaşılacağı gibi modernite ile holokost arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Eser, uzun yıllar modernliğin bir eleştirisi olarak görüldü çünkü Bauman'ın iddialarından biri holokost'a yol açan şeyin modernlik olduğu ve onlarca yıl geçmesine rağmen modernitenin bu trajediyle henüz hesaplaşmadığı varsayımına dayanmaktaydı. (Postone, 1992, 1521-1523) Modernite ve Holokost, toplumlardaki “yabancı” korkusunun tehlikelerini tam olarak açıklama girişimidir. Theodor Adorno'nun totalitarizm ve aydınlanma üzerine kitaplarından yararlanan Bauman, holokostun Yahudi tarihinde sadece bir olay olarak görülmemesi gerektiği argümanını geliştirmiştir. Daha doğrusu, holokostun modernite ve onun düzen kurma çabalarıyla derinden bağlantılı olarak görülmesi gerektiğini savunmuştu. Prosedürel akılcılık, işin giderek daha küçük görevlere bölünmesi, farklı türlerin taksonomik kategorizasyonu ve kurallara itaati ahlaki açıdan iyi olarak görme eğilimi vs. hepsi holokostun gerçekleşmesinde rol oynadı. Filozof Giorgio Agamben gibi Bauman da holokostun iş başında olan aynı dışlama süreçlerinin bugün hala devreye girebileceğini ve bir ölçüde olmakta olduğunu iddia etmekteydi. (Wickham, 1991, 429-433) [Nitekim Bosna Savaşı sırasında insanoğlunun katliamcı kötü tarafı yeniden ortaya çıkmıştır.]

Asimilasyon, bir azınlık grubunun kademeli olarak hâkim kültürün geleneklerine ve tutumlarına uyum sağlama sürecidir. Ayrıca sömürge politikalarının ideolojik temelidir. (Lewis, 1962, 129-153) Paradoxes of Assimilation'da [Asimilasyon Paradoksları] Bu yapıtta sosyolog, etnik kimliklerin kendi kendini inşası ve kendi kendini idame ettirmesini karşıtlıklar üzerinden incelemektedir. (Bauman, 1990, 1-2) Bu politikaları bazen devletler etnik azınlıkları kendi ulus yapılarına entegre etmek için de kullanmaktadır. Thinking Sociologically. An Introduction for Everyone'de [Sosyolojik Düşünmek: Herkes İçin Bir Giriş] dünya görüşümüzü yapılandıran temel varsayımlar ve zımni beklentilerin ilham verici bir keşfini sunmaya devam etmektedir. Temel sosyolojik kavramları ile toplumdaki son gelişmeleri gözden geçirmekte ve sosyolojinin günlük hayata uygulanabilirliğini incelemektedir. Günümüz dünyasında iklim değişikliği, sürdürülebilirlik, eşitsizlik, sosyal adalet, kapsayıcılık ve sosyal medyanın rolü, yakınlık, topluluk, tüketim, etik, sosyal kimlik konuları ön plana çıkmıştır. Bauman, bu eserinde; sosyolojiyi güncel konular bağlamında günlük hayata uygulamıştır. Kitap, merkezi sosyolojik kavramları modern alaka düzeyiyle tanıtan başlıca

teorisyenlerin katkılarını da içermektedir. Eleştirel düşünceyi ve bağımsız çalışmayı destekleyen oldukça ilgi çekici ve teşvik edici bir tarza sahiptir. (Bauman, 1990, 216)

Modern uygarlık, yaşamlarımızı anlaşılır ve kontrolümüze açık hale getirme sözü vermiştir. Bu olmadı ve bugün olacağına artık inanılmamaktadır. Modernity and Ambivalence'te [Modernite ve Müphemlik] postmodern çağımızın ikirciklilikle uzlaşmak için daha zamanı olduğunu, çaresizce belirsiz bir dünyada yaşamayı öğrenmemiz gerektiği savunulmaktadır. “Bauman’a göre yaratıcılık, müphemlikle yakından ilişkilidir; müphemliğinse her zaman modernlikle ikircimli bir ilişkisi olmuştur. Modern proje bir yandan şeyleri adlandırmak, sınıflandırmak, düzenlemek ister; baş düşmanlarından biri bu sınırları ihlâl eden, adlandırmalara direnen, kafa karıştıran müphem konumlanışlardır.” (Bauman, 2020, 400) Kitapta sırasıyla; kararsızlık skandalı, ambivalansın sosyal inşası, ikircikliğin kendi kendini inşası, asimilasyon sosyolojisindeki vaka çalışmaları, müphemlik içinde kapana kısıls, müphemliğin intikamı, postmodernite ya da belirsizlikte yaşamak konularına değinilmiştir. (Bauman, 1991, 304) Intimations of Postmodernity [Postmodernliğin İmaları] postmodernitenin anlam ve önemi hakkında geniş bir açıklamadır. (Bauman, 1992, 6) Kitapta; kanun koruyucuları ve tercümanlar, postmoderniteye sosyolojik tepkiler, sosyolojinin değişen söylemsel oluşumu, postmodernliğin gerçekten var olup olmadığı, postmodern sosyolojinin felsefi yakınlıkları, Jean’a göre dünya, komünizm ve postölüm, sosyolojik bir postmodernite teorisi tartışılmaktadır. (Bauman, 1992, 25)

Zygmunt Bauman, Mortality, Immortality and Other Life Strategies [Ölüm, Ölümsüzlük ve Diğer Yaşam Stratejileri] kitabında modern toplumlardaki ‘tabu’ konusuna, yani ölüm ve ölmeye dair sosyolojik bir bakış açısı getirmeye çalışmaktadır. Sosyal kurumlarda ve kültürde insan ölümlülüğüne nasıl tepki verilmesine ve dolayısıyla nasıl başa çıkıldığına dair yeni bir teori geliştirmiştir. İnsanların sürekli ölüm bilinciyle yaşamasının gerekli olduğu anlayışını kazanmaları, bilinen tüm toplumların-sosyal örgütlenmelerin önemli bir yükünü açıklığa kavuşturmaktadır. Ölümlülüğe verilen tepkiler açısından çok farklı ‘yaşam stratejileri’ tanımlanır. Modern strateji, ölüm meselesini çözümsüz olarak görmektedir. Bu strateji dikkatini “ilke olarak çözülebilir” birçok özel sağlık ve hastalık sorununa çevirerek ölümlülüğü yapısöküme uğratar. Kitapta sırasıyla ölümle yaşamak, ölümsüzlük teklifi, bencil türler, modernite veya ölümlülüğün yapısökümü, postmodernite ya da ölümsüzlüğün yapısökümü, ölüm ve ahlak meseleleri işlenmektedir. (Bauman, 1992, 4-8) Postmodern Ethics’de [Postmodern Etik] etik üzerine postmodern bakış açısına ilişkin/ sahip güçlü ve ikna edici bir

çalışma ortaya çıkarmak istemiştir. Bauman'a göre etiğin büyük meseleleri güncelliklerinden hiçbir şey kaybetmedi, sadece tamamen yeni bir şekilde görülmeleri ve ele alınmaları gerekmektedir. Çağımızın, aslında etik için bir alacakaranlıktan ziyade bir şafağı temsil edebileceğini öne sürmektedir. Bu metinde; ahlaki sorumluluklar ve etik kurallar, evrenselliğin zorlukları, özel ahlak ve kamusal riskler incelenmektedir. (Bauman, 1993, 22-26)

1994'te yayımlanan Dwa szkice o moralności ponowoczesnej [Postmodern ahlak üzerine iki eskiz] çalışmasının ilkinde post modernliğin kişisel kalıpları, bir hac olarak modern yaşam, küçük bir epizot, bebek arabası, serseriler, turist arabaları, tutarlılık, ikincisinde ise toplum ve kilitlenme, kaos, perde örmek, perdeyi delmek, perdenin yırtılması, teşhirci ahlak, etik ilkeler, ahlaki standartlar anlatılmaktadır. (Bauman, 1994, 1-3) Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality [Fragmanların Yaşamı: Postmodern Ahlak Üzerine Denemeler] çalışması Postmodern Etik'te keşfedilen temaların ve motiflerin devamıdır. Richard Sennett tarafından sosyal teoride önemli bir olay olarak tanımlanan Postmodern Etik, postmodern muhayyileye hükmeden yıkıcı dindarlıkla alt üst edilmiştir. Modaya uygun her şeyin yolunda gitme zorunluluğunun veya modeller yoluyla bir yapı sökülmesinin sona ermesi bir ötekiyle olma birlikteliğini doğurmaktadır. Bauman bu eserinde etiksiz ahlak, beraberlik biçimleri, parçalanmış hayatlar, postmodern korkular kataloğu, yeniden keşfedilen yabancı, postmodern şiddet, kabile ahlakı, ahlak ve politika meselelerine eğilmektedir. (Bauman, 1995, 300)

1996'da çıkan Alone Again - Ethics After Certainty'de [Yine Yalnız - Kesinlikten Sonra Etik.] aklın yükselişi, brokrasi ve ticaret, parçalanma ve süreksizlik, ortak kaderlerin özelleştirilmesi, topluluğun eksiklikleri, risk ve limitler, yeni politik arayışlarda etik başlıklarında felsefi açıdan tartışılmıştır. (Bauman, 1996, s. 3) Postmodernity and its Discontents [Postmodernite ve Hoşnutsuzlukları] eseri Bauman'ın postmodernizm üzerine yaptığı çalışmalarda bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Seçilen başlıkta, Sigmund Freud'un 1930 tarihli Civilization and Its Discontents adlı kitabına bir gönderme vardır. (Freud, 2014, 1-2) Freud klasik Medeniyet ve Hoşnutsuzluklarını yazdığında, baskı konusuyla ilgileniyordu. Modern uygarlık dediğimiz şey dürtü kısıtlamasına ve insanın kendi ifadesini sınırlandırılmasına bağlıdır. Bauman, bugün, modernite çağında, Freud'un analizinin artık pek geçerli olmadığını ileri sürmektedir. Arzunun düzenlenmesi rahatsız edici bir gereklilikten çok bireysel özgürlüğe yönelik bir saldırıya dönüşmektedir. Postmodern çağda, bireyin özgürlüğü, tüm sosyal kural ve düzenlemelerin değerlendirildiği ölçütlerden daha ağır basan bir değerdir.

Postmodernite, “mutluluk istenci” tarafından yönetilir ancak sonuç güvenliğin feda edilmesidir. Bauman’a göre, bugün toplumumuzda en belirgin kaygılar, güvenliğin ortadan kaldırılmasından kaynaklanmaktadır. Dünya ezici bir çoğunlukla belirsiz, kontrol edilemez ve korkutucu olarak deneyimlenir. Bundan korkan totaliter siyaset toplumdaki kontrolü kaybetmemek için daha çok baskı uygular. Bireysel mutluluğun peşinde koşmak, istikrarlı bir yaşam için gerekli olan otorite sistemlerini yozlaştırır ve baltalar. (Bauman, 1997, 10-12)

Modernizm ve postmodernizm ilgilendiği ana konulardan birisi de beden ve şiddettir. Ciało i przemoc w obliczu ponowoczesności’de [Postmodernite Karşısında Beden ve Şiddet] ilkin postmodernizm kavramı açıklandıktan sonra modern ve postmodern dönemdeki tecavüz olgusu tartışılmaktadır. Bedenin postmodern maceralarının izi sürülmektedir. (Bauman, 1995, 48) Humanista w ponowoczesnym świecie - rozmowy o sztuce życia, nauce, życiu sztuki i innych sprawach’da [Postmodern Dünyada Bir Hümanist - Yaşam Sanatı, Bilim, Sanat Hayatı Üzerine Konuşmalar ve Diğer Konular] Roman Kubicki ve Anna Zeidler-Janiszewska gibi sosyologlarla Bauman’ın kendi yaşamı üzerinden güncel bir sohbeti içermektedir. (Bauman, vd. 1997, 5-6) Work, Consumerism and the New Poor’da [Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar] Üreticiler ve evrensel istihdam toplumunda yoksul olmak olgusu açıklanmaktadır. Hayat projelerinin iş, mesleki beceriler veya meslekler yerine tüketici tercihleri üzerine inşa edildiği tüketim toplumunda fakir olmak oldukça farklı bir durumdur. Bir zamanlar ‘yoksul olmak’ işsiz olmakla bağlantılıyken bugün anlamını öncelikle kusurlu bir tüketicinin kötü durumundan almaktadır. Bunun, yoksulluk içinde yaşamının nasıl deneyimlendiği ve sefaletin telafisi için umutlar üzerinde önemli bir etkisi vardır. Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar, modern tarih boyunca bu değişimin izini sürmektedir. Yoksulluğun sosyal sonuçlarının bir envanterinin çıkarılmasının, yoksullukla mücadele etmenin zorluklarını gidermenin farklı yollarının araştırılmasının ne kadar etkili ve gerekli olduğunu değerlendirmektedir. (Bauman, 1998, 144)

Küreselleşme sosyal bilimlerde şu anda çokça kullanılan bir kelimedir. Globalization: The Human Consequences [Küreselleşme: İnsani Sonuçlar] küreselleşmenin yüzeydeki tezahürlerinden çok daha fazlası olduğunu gösterme girişimidir. Küreselleşme süreçlerinin toplumsal köklerini ve toplumsal sonuçlarını ortaya çıkaran bu kitap, terimi çevreleyen sisin bir kısmını dağıtmaktadır. Bazıları için küreselleşme olarak görünen şey, birçokları için yerleşme anlamına gelmektedir. Bazıları için ise yeni özgürlüğün sinyallerini veren küreselleşme süreçleri diğerleri için davetsiz ve acımasız bir kader gibi

gözükmektedir. Kıt ve eşit olmayan bir şekilde dağıtılan bir meta olan hareket özgürlüğü, hızla zamanımızın ana katmanlaştırıcı faktörü haline gelmektedir. Neo-kabilesel ve köktendinci eğilimler küreselleşmedeki en iyi kültürün - küreselleşmiş tepedeki kültür- olduğuna inanmaktadırlar. Geniş çapta beğenilen bu kültür sonuçta bir melezleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Artık kendini sorgulamayan, nereye gittiğini bilmeden, rotasını planlamaya çalışmadan, günden güne birbirini izleyen krizleri yöneten ve yeni krizlere hazırlanma mücadelesi veren bir dünyada yaşıyoruz. (Bauman, 1998, 136) In Search of Politics'te [Siyaset Arayışında] hayatımızda önemli olan her şey -geçim kaynakları, insani bağlar, ortaklıklar, komşuluk, peşine düşmeye değer hedefler ve kaçınılması gereken tehlikeler- geçici, istikrarsız, savunmasız, güvensiz, belirsiz, riskli geliyor diye belirtilmektedir. Yaşadığımız dünyanın şekli ile hayatımızı yaşama şeklimiz arasında bir bağlantı var mıdır? Bu bağlantıyı keşfetmek ve ne kadar yakın olduğunu bulmak bu kitabın ana konusudur. Bu sorgulamada söz konusu olan, özel sıkıntıların kamusal meselelerle buluştuğu ve vatandaşların kendi kendilerini yönetmek için diyaloga girdiği “özel/ kamusal” alanın yeniden inşa edilmesi olasılığıdır. Bireysel özgürlük ancak kolektif çalışmanın bir ürünü olabilir. Özel sıkıntıları kamusal meselelere çevirme eylemi, kullanılmaz hale gelme ve unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bauman bu eserinde özellikle kamusal alan arayışı, postmodern dünyada ideoloji, gelenek ve özerklik, ahlaki ve kültürel kriz, vizyon arayışları çerçevesinde açıklamaktadır. (Bauman, 1999, 212)

Sosyoloğun en mühimsediği anahtar kavramlarından birisi de ‘akışkan modernite’dir. Liquid Modernity’de [Akışkan Modernite] ‘ağır’ ve ‘katı’, donanım odaklı moderniteden yazılım tabanlı ‘hafif’ ve ‘sıvı’ moderniteye nasıl geçtiğimizi incelemektedir. Akışkanlığın, insanlık durumunun tüm yönlerine derin bir değişiklik getirdiğini savunmaktadır. Küresel sistemik yapının yeni uzaklığı - ulaşılmazlığı, yaşam politikasının ve insan birlikteliğinin dolaysız ortamının yapılandırılmamış ya da yeterince tanımlanmamış, akışkan hali ile birleştiğinde, insanın bireysel deneyimini anlatmak için kullanılan kavramların bilişsel çerçevelerini yeniden düşünmesi gerekmektedir. Bauman, paylaşılan insan hayatını anlamlandırmaya hizmet eden beş temel kavram seçmiştir; özgürleşme, bireysellik, zaman/ mekân, iş ve topluluk, bunlarca birbirini izleyen enkarnasyonlar ve anlam değişimlerinin izini sürmektedir. Akışkan Modernite, Zygmunt Bauman’ın, kendisinden önce gelen ‘katı’ moderniteye zıt olarak dünyanın mevcut durumu için kullandığı bir terimdir. (Bauman, 2000, 240) Zygmunt Bauman’ın oldukça çeşitli yazıları, sosyoloji, politika, tarih ve kültürel çalışmalarda çok sayıda konuyu kapsamaktadır. Peter Beilharz’ın editörlüğünde

hazırlanan The Bauman Reader [Bauman Okumaları] çalışmalarının genel bir özetini kapsayan derlemedir. Bir bütün olarak, bu sadece Bauman'ın düşünme tarzına yönelik bir değerlendirme olarak anlaşılamaz, aynı zamanda yirminci yüzyılın sonlarına ait sosyal düşüncenin en önemli figürlerinden birinin eserleri aracılığıyla zamanımızı anlamlandırmaya yönelik bir rehberdir. Kitabın giriş bölümünde Peter Beilharz, “Zygmunt Bauman'ı Okumak” diye bir makale yazmıştır. O'nun düşüncelerinin özet dökümü; sosyalizm, sosyalizmin tarihsel konumu, modern zamanlar, modern Marksizm, komünizm, sınıf ve güç, sınıf öncesi ve sonrası, postmodernitenin sosyolojik teorisi, dünyanın yeniden büyülenmesi, modernite figürleri, yabancıları yaratma ve bozma, modernitenin kahramanları ve kurbanları, yüzyıl kampları, soykırımdan sonra sosyoloji, kararsızlık ve etik, düzen arayışı, ambivalansın sosyal inşası, küreselleşme ve yeni yoksullar, küreselleşme ve yerelleşme, çalışma etiğinden tüketim estetiğine şeklinde verilmiştir. (Bauman ve Beilharz, 2000, 380)

Topluluk iyi hissettiren kelimelerden biridir. Bir topluluğa sahip olmak, bir toplulukta olmaktan daha iyidir. Topluluk, soğuk bir günde ellerimizi ısıttığımız bir şömine gibi sıcak ve rahat bir yer imajını aktarır. Community: Seeking Safety in an Insecure World'de [Topluluk: Güvensiz Bir Dünyada Güvenlik Aramak] sokakta her türden tehlike pusudadır; burada, toplum içinde rahatlayabilir ve kendimizi güvende hissedebiliriz. “Topluluk” içinde yaşamayı her daim özlediğimiz bir çevredir ama ne yazık ki bizim için mevcut olmayan türden bir dünya anlamına da gelebilir. Bugün ‘cemaat’, kayıp cennetin başka bir adıdır. Bizi oraya götürebilecek yolları hararetle ararken hâlâ bulmayı umduğumuz bir cennet için çokça mücadele ederiz. Ancak bir toplulukta olma ayrıcalığının ödenmesi gereken bir bedeli vardır. Topluluk güvenlik vaat etmesine rağmen bizi özgürlükten, kendimiz olma hakkından mahrum ediyor gibi de görünmektedir. Güvenlik ve özgürlük, bir dereceye kadar dengelenebilen, ancak neredeyse hiçbir zaman tam olarak uzlaştırılamayan, eşit derecede değerli ve imrenilen iki değerdir. Güvenlik ile özgürlük ve topluluk ile bireysellik arasındaki gerilimin çözülmesi pek mümkün görünmemektedir. İkilemden kaçamayız ama fırsatları/tehlikeleri değerlendirebilir ve en azından geçmişteki hataları tekrarlamaktan kaçınmaya çalışabiliriz. (Bauman, 2001, 168)

Dertlerimiz ve korkularımız bizi harekete geçirir; ancak çoğu zaman eylemlerimiz endişelerimizin gerçek nedenlerini ele almakta başarısız olur. Hayatlarımızı anlamlandırmaya çalışırken, rahatsızlıklarımız, yenilgilerimiz için kendi başarısızlıklarımızı ve zayıflıklarımızı suçlama eğilimindeyizdir. Bazen bunu yaparken, işleri iyileştirmek yerine daha da kötüleştirebiliriz. The Individualized

Society’de [Bireyselleştirilmiş Toplum] sosyolojinin görevi, hayatlarımız hakkında anlattığımız hikâyeleri sansürlemek veya düzeltmek değil, hayat hikâyelerimizin anlatılabileceği daha fazla yol olduğunu göstermektir. Sosyoloji, kişisel deneyimin bakış açısından görünmeyen birçok karmaşık bağımlılığı göz önüne getirerek, bireysel kararlarımızı, eylemlerimizi, sorunlarımızı ve korkularımızı daha derindeki nedenleriyle -yaşama biçimlerimiz, içinde bulunduğumuz koşullarla- ilişkilendirmemize yardımcı olabilir. Hayal gücümüz ve hırslarımız sosyal olarak çizilen sınırlarına göre hareket etmektedir. [Yahya Kemal’in deyişiyle söylersek “İnsan hayal ettiği müddetçe yaşar.”] Sosyoloji, bireyselleşmenin kaderimiz haline geldiği günümüzde; yaşadığımız toplumu şekillendiren süreçleri anlamamıza yardımcı olabilir. (Bauman, 2001, 272)

Keith Tester, 2001 yılında *Conversations with Zygmunt Bauman* [Zygmunt Bauman ile Söyleşiler] yapmıştır. Bu söyleşiler beş kez yapılmıştır. Sırasıyla Bauman, bağlam ve sosyolojik ufuklar, etik ve insani değerler, modernitenin ikircikliliği, bireyselleşme ve tüketim toplumu, politika konularındaki görüşlerini dile getirmiştir. Konuşmalar, Bauman’ın dünyanın farklı yapılamayacağını kabul etmeyi reddetmesinin ahlaki özünü göstermektedir. Sosyal düşüncenin neden insani bir gereklilik olduğunu anlamaya ve anlatmaya çalışmıştır. (Bauman, 2001, 176) *Society Under Siege*’de [Kuşatılmış Toplum] toplum iki cepheden saldırı altındadır. Eski yapıların, kuralların geçerli olmadığı, yenilerinin şekillenmesinin yavaş olduğu küresel sınır bölgesinde ve yaşam politikasının akışkan tanımlanmamış alanında kuşatılmıştır. Yakın zamana kadar egemen ulus-devlet tarafından yönetilen ve sosyal bilimciler tarafından ‘toplum’ olarak tanımlanan bu iki cephe arasındaki boşluğu, kendi içine kapalı bir varlık olarak tasavvur etmek her zamankinden daha zordur. Bu durum sosyal bilimlerin yerleşik bilgeliğini yeni bir meydan okumayla karşı karşıya getirmektedir: Egemenlik ve iktidar. Bu kitap dönüşümün izini sürmeye ve bunun sıradan bireylerin yaşam koşulları üzerindeki sonuçlarını değerlendirmeye çalışmaktadır. Kitap, küresel siyaset ve hayat politikası olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. (Bauman, 2002, 264)

2003’te yayımlanan *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds* [Akışkan Aşk: İnsan Bağlarının Kırılganlığı Üzerine] akışkan haldeki modern ve postmodern dünyadaki aşk kavramını tartışmaktadır. Kalıcı bağları olmayan gruplar ile modern gruplaşma bileşenleri, kendi zekâlarını ve adanmışlıklarını kullanarak başkalarıyla ilişki kurmak için ellerinden geleni yapmak zorundadırlar. İnsan bağlarının esrarengiz kırılganlığı, zayıflığının ilham verici yönlerine ilişkin duygu ve bağları sıkılaştırıp korumaya yönelik birliktelikleri arzular. Yazar bu kitabında âşık olmak ve âşık olunmak, alet kutusunun içinde ve dışında sosyallik, komşuyu

sevmenin zorluğu üzerine, dağıtılmış birliktelik konularına odaklanmıştır. (Bauman, 2003, 176) City of Fears, City of Hopes'de [Korkular Şehri, Umutlar Şehri] kutsal şehir hareketi, küresel şehirlerde yaşayan ve çalışan statüsüz göçmenlere karşı ulus ötesi haklara dayalı insan temelli bir yanıttır. Merkez hükümetlerin göç ve siyasi üyelik üzerindeki münhasır çalışmasına meydan okuyan muhalif bir siyaset tarzıdır. Kent sosyolojisi kapsamındaki bu çalışma da göç üzerinde etkisi olan yargı/ yasallaştırma ve güvenlikleştirme olgusu incelenmektedir. (Bauman, 2003, 10-15) Wasted Lives: Modernity and its Outcasts'de [Harcanan Hayatlar: Modernite ve Sürgünleri/ Dışlanmışları] boşa harcanmış hayatlar; göçmenlerin, mültecilerin ve diğer dışlanmışların 'fazla nüfus' olarak tanımlanması modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucudur. Modernitenin özelliği olan düzen arayışının kaçınılmaz bir yan etkisidir. Dünyanın büyük bir bölümü modernleşmeden tamamen veya kısmen etkilenmediği sürece, modernleşen toplumlar tarafından gelişmiş ülkelerdeki fazla nüfus, absorbe edebilen bir şekilde muamele görmektedir. Yerel olarak üretilen aşırı nüfus sorunlarına küresel çözümler arandı fakat buna geçici çareler bulundu. Modernitenin küresel yayılması, yeterli hayatta kalma araçlarından yoksun bırakılan artan sayıda insanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Bauman, 2004, 134)

Çatışmalarla dolu bir tarihe sahip olan dünyamızdaki Avrupa'nın iki bin küsur yılda gerçekleştirmiş olduğu dönüşüm sosyolojik açıdan benzersiz bir olgudur. Europe: An Unfinished Adventure'de [Avrupa: Bitmemiş Bir Macera] Avrupa'nın geliştirdiği; özeleştirici kültürü, kendini aşma, keşfetme ve deney yapma dürtüsü, insan birlikteliğinin alternatif daha iyi biçimlerine ulaşılabilirliğine olan inancı ve bu gelişmeyi pratikte arama, ilerletme davasına kendini adanması oldukça değerli bulunmaktadır. Ancak bugün Avrupa kendinden ve hızla değişen dünyadaki yerinden emin değildir. Vizyondan yoksundur, kaynakları sınırlıdır ve mesleğini sürdürme iradesinden yoksundur. Aynı zamanda gücü siyasetten ayıran tek taraflı bir küreselleşme sürecinin sonuçlarıyla da mücadele etmektedir. Bauman, tüm zorluklara rağmen, Avrupa'nın 21. yüzyılda karşı karşıya olduğumuz büyük zorluklarla başa çıkmak için sunabileceği çok şey olduğunu savunmaktadır. Avrupa, kendi zor kazanılmış tarihsel derslerini paylaşarak, bugün kendimizi içinde bulduğumuz Hobbes benzeri dünyadan, bir zamanlar Kant tarafından tasavvur edilen insanlığın barışçıl birliğine doğru ilerlemede hayati bir rol oynayabilir. (Bauman, 2004, 143) Identity: Conversations with Benedetto Vecchi'de [Kimlik: Benedetto Vecchi ile Sohbetler] modern dünyada kimlik kavramını araştırmaktadır. Akışkan modernitenin güvensizliği ve belirsizliğiyle

boğuşurken, Bauman sosyo-politik, kültürel, profesyonel, dini ve cinsel kimliklerimizin sürekli bir dönüşüm sürecinden geçtiğini söylemektedir. Dünya'nın her yerinde kimlikler her geçen gün daha da belirsiz hale gelmektedir. Ulusal sınırlar giderek aşıldığı hızlı küresel değişim dünyasında, kimliklerimiz sürekli bir değişim halindedir. Doğası gereği anlaşılmaz, kararsız bir kavram olan kimlik, yaşadığımız modern çağımızda toplumsal yaşamı ve kişisel deneyimin doğasını anlamak için anahtar bir kavram haline gelmiştir. (Bauman, 2004, 9)

Akışkan yaşam, günümüz akışkan-modern toplumunda yaygın olarak görülen bir yaşam şeklidir. Liquid Life'a [Akışkan Hayat] göre akışkan-modern toplum şeklini uzun süre koruyamadığı gibi akışkan yaşam da hep yolunda kalamaz. Akışkan hayat, sürekli belirsizlik koşulları altında yaşanan istikrarsız bir hayattır. Bu akışkan hayatın peşini bırakmayan en şiddetli ve inatçı endişeler, uyuklarken yakalanma, hızlı gelişen olaylara yetişememe, son kullanma tarihlerini kaçırma, değersiz eşyalara yüklenme, sizi bekleyen anı kaçırma korkularıdır. Akışkan yaşam, çelişkilerle doludur. Kitapta; kuşatma altındaki kişi, ölümden kahramana ve kahramandan ünlüye, engelleyici ve yönetilemez kültür, güvenlik ve şehir, pandoranın kutusunda sığınak aramak ve korku, hayatı tüketmek, bedeni tüketmek, çocukluğu tüketmek, bataklıkta yürümeyi öğrenmek, karanlık zamanlarda düşünmek konuları işlenmiştir. (Bauman, 2005, 224.) Modernite, insanlık tarihinde, geçmişte toplumsal yaşamı saran korkuların geride bırakıldığı ve insanın sonunda yaşamının denetimini eline aldığı, toplumsal ve doğal dünyanın denetimsiz güçlerini ehlileştirebildiği bir dönem olmalıydı. Liquid Fear'da [Akışkanlık Korkusu] yirmi birinci yüzyılın şafağında yine bir korku döneminde yaşadığımız dile getirilmiştir. İster doğal afet korkusu, ister çevresel felaket korkusu veya gelişigüzel terör saldırıları korkusu olsun, bugün habersiz ve her an gelebilecek tehlikelere karşı sürekli bir endişe halinde yaşıyoruz. Korku, akışkan modern çağımızı karakterize eden tehlikeler karşısında belirsizliğimize, tehdidin ne olduğu konusundaki cehaletimize ve ona karşı koymak için nelerin yapılıp yapılamayacağını belirleyemememize verdiğimiz isimdir. Bauman, bu çalışmasında ise korkunun kökenini, dinamiklerini ve kullanım alanlarını, ölüm korkusunu, korku ve kötülüğü, yönetilemez olanın korkusunu, küresel terörü, korkuya karşı düşünceleri açıklamıştır. (Bauman, 2006, 196) Katı moderniteden sıvı moderniteye geçiş, bireyleri daha önce hiç karşılaşmadıkları bir dizi zorlukla karşı karşıya getirerek bireysel yaşam arayışları için yeni ve benzeri görülmemiş bir ortam yaratmıştır. Toplumsal biçimler ve kurumların artık katılaşmak için yeterli zamanı yoktur. İnsan eylemleri ve uzun vadeli yaşam planları için referans çerçeveleri olarak hizmet edemezler, bu nedenle bireyler yaşamlarını düzenlemek

için başka yollar bulmak zorundadır. Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty’da [Akışkan Zamanlar: Belirsizlik Çağında Yaşamak] insanların ‘kariyer’ ve ‘ilerleme’ gibi kavramların anlamlı bir şekilde uygulanabileceği türden bir diziye katkıda bulunmayan, bitmeyen bir dizi kısa vadeli projeyi ve bölümü bir araya getirmek zorunda olduğu açıklanmaktadır. Bu tür parçalanmış yaşamlar; bireylerin esnek, uyarlanabilir olmalarını, kısa sürede taktik değiştirmeye sürekli hazır ve istekli olmalarını, taahhütlerden/ bağlılıklardan pişmanlık duymadan vazgeçmeden mevcudiyetlerine göre fırsatları kovalamaları gerekmektedir. Akışkan modernitede birey harekete geçmeli, eylemleri planlamalı ve olası kazanç ve kayıplarını hesaplamalıdır. (Bauman, 2006, 128)

Bauman 2007-2017 arasında; İstikrarsız Bir Dünyada Ahlak (2006), Hayatı Tüketmek (2007), Tüketicilerin Dünyasında Etiğin Şansı Var mı? (2008), Yaşam Sanatı (2008), Ödünç Alınan Zamanda Yaşamak: Citlali Rovirosa-Madrado ile Sohbetler (2009), Bağlamlarda yaşam: Arkamızda ne olduğu ve önümüzde ne olduğu hakkında konuşmalar (2009), Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup (2010), İkincil Hasar: Küresel Çağda Sosyal Eşitsizlikler (2011), Akışkan Modern Bir Dünyada Kültür (2011), Bu Bir Günlük Değil (2012), Akışkan Gözetim (2012), Ahlaki Körlük: Akışkan Modernitede Hassasiyet Kaybı (2013), Tanrı ve İnsan (2013), Sosyoloji ne işe yarar? (2013), Bir Azınlığın Zenginliği Hepimizin Yararına mı? (2013), Kriz Durumu (2014), Kendilik Uygulamaları (2015), Akışkan Modern Bir Dünyada Yönetim (2015), Dünya ve Kendimiz Üzerine (2015), Akışkan Kötülük (2016), Babil (2016), Kapımızdaki Yabancılar (2016), Doğan Akışkanlık (2017), Vertraute Unvertraut Makinesi (2017), Bir Kriz Günlüğü’nü (2017) yazmıştır. Bu kitapların da odağında “akışkanlık” kavramı vardır.

Retrotopia’da “2017’deki vefatından hemen önce tamamlayabildiği bu son çalışmasında, yaşamı boyunca ilgilendiği pek çok konuyu bir arada tartışıyor: eşitsizlik, toplumsal değişim, teknik ve teknoloji, iletişim çağı ve sosyal medya, parçalanma, geçmiş ve gelecek, ütopya ve distopya...” (Bauman, 2018, 164) İnsanların mutluluğunun gelecekteki ideal durumu ilk Thomas More’un “Ütopya” isimli eserinde anlatılmıştı. Mutluluğun sabit bir yere, bir karaya, bir adaya, bir yere bağlı olduğu bir durumda- elde edebileceği fikrine olan inancımızı çoktan yitirdik. Ütopya, bilge ve iyiliksever bir hükümdarın yönetimindeki egemen devlettir. Ancak her türden ütopyaya olan inancımızı yitirmiş olsak da, bu vizyonu bu kadar çekici kılan insani özlem hala ölmemiştir. Bunun yerine bugün geleceğe değil geçmişe, yaratılacak bir geleceğe değil, retrotopya diyebileceğimiz terk edilmiş ve ölümsüz bir geçmişe odaklanan bir vizyon olarak yeniden ortaya

çıkılmaktadır. Retrotopyanın ortaya çıkışı, çağdaş akışkan-modern dünyamızın tanımlayıcı bir özelliği olan güç ve siyaset arasındaki derinleşen uçurumla iç içe geçmiştir. Ütopya düşünüyü gerçekleştirmek bir zamanlar bölgesel egemen devletlerin eline verilmişti. Derinleşen bu uçurumda ulus-devletleri vaatlerini yerine getiremez hale getirerek, geleceğin insanlık durumunu iyileştireceği fikrine dair yaygın bir hayal kırıklığına ve ulus-devletlerin bunu gerçekleştirebileceklerine dair bir güvensizliğe yol açtı. Ütopik ruha uygun olarak retrotopya, dürtüsünü mevcut insanlık durumunun başarısızlıklarını düzeltme dürtüsünden alır. Geçmişin başarısız ve unutulmuş potansiyellerini dirilterek bunu yapar. Geçmişin hayali yönleri, gerçek ya da varsayılan, daha iyi bir dünya için yol haritasının çizilmesinde bugün ana mihenk taşları olarak hizmet ederler. Geleceğin alternatif bir toplumu inşa etme fikrine olan tüm inancını yitiren pek çok kişi bunun yerine geçmişin gömülü ama henüz ölmemiş büyük fikirlerine dönmektedir. (Bauman, 2017, 153) Son eseri Retrotopia’da Bauman, artık ufuk noktası pastoral bir gelecekte değil, idealize edilmiş geçmişte olan toplumsal retrotopyaların yayılmasından bahsetmektedir. Neoliberalizm tarafından parçalanmış, dayanışma kaybının, özgürleşmenin ve bireyin bağlanma eksikliğinin ilerlediği bir dünyada geçmişin başkalaşımı ve süreklilik özlemi ile karakterize edilir. Retrotopyalar kayıp, çalınmış, ölmeyen geçmişe duyulan özlemle beslenir. Bu özleme hiper-küreselleşen dünyada şiddetteki keskin artışın ana neden olduğunun altını çizmektedir. Liberal seçkinlerin talep ettiği gibi, insanlar artık özgürlük kazanımlarının bedelini güvenliği kaybederek ödemeye istekli değillerdir.

4. SONUÇ

Bauman’a göre sosyolojinin alması gereken biçim hakkında şu anda ne söylenirse söylensin, bizim bildiğimiz şekliyle sosyoloji, bu isim verildiğinden beri doğanın tekrar keşfedilmesi gibidir. “Doğa” kültürel bir kavramdır. İnsanın yerinden edilemez bileşenini temsil eder. İnsan iradesine meydan okuyan ve insan eylemine aşılmaz sınırlar koyan deneyimdir. Bu nedenle doğa, özgürlük dürtüsünün bir yan ürünüdür. Ancak insanlar, durumlarını yaşadıklarından farklı kılmak için bilinçli olarak yola çıktıklarında, doğaya ihtiyaç duyarlar mı? Doğa, karşılaştıkları direnişi çağrıştıran bir isimdir. Bu anlamda doğa, bir kavram olarak, bir rutini ve alışlagelmiş aşan insan pratiğinin ürünü ve henüz-olmayan-ama-olması gereken şeyin bir görüntüsünün rehberliğinde keşfedilmemiş sular gibidir. Özgürlüksüzlük alanı, doğanın tek değişmez anlamıdır. Konseptte dayalı insan deneyimi diğer tüm

özellikler bir veya birden fazla kez, doğrudan veriliden çıkarılmıştır. Teorik bakmanın/ işlemenin sonuçları olarak temel deneyim, sebep-sonuç ilişkilerinden ortaya çıkmaktadır. Örneğin doğa, kültürün karşıtıdır, çünkü kültür insan yaratıcılığının ve tasarımının alanıdır. Doğa insanlık dışıdır, “insan olmak” ölçüsünde hedefler ve ideal standartlar belirlemeyi içerir. İhsan ettiği sürece doğa anlamsızdır. Anlamlar bir irade eylemi ve özgürlüğün oluşumudur. Şimdiye kadar özgürlük kararlılığı geride bırakmaktan ibaret olduğu için doğa belirlenir. (Bauman, 1976, 1)

Eleştirel Bir Sosyolojiye Doğru’da Bauman, bilimi üç ana başlıkta incelemiştir. İlk bölümde Özgürlüksüzlük Bilimi (İkinci doğa tanımlanması, doğanın tanrılaştırılması, ikinci doğa ve sağduyu) işlenmiştir. İkinci bölüm Sosyolojinin Eleştirisi başlığını taşımaktadır. (Husserl devrimi, varoluşçu restorasyon, ikinci doğanın haklı çıkması) Son bölüm olan Özgürlüksüzlüğün Eleştirisi tartışılmaktadır. (Teknik ve özgürleştirici neden, tarihsel olarak görülen ikinci doğa, eleştirel sosyoloji bir bilim olabilir mi, doğruluk ve doğrulama) Sosyoloji, kuşaklar boyunca toplumun büyük bir bölümü tarafından “doğa-benzeri” karakterine ilişkin varsayımını sağduyuyla paylaştı ve sonuç olarak özgürlüksüzlüğün bilimi olarak gelişmiştir. (Bauman, 1976, 64) Eleştirel sosyoloji, nesnellik adına kendisini sağduyudan kurtarmaya çalışır. Sırasıyla bilgi kaynakları ve gerçeğin nihai ölçüsü olarak günlük rutinleri inceler. Doldurulmamış insan potansiyeli durumunda vazgeçilmez olan bu niyetle, insan meşru bir çalışma nesnesi olarak görülür. “Doğruluk-süreci” kavramı, eleştirel sosyolojinin bu çok önemli soruya yanıtıdır. Potansiyellik, alternatif, gelecek, umut tüm bunlar Bloch’a göre tanımlayıcı kategorilerdir. İnsan gerçekliği ve sosyoloji için metodolojik kurallar değildir. Özgürleşmeye olan ilgisi Heidegger’in hermenötiğe duyduğu ilgiyle aynı kaygıdan kaynaklanır. Bu ise nesnel bir bilim inşa etmek yerine, insan varoluşunun aydınlatılması içindir. Gadamer gibi Bloch’un da peşinde olduğu varoluşun, açıklanması ve anlamlandırılması gerekmektedir. Özgürleştirici bir bilim için katı ve hızlı metodolojik kurallar arayan bir sosyolog, okumaktan hüsrana uğramaya mahkûmdur. (Bauman, 1976, 92)

Şimdiye kadar ele alınan diğer tüm fikirler, sosyologlara pratik bir öğüt vermeyi amaçlamaktadır. Bunu yapmak için, özgürleştirici bilginin doğrulanmasının gerektiği bilincidir. Eğer akla gelebilecek her şey sosyal bilimcilerin işidir dersek bilginin ulaşılabilir olarak kabul edilmesi için, bilim yapan tarafından ve içeriden tüm aşamalarında gerçekleştirilebilecek şekilde yorumlanmalıdır. Bilgi ve sosyal gerçekliğin yorumlanması işi klasik sosyoloji paradigmalarına göre çok farklı

şekillerde yapılmıştır. Doğruluğundan tam olarak emin olunan türden ilim arayanlar, biri onu formüle ettiği anda, bu tür belirsiz buluşsal yönergelerden çok az rahatlık elde edecektir. Özgürlük, belirsizlik anlamına geldiği kadar kesinlikle teslimiyet demektir. Bunu bilimde elde edebilen insanın önce umut eden kişi olması gerekir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmaya tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Audi, R. (1999), The Cambridge Dictionary of Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauman, Z. (1996), Alone Again - Ethics After Certainty. London: Demos.

Bauman, Z, (2000), Beilharz, Peter. The Bauman Reader. Oxford: Blackwell Publishers.

Bauman, Z, (1972), Between Class and Elite: The Evolution of the British Labour Movement. A Sociological Study. Manchester: Manchester University Press.

Bauman, Z, (1962), Chodak, S. Strojnowski, J. and Banaszkiewicz J. Systemy partyjne współczesnego kapitalizmu.

Bauman, Z, (1995), Ciało i przemoc w obliczu ponowoczesności. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Bauman, Z, (2003), City of Fears, City of Hopes. London: Goldsmiths College.

Bauman, Z, (2001), *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity.

Bauman, Z, (1994), *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa: IK.

Bauman, Z, (2004), *Europe: An Unfinished Adventure*. Cambridge: Polity. 2004.

Bauman, Z, (1988), *Freedom*. Philadelphia: Open University Press. 1988.

Bauman, Z, (1972), *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press. 1998.

Bauman, Z, (1978), *Hermeneutics and Social Science: Approaches to Understanding*. London: Hutchinson. 1978.

Bauman, Z, (1963), *Idee, ideały, ideologie*, Warszawa: Iskry. 1963.

Bauman, Z, (2004), *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity.

Bauman, Z, (1999), *In Search of Politics*. Cambridge Polity Press. 1999.

Bauman, Z, (1992), *Intimations of Postmodernity*. London, New York: Routhledge. 1992.

Bauman, Z, (1960), *Kariera: Cztery szkice socjologiczne*. Warszawa: Iskry. 1960.

Bauman, Z, (1960), *Klasa - ruch - elita: Studium socjologiczne dziejów angielskiego ruchu robotniczego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1960.

Bauman, Z, (1997), Kubicki, Roman. Zeidler-Janiszewska, Anna. *Humanista w ponowoczesnym świecie - rozmowy o sztuce życia, nauce, życiu sztuki i innych sprawach*. Warszawa: Zysk i S-ka. 1997.

Bauman, Z, (1966), *Kultura i Społeczeństwo. Preliminaria*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1966.

Bauman, Z, (1987), Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity, Intellectuals. Ithaca. NY: Cornell University Press. 1987.

Bauman, Z, (1995), Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality. Cambridge, MA: Basil Blackwell. 1995.

Bauman, Z, (2006),. Liquid Fear. Cambridge: Polity. 2006.

Bauman, Z, (2005), Liquid Life. Cambridge: Polity. 2005.

Bauman, Z, (2003), Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds, Cambridge: Polity. 2003

Bauman, Z, (2000),. Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press. 2000.

Bauman, Z, (2006), Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty. Cambridge: Polity. 2006.

Bauman, Z, (1982), Memories of Class: The Pre-History and After-Life of Class. London/ Boston: Routledge & Kegan Paul. 1982.

Bauman, Z, (2007), Modernite ve Holocaust. Çev. Süha Sertabiboğlu. İstanbul: Versus Kitap. 2007.

Bauman, Z, (1991), Modernity and Ambivalence. Ithaca, NY: Cornell University Pres. 1991.

Bauman, Z, (1989), Modernity and the Holocaust. Ithaca, NY: Cornell University Press 1989.

Bauman, Z, (2020), Modernlik ve Müphemlik. Çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2020.

Bauman, Z, (1992), Mortality, Immortality and Other Life Strategies. Cambridge: Polity. 1992.

Bauman, Z, (1990), *Paradoxes of Assimilation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 1990.

Bauman, Z, (1993), *Postmodern Ethics*. Cambridge, MA: Basil Blackwell. 1993.

Bauman, Z, (1997), *Postmodernity and its Discontents*. New York: New York University Press. 1997.

Bauman, Z, (2017). *Retrotopia*. Cambridge: Polity. 2017.

Bauman, Z, (2018), *Retrotopya*, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Sel Yayıncılık. 2018.

Bauman, Z, (1976), *Socialism: The Active Utopia*. New York: Holmes and Meier Publishers. 1976.

Bauman, Z, (2002), *Society Under Siege*. Cambridge: Polity. 2002.

Bauman, Z, (1959), *Socjalizm brytyjski: Źródła, filozofia, doktryna polityczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1959.

Bauman, Z, (1964), *Socjologia na co dzień*. Warszawa: Iskry. 1964.

Bauman, Z, (1962), *Spoleczeństwo, w którym żyjemy*. Varşova: Książka i Wiedza. 1962.

Bauman, Z, (1985),. *Stalin and the Peasant Revolution: A Case Study in the Dialectics of Master and Slave*. Leeds: University of Leeds Department of Sociology. 1985.

Bauman, Z, (2017), *Szkice z teorii kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar. 2017.

Bauman, Z, (2013), Tester, Keith. *Conversations with Zygmunt Bauman*. London: John Wiley & Sons. 2013.

Bauman, Z, (2001), Tester, Keith. *Conversations with Zygmunt Bauman*. Cambridge: Polity. 2001.

Bauman, Z, (2001), *The Individualized Society*. Cambridge: Polity. 2001.

Bauman, Z, (1990), *Thinking Sociologically. An Introduction for Everyone*. Cambridge, MA: Basil Blackwell. 1990.

Bauman, Z, (1976), *Towards a Critical Sociology: An Essay on Common-Sense and Emancipation*. London: Routledge & Kegan Paul. 1976.

Bauman, Z, (2004), *Wasted Lives. Modernity and its Outcasts*. Cambridge: Polity. 2004.

Bauman, Z, (1965), *Wizje ludzkiego świata. Studia nad społeczną genezą i funkcją socjologii*. Warszawa: Książka i Wiedza. 1965.

Bauman, Z, (1998), *Work, Consumerism and the New Poor*. Philadelphia: Open University Press. 1998.

Bauman, Z, (1960), *Z dziejów demokratycznego ideału*. Warszawa: Iskry. 1960.

Bauman, Z, (1961), *Z zagadnień współczesnej socjologii amerykańskiej*. Warszawa: Książka i Wiedza. 1961.

Bauman, Z, (1957), *Zagadnienia centralizmu demokratycznego w pracach Lenina*. Warszawa: Książka i Wiedza. 1957.

Bauman, Z, (1964), *Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1964.

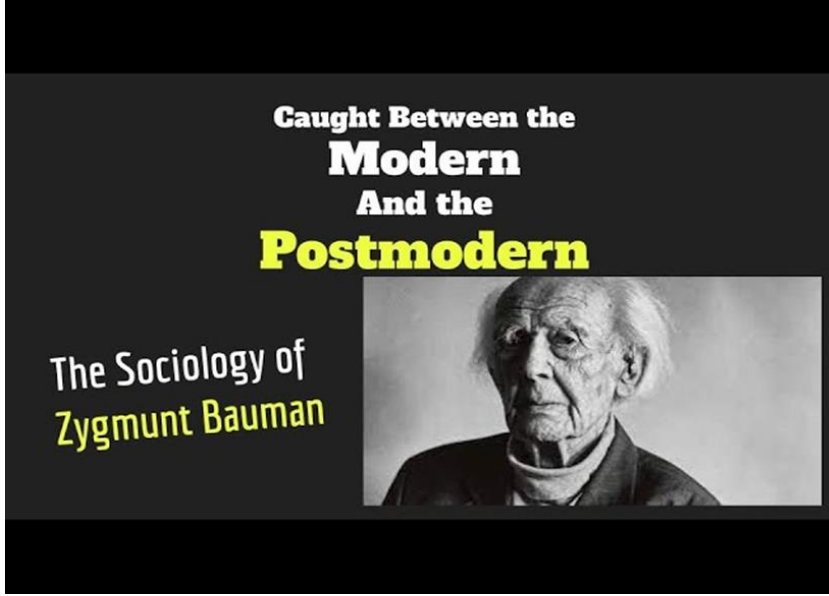
Bauman, Z, (1962), *Zarys socjologii. Zagadnienia i pojęcia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1962.

Bauman, Z, (2021), *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çev. Bülent Peker ve Ümit Altuğ, İstanbul: İletişim Yayınları. 2021.

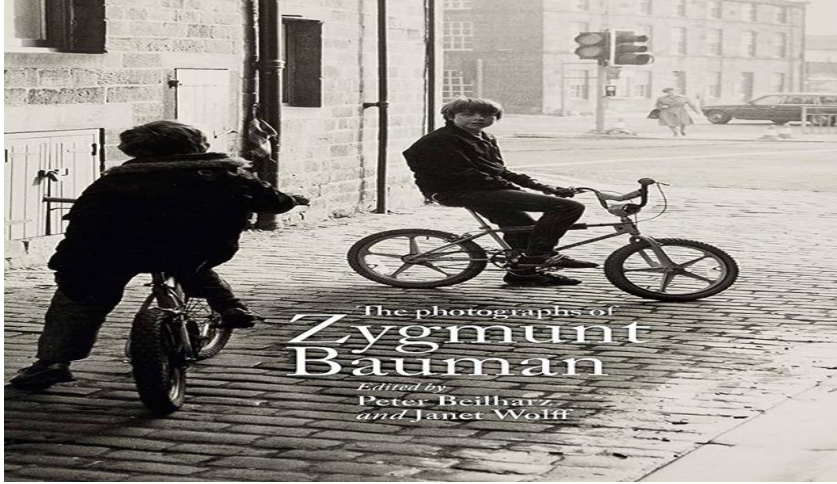
Brzeziński, D, (1968), "Myśl społeczna Zygmunta Bauman'a Przed Marcem 1968: Od 'mechanistycznej' O 'aktywistycznej' Wersji Marksizmu". *Politeja* 11-6 (32). <https://doi.org/10.12797/Politeja.11.2014.32.10>. 2014.

- Freud, S, (2014),. Civilization and Its Discontents, London: Penguin Books, 2014.
- Giroux, H. A, (2003), “Utopian thinking under the sign of neoliberalism: Towards a critical pedagogy of educated hope”. Democracy & Nature. Routledge. 9 (1). 2003.
- Lewis, M. D., (1962), “One hundred million Frenchmen: The assimilation theory in French colonial policy”. Comparative Studies in Society and History. 4.(2). 1962.
- Postone, M, (1992), “Review of Modernity and the Holocaust”. American Journal of Sociology. 97 (5). 1992.
- Richards, E., (1974), “Review of Between Class and Elite: The Evolution of the British Labour Movement. A Sociological Study,” by Z. Bauman. Labour History, 27. 1974. <https://doi.org/10.2307/27508151>.
- Wickham, G, (1991), “Book Reviews: Modernity and the Holocaust: Zygmunt Bauman”. The Australian and New Zealand Journal of Sociology. 27 (3). 1991.

EKLER

Kaynak: Modernizm ve Postmodernizm Arasında Kalan Bauman,
<https://i.ytimg.com/vi/MlPnezRPCt8/sddefault.jpg> E.T. 05/09/2023.

Kaynak: Bauman, Çocukluk günlerinde https://m.media-amazon.com/images/I/81m2UsGrAvL._AC_UF1000,1000_QL80_.jpg E.T. 05/09/2023

Kaynak: The Secret of Happiness by Zygmunt Bauman, Famous Philosopher of Our Time, <https://ceotudent.com/wp-content/uploads/2021/07/h4617o.jpg> E.T. 05/09/2023.

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

NETFLİX DİJİTAL PLATFORMUNDA METROPOL YAŞAMININ YANSIMASI: BİR BAŞKADIR*

Şeyda BİLGİN¹

Psikolojik Danışman

E-mail: seyda.bilgin@st.uskudar.edu.tr

ORCID ID: 0009-0002-8600-9534

*Her insan kendi yaşamını yalnız yaşamaya mahkumdur,
çünkü insan kendi kişisel yaşantılarının tüm zenginliklerini
dış dünyaya açmak için ne yeteneğe ne de zamana sahiptir.
Bir anlamda kişi kendisine yabancılaşır.*

(Reichmann, 1985, 220)

Öz

Bu çalışma 12 Kasım 2020 tarihinde Netflix dijital platformunda gösterime giren Bir Başkadır dizisi üzerinden ele alınacaktır. Çalışmada metropol yaşamının yansıması konusu Peri ve Meryem karakterlerinin yaşamları ile entegre edilerek seçilen örnek sahneler üzerinden Göstergebilimsel yöntem kullanılarak incelenecektir. Dizi ortalama 45 dakikadan oluşmaktadır ve 8 bölümdür. Yöntemde ele alınacak 4 sahnenin ikisi birinci bölümden, bir tanesi altıncı bölüm, diğeri ise yedinci bölümden seçilmiştir. Seçilen sahneler karakterlerin metropol yaşam yansımalarını ikili zıtlıklarla gösterilmesi açısından önem arz etmektedir ve bu doğrultuda seçilmiştir. Çalışmada metropol ve karakterlerin yaşamının 'yalnızlık' ve 'yabancılaşma' ile yansıtıldığı görünürken; Meryem'in yalnızlığının ve Peri'nin yabancılaşma gerekçesinin sorunsalı cevaplanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yalnızlık, Yabancılaşma, Metropol, Kent

---

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ **Sorumlu Yazar:** seyda.bilgin@st.uskudar.edu.tr

Atıf (APA): Bilgin, Ş., (2025), Netflix Dijital Platformunda Metropol Yaşamın Yansıması: Bir Başkadır, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 56-67.

Alan Tanımı: Psikoloji

REFLECTION OF METROPOLITAN LIFE ON NETFLIX DIGITAL PLATFORM: IT IS SOMETHING DIFFERENT

Abstract

This study will be addressed through the series Bir Başkadır, which was released on the Netflix digital platform on November 12, 2020. In the study, the subject of the reflection of metropolitan life will be examined by integrating it with the lives of the characters Peri and Meryem and using the Semiotic method through selected sample scenes. The series consists of an average of 45 minutes and has 8 episodes. Two of the 4 scenes to be addressed in the method were selected from the first episode, one from the sixth episode, and the other from the seventh episode. The selected scenes are important in terms of showing the reflections of the characters' metropolitan life with binary oppositions and were selected accordingly. While it is seen in the study that the life of the metropolis and the characters is reflected with 'loneliness' and 'alienation'; the problematic of Meryem's loneliness and the reason for Peri's alienation will be answered.

Key Words: Loneliness, Alienation, Metropolis, City

JEL Code: D83

1.GİRİŞ

Kültürün gelişmesine katkı sağlanabilmesi için ortak değerlerin oluşturulması ve kültürel değerlerin aktarılması gerekirken, farklı fikirlerin ve düşüncelerin de insanlarla paylaşılması gerekmektedir. Buna olanak sağlayan geleneksel medyanın yanısıra yeni medya teknolojileri ile de çeşitli tartışma ortamlarının hazırlanmasına yardımcı olunur ve demokrasi adına yeni bir çerçeve çizilebilmektedir (Bulunmaz, 2017, 105). Bu doğrultuda, toplumun farklı kesimlerindeki insanlar da ortak bir bütünlük içinde kültürel ve fikrî olarak bir araya gelebilir ve geniş kesimlere ulaşım daha da kolaylaşabilmektedir. Yeni medya teknolojileri ile birlikte dijital platformlar da ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda, yeni medya Cambridge (Online) sözlüğünde “televizyon ve gazeteler gibi geleneksel yöntemlerle değil, bilgisayar veya internet kullanarak bilgi veya

eğlence sağlayan ürün ve hizmetler’’ (<https://dictionary.cambridge.org/tr/>, erişim 20 Mayıs 2022) olarak tanımlanmaktadır.

1997 yılında kurulan Netflix ilk zamanlarında DVD paylaşımını posta yoluyla gerçekleştirirken, yeni medyanın dijital televizyonu ve sinemayı desteklemesi adına internet filmi politikası ile platforma geçiş yapmıştır. Kurucular Reed Hastings ve Marc Randolp dijital platform fikrinin gelişimi ve farklı alternatif geliştirme amaçları için DVD değişiminin uzun bekleyişlerinin yerini alan ilk orijinal içeriğini 2013 yılında politik drama türünde olan *House of Cards* dizisi ile gerçekleştirmiştir. Netflix sitesinde platformu üyelerinin internete bağlı bir cihazda reklamsız televizyon, film, şovlar izleyebildiği abonelik tabanlı bir yayın hizmeti olarak açıklamıştır (www.netflix.com , erişim 21 Mayıs 2022). Netflix Türkiye, Netflix her yerde! sloganı ile 2016 yılında İstanbul’da yapılan lansmanı ile erişime açılmıştır. İlk orijinal içeriği ise 2018 yılında yayınlanan fantastik ve bilimkurgu türündeki *Hakan Muhafız* dizisidir.

1.METROPOL YAŞAMIN YANSIMASI

Metropoldeki uyarıcılara birey tepki verirken, zihinle hareket eder ve duygularına zamanla yabancılaşmaktadır. İlişkiler rasyonellik üzerinden yürütülmekte ve birey özgür bir alan arama arayışına girmektedir ki bu arayış bıkınlık, yalnızlık ya da alışma... vb. olarak kendini göstermektedir. Uyarıcılara karşı bir mesafe oluşturulurken, sonuç olarak da yaşamı mümkün kılma hali kendini göstermektedir; bu da özgür bir alanı mümkün kılmaktadır. Kısacası, metropol bu alanı yaratmaktadır. Öte yandan mekan etkileşim sağlamak ve nesnel kültür özne kültürü gölgelemektedir. Etkileşimler de farklı kültürleri ortaya çıkarmaktadır. Zıt yaşamlar da toplumsal grupları ortaya çıkartmakta ve varoluşu desteklemektedir. Modern kent bir etkileşim ağından ortaya çıkarak “nüfusuna oranla coğrafi temeli dar olan ve aileler, meslek grupları, sosyal sınıflar, mezhepler gibi çeşitli heterojen grupları içine alan karmaşık bir yerleşme grubu” (Yörükkan’dan akt., Türk, 2016, 22) olarak kendini göstermektedir.

Modern birey ruhsal ve zihinsel varlığını yaşatmaya çalışırken yenilik, geçicilik içinde metropole adapte olmaya çalışmakta ve varoluşunu sürdürmektedir. İnsanlar birbirleri ile etkileşim içinde olduğu bir ruhsal mesafe yaratırken, toplumsal çevreleri arasına da bir mesafe koymaktadırlar ki bu da bıkınlıkla birlikte kayıtsızlığa dönüşmektedir. Dışsal mesafe ile birlikte iç dünyaya kapanma başlamaktadır. Kent hayatının baskısı ile öznel hayat korumaya alınırken,

diğerleri ile ilişkiye giren birey kişiliğini dışsal güçler karşısında korumaya almaktadır. Bu da dakiklik, kesinlik... vb. bir hızla ortaya konulmaktadır. “Kent, sokaktan her geçişte, iktisadi, mesleki, toplumsal hayatın hızında ve çeşitliliğinde ruhsal hayatın duyusal temelleri bakımından kasaba ve taşra hayatıyla derin bir karşıtlık oluşturur, çünkü hayatın ve duyusal tinsel imgelerin ritmi, kasabalarda daha yavaş, daha alışıldık, daha düzenlidir.” (Simmel’den akt., Alkan, 2007, 86). Böylece, metropol kalabalığı içinde birey kendini yalnız, yabancı ve kaybolmuş hissetmekte ve ayrıca bunları koruyarak kendini koruma altına almaya çalışmaktadır.

2.YÖNTEM

Bu çalışmada Göstergebilim yöntemi kullanılacaktır. “Göstergebilim göstergelerin ve onların çalışma biçimlerinin araştırılmasıdır” (Fiske, 2003, 62). Ferdinand De Saussure ve Charles Sanders Peirce Çağdaş Göstergebiliminin temellerini atmıştır. Saussure’ün de belirttiği gibi, her göstergenin bir göstereni ve bir de gösterileni vardır. Dilin bir terimler dizesi olduğu ve bu dizelerde yer alan her ögenin de bir nesnenin karşılığı olduğu belirtilmektedir. Roland Barthes’a göre gösterilen bir nesne olmaktan ziyade, nesnenin zihinsel bir tasarımıdır. Göstergeler nitelik olarak her şeyin yerini alan nesne, olgu ve varlıklardan oluşmaktadır. Kendi dışında anlamları vardır. Barthes, göstergelerin nasıl anlamlandırıldıklarından yola çıkarak, düz anlam (Sözlük Anlamı), yan anlamları (Öznel Anlam) ve mitleri incelemiştir. Düz anlam, gerçek dünyadaki nesnenin zihinde oluşturduğu ilk oluşumu ifade ederken; yan anlam göstergenin kültürdeki karşılığıdır. Roland Barthes’e göre (1993: 13) “her ideolojik eleştiri Göstergebilimseldir”. Kısacası, Göstergebilim iletilerin göstergesi olarak adlandırılan bir bilim olarak anlamın bilimidir. Anlam sinematografik anlam olarak inşa edilebilmektedir.

Bu çalışmada Göstergebilimsel analizde Ferdinand De Saussure’ün gösteren ve gösterilenden yola çıkılarak; Roland Barthes’ın “düz anlam ve yan anlam” şemaları temel alınacaktır.

3.FİLMİN KÜNYESİ

Yönetmen: Berkun Oya

Senaryo: Berkun Oya

Yapım: 2020/Türkiye

Sezon ve Bölüm Sayısı: 1 sezon/ 8 bölüm

Tür: Dram

4.METROPOL YAŞAMIN YANSIMASI: MERYEM

Meryem sıkışmış bir hayat temsili olarak hem evlere temizliğe giden hem de aile içerisinde evin tüm işleri ile ilgilenen bir karakterdir. Toplumsal bir bütünlük izlenimi veren kır yaşamının biçiminden bireysel yaşama vurgu yapan plaza hayatına uzanan bir kent yaşamı arasında sıkışmış bir karakterdir. Meryem işinde insanların yalnızlığını toplama ve temizleme görevi üstlenirken, kendi evinde tam anlamı ile metropole saklanan yalnızlığı ortaya çıkarmaktadır. Her gün kırsal bir alandan kente geçerken, hayatın rutin tekrarları ve can sıkıntısı içinde kendi gerçekleri ile yüzleşmektedir ve bu da bayımlara sebep olmaktadır (TV programları izlerken). Bayımları bilinçdışı şeyleri ve bastırılmış duygularını ortaya çıkarmaya yöneliktir. Bir yersiz yurtsuzlaşma içinde sıkışmış ve varoluş çabası vermektedir. “İstanbul, artık kent olarak sinemada yalnızlığın, kaybedenin, bireyselliğin öne çıktığı bir metropol” (Alkan, 2007, s.78) olarak resmedilen bir kent halini almıştır. Meryem’de bu sıkışmışlığın ve yalnızlığın içinde kendi varoluşunu yansıtmaya çalışan bireysel bir ruhtur.

5.METROPOL YAŞAMIN YANSIMASI:PERİ

Peri iyi bir eğitim almış, farklı ülkeleri gezmiş, entelektüel görünümlü bir psikiyatrist olarak İstanbul metropol hayatının çatışmalarını en iyi yansıtan karakterlerden biridir. Şehre yabancılaşmasının sebebi insanlara karşı olan önyargıları, bilinçaltına yerleşen bilgiler ve devlet hastanesinde çalışıyor olmasıdır. Meryem ile tanışması tam anlamı ile aynalama yaşamasına sebep olmuştur ki Meryem için de Peri bir aynadır, çünkü Peri’nin kentli oluşu ve eğitilmiş olması Meryem’in farkındalığını arttırmıştır. Bunu da görüşmelerinde bilinçaltının ortaya çıkması ile açıkça ifade etmiştir. Peri’nin ailesi karakterler arasındaki sınıfsal farkın ortaya çıktığı bir temsildir. Entelektüel dünyayı temsil eden aile modern yaşamın bir göstergesidir. Metropol karmaşası içinde yalı hayatını gösteren ve en kalabalık ortamlarda bile yalnızlığı yansıtan bir birey sunumu yaratmaktadır. Peri bu yalnızlık hali ile toplumdan izole olmuş ve tam tersi bir toplumlaşmanın içine doğru sürüklenmiştir. Bu yalnızlık onu

yabancılaşma konumuna sürüklemiştir. Peri, kent insanının duygularını bastırıp mantığı ile hareket ettiğinin ve sınırlı mekanda kent yaşamının en büyük göstergesidir.

6.ÇÖZÜMLEME

1. Bölüm/01.31 Görsel 1	1. Bölüm/20.36 Görsel 2

Gösterge	Nesne ve İnsan
Gösteren	Ulaşım Araçları
Gösterilen: Düz Anlam Birinci görselde çeşitli ulaşım araçlarının trafik içindeki akışı gösterilmektedir. Toplu taşıma araçları otobüs ve minibüsün yanı sıra; otomobil gibi diğer ulaşım araçları da gösterilmektedir. İki yol ayrımını birleştiren bir yol engeli göze çarpmaktadır, bu da trafik sıkışıklığına yol açmıştır. Ayrıca, görselde ulaşım araçlarının gittiği doğrultuda gri, demir ve uzun çizgiler göze çarpmaktadır.	Yan Anlam Birinci görselde çevre ile merkez toplu taşıma araçlarının ve bireysel kullanılan araçların bir noktada toplanması ile bağlanmaktadır. Meryem, kırsaldan kente geçişte toplu taşıma araçları ile ulaşımını sağlamaktadır. Mekan ve yer uyumu göze çarpmaktadır. Öte yandan, üst geçitin demirleri de kendi dünyasına kapanan ve sıkışan bir karakter gösterildiğini vurgulamaktadır. Gri renk tonları tükenmişlik ve çöküntü içindeki bireyi vurgulamaktadır. Kesişen araçlar metropole tutunma çabasını vurgulamaktadır. Yoğun bir trafik geçmişin yoğunluğunu yansıtırken; aynı zamanda da ulaşım araçlarının varmak istedikleri alana geçişleri de geri dönülemez bir yola girişi ve geçmişi ardında bırakarak yeni bir yola geçmeye vurgu yapmaktadır.
İkinci görselde sarı bir taksi ve taksinin içinde bir kadın gösterilmektedir. Bir mekanın önünde duran taksinin içindeki kadın taksinin şoförü ile konuşmaktadır. Taksinin vardığı noktada fotoğraflar ve demir bir parmaklığı andıran demir bir yapı görülmektedir.	İkinci görselde geçiş sınıfsal farkı da somut olarak göstermektedir. Metropolün ışıklarından ziyade bireysellik vurgusu yapılmaktadır. Karışık ve yoğun bir trafik görünümü yerini taksi ile varışı göstermektedir. Görsel imgelerin temsilinde taksi ve otomobil ile yolculuk medeniyet göstergesidir. Bireyselliğe odaklanılmaktadır. Bireysel bir yaşam

	biçiminin yanı sıra, özgür ve liberal bir yaşam yansıtılmaktadır. Toplu ulaşımın sosyal ve komin yaşamı yerini, bireyin metropol içindeki gösterilenine bırakmıştır. Peri karakterinin taksi ile vardığı noktada, yazar fotoğrafları vardır. Bu da entelektüel dünyanın temsilidir. Ayrıca, ‘hapishane’ metaforuna vurgu yapıldığı, demir parmaklıkları andıran yapının ön tarafında duran Peri’nin hapsolma durumuna daha gelmediğini, biyolojik ve psikolojik özgürlüğünün daha kısıtlanmadığına da vurgu yapılmaktadır.

6. bölüm/28.31 Görsel 3 Meryem ve ailesinin evi	7. bölüm/39.08 Görsel 4 Peri ve ailesinin evi

Gösterge	Nesne
Gösteren	Ev, Yalı
Gösterilen: Düz Anlam Üçüncü görselde yüksek bir alanda görülen bir ev vardır. Evin etrafında ağaçlar ve elektrik telleri vardır. Kararmak üzere olan gökyüzünde bir bulut görülmektedir. Evin bacasından duman çıkmaktadır. Evin etrafındaki evlerin ağaçlarla kapandığı görülmektedir. Görselin sağında ağaçların arasında bir ışık görülmektedir.	Yan Anlam Üçüncü görselde kırsal alanın yansıması mevcuttur. Ağaçlar aileyi temsil etmektedir. Evin etrafının ağaçlar tarafından tamamen sarılı olmaması aile arasındaki problemleri ve uzaklıkları temsil etmektedir. Ağaçların olması, kent yaşamından ayrılarak bahçe kültürünün olabileceğinin izlenimini vermektedir. Doğası korunmuş ve otantik bir ortam resmi sunulmaktadır. Meryem'in karışık doğası görselde bulut ve kararan hava ile gösterilmiştir. Evdeki duman ise Peri ile olan sınıfsal farkın yansımasıdır. Evin etrafında çok fazla yerleşim alanı bulunmaması Meryem'in ailesinin mesafeli oluşunun yansımasıdır. Meryem'in ruh halindeki değişimler görseldeki doğal alanın yansıması gibi karakterin doğal diyalogunun somut örneğidir. Ayrıca, ışığın olması da aile için umudun devam ettiğinin işaretidir.
Dördüncü görselde yeşil alan çok az bir şekilde yalıların en arkasında görülmektedir. Yalıların önünde deniz vardır. Mesafesiz bir şekilde yanyana duran yalılar ve onların arkasında kalan alanda göze çarpan evler vardır. Gökyüzünde herhangi bir bulut yoktur ve hava açıktır.	Dördüncü görselde kentsel alanın yansıması mevcuttur. Ağaçların ve yeşil alanın arka planda bahçe kültürünün o alanda olabileceğini göstermektedir. Ağaçların aileyi temsil etmesi ile görselde görülmektedir ki ağaçlık alan yoktur ki bu da aile içindeki kopuklukları ve düşünce farklılıklarını

	vurgulamaktadır. Yalıların birbirlerine çok fazla yakın olması dış dünya ile bağın sınırlı olduğuna vurgu yapmaktadır. Sınıfsal uyum vurgusu yapılmaktadır. Mekanlar arası çatışma çok fazla yansıtılamamaktadır, çünkü farklı mekan ortamları sunulmamıştır. Ayrıca deniz kadını temsil etmektedir. Buna ek olarak da huzur verirken her şeyi içine alan, kapsayan, her şeye sızan bir üstdil anlam taşımaktadır. Perinin düzenli doğası, düzgün konumlandırılması ve karakterin özellikleri görselde sıralı yalılar ile gösterilirken; düzenli ve tertipli olmasına rağmen mesafeli bir karaktere sahip oluşu birbirine yakın yaşam tarzı tarafından yıkılmaktadır. Ayrıca, Peri'nin ruh halindeki değişimlerin yansımaları görseldeki sıralanışın karakterin yapay diyalogunun örneğidir. Gökyüzünün berraklığı da karakterin berrak bir doğasının olduğuna vurgu yapmaktadır.

7.TARTIŞMA VE SONUÇ

Bir Başkadır dizisi özelinde yapılan çalışmalar incelenmiştir. Çalışmalar incelendiğinde görülmektedir ki dizi özelinde göç ve kültürler arası iletişim, gündelik hayat ekseninde incelenmesi, muhafazakarlık, kavram ve kuramlar başlığı altında ele alınan çalışmalar göze çarpmaktadır². Tüm bunlara ek olarak

² Yapılan çalışmalar şunlardır:

- Dizdar, Dinar,T. İç Göç Ve Kültürlerarası İletişimde Çatışma; Bir Başkadır Dizisi Göstergebilimsel Analizi. Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi, (8), 48-71.
- Özer, M., & Gül,D. Gündelik Hayat Ekseninde “Bir Başkadır”Dizisinin Eleştirel Realist Bir Bakış Açısı İle Değerlendirilmesi. Universal Journal of History and Culture, 3(2), 124-162.

metropol yaşamın yansımasının ele alındığı bu çalışmanın yanında kimlik, persona ve toplumsal cinsiyet konuları üzerinden yapılacak olan ek çalışmalar da literatüre katkı sağlayabilir.

İki farklı İstanbul metropol resmi sunan Meryem ve Peri karakterleri sığınılan İstanbul (yalnızlık) ve mutsuzluğu yansıtan İstanbul (yabancılaşma) ile kent yaşamındaki bireysel ve toplumsal kopukluğu resmetmektedir. Farklı sınıf ve kimlikler metropol yaşamında bir araya gelirken, ruhsal değişimler de yapılar (mekan) ile uyumlu bir değişim halini yansıtmaktadır. *Bir Başkadır* dizisi İstanbul'u yalın bir kent olarak yansıtmak yerine birey ve toplum arasındaki yalnızlık ve yabancılaşmayı metropoldeki farklı sınıflar arasındaki ilişkiler ile göstermektedir. 21. yüzyıl metropolündeki toplumsal sınıflar arasındaki ayrımlar ve ortak duygular birleşimi karakter arasındaki döngü ile sunulmuştur. Meryem kentli karakterlerden daha güçlü ve sahici olarak yansıtılırken; Peri ise kent içinde yaşadığı çatışma ve kopukluk ile yabancılaşmanın somut bir yansımasını yansıtmaktadır.

Yabancılaşma mesafe koyma ve koruma içgüdüğü ile yansıtılırken; bir korunma hissi olarak tanımlanmaktadır, bu da farkındalığı arttırmaktadır. Öte yandan yalnızlaşma ve tek başına birbirinden ayrılırken ve bunun vurgusu yapılırken; bu somuttan ziyade soyut bir yansımadır. Bu iki kavramın birleşiminden ise zihinsel bütünlüğü ve bireyi koruma ortaya çıkmaktadır ki metropolde insanlar bunu hem yakın hem de uzak mesafe ile tamamlamaktadır. Bu da bıkkınlık ve usanmışlık hissini beraberinde getirmektedir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmaya tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

-
- Şahan, S. Televizyon Dizilerinde Muhafazakâr Kimliğin İnşası: Bir Başkadır Örneği. Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 19-38.
  - Öztürk, B., & Yetkiner, B. (2021). Kavram ve Kuramlarla Bir Başkadır. Nobel.

Kaynakça

Alkan, H. (2007). Kent ve Sinema İlişkisi Bağlamında 90 Sonrası Türk Sinemasında İstanbul. (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir).

Barthes, R. Göstergebilimsel Serüven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınlar. 1993

Bulunmaz, B. (2017). İLETİŞİM MEDYA VE GAZETECİLİK: Kavramlar ve Anlamlar. Der Yayınları.

Fiske, J. İletişim Çalışmalarına Giriş, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003. Çev. Süleyman İrvan. s.62.

Oya, B. (yönetmen). (2020). Bir Başkadır [Ethos]. [Dizi].

Reichmann, J.B. (1985).Philosophy of the Human Person. Chicago: Loyal Press.

Türk, E. (2016). Hızlı Kentleşme Sürecinin Toplumsal Yapıya Etkileri: Batman Örneği. (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya). Erişim Adresi: <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/handle/20.500.12619/77283>

Online Kaynaklar

Cambridge Online Sözlük. Erişim Mayıs 20, 2022. Erişim Adresi: <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/new-media?q=New+Media>

Netflix Türkiye. Erişim Mayıs 21, 2022. Erişim Adresi: <https://www.netflix.com/browse>

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

ORTA YAŞ TOTAL GÖRME ENGELLİ VE GÖREN BİREYLERİN SÖZEL KISA SÜRELİ BELLEKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI*

Tolga ÇELİK¹

Öğretmen

Milli Eğitim Bakanlığı

E-mail: tolgacelikskl@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7189-748X

Öz

Bu araştırmanın amacı, orta yaş görme engelli bireylerin sözel kısa süreli belleklerinin orta yaş gören bireyler ile karşılaştırılarak performans olarak bir farklılık bulunup bulunmadığını öğrenmektir. Ayrıca görsel bilgiden yoksun olmanın görme engelli bireylerin sözel belleklerine olumlu ya da olumsuz etkilerini açığa çıkarmak amaçlanmaktadır. Araştırma nicel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. Çalışma grubunu Gaziantep ili Şehitkâmil ilçesinde ikamet eden, 40-55 yaş aralığında GAP Görme Engelliler İlkokulu-Ortaokulunda görev yapan sekiz görme engelli ve sekiz gören öğretmen oluşturmaktadır. Sözel bellek performanslarının ölçmek amacıyla Öget ÖKTEM' in Rey Auditory Verbal Learning Test' inden (Rey AVL T) uyarladığı Sözel Bellek Süreçleri Testi kullanılmıştır. Ardından hem gören ve görmeyen bireylerin bellek performansları hem de görme engelli bireylerin cinsiyete göre bellek performansları incelenmiştir. Sonuçlar nedensel karşılaştırma yöntemi desenine uygun olarak karşılaştırılmıştır. Orta yaş görme engelli ve gören bireylerin bellek performansları karşılaştırıldığında, görme engelli bireylerin daha yüksek sözel bellek performansına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Görme engelli

---

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ Sorumlu Yazar: tolgacelikskl@gmail.com

Atıf (APA): Çelik, T., (2025), Orta Yaş Total Görme Engelli ve Gören Bireylerin Sözel Kısa Süreli Belleklerinin Karşılaştırılması, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 68-92.

kadınlarında görme engelli erkeklere göre daha yüksek bellek performansı gösterdiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Yaş, Görme Engelli, Sözel Kısa Süreli Bellek

Alan Tanımı: Sosyal Bilimlerde Araştırma

COMPARISON OF THE VERBAL SHORT-TERM MEMORY OF MIDDLE-AGE VISUALLY IMPAIRED AND SEEN INDIVIDUALS

Abstract

The purpose of this research is to find out whether there is a difference in performance by comparing the verbal short-term memories of middle-aged visually impaired individuals with middle-aged sighted individuals. In addition, it is aimed to reveal the positive or negative effects of lack of visual information on the verbal memories of visually impaired individuals. The research was conducted with the quantitative research method. The study group consists of eight visually impaired and eight sighted teachers working at GAP Primary School-Middle School for the Visually Impaired, aged 40-55, residing in Şehitkamil district of Gaziantep province. In order to measure verbal memory performances, the Verbal Memory Processes Test adapted from Öget ÖKTEM's Rey Auditory Verbal Learning Test (Rey AVLTL) was used. Then, the memory performances of both sighted and blind individuals and the memory performances of visually impaired individuals according to gender were examined. The results were compared in accordance with the causal comparison method design. When the memory performances of middle-aged visually impaired and sighted individuals were compared, it was concluded that visually impaired individuals had higher verbal memory performance. It has been observed that visually impaired women show higher memory performance than visually impaired men.

Key Words: Middle Age, Visually Impaired, Verbal Short-Term Memory

Jel Code: J71

1.GİRİŞ

Zihin için önemli olan gelişimsel becerilerin yaşamın daha ilk birkaç yılında görme becerilerine dayanarak geliştiği kabul edilmektedir. Görme yetersizliğine sahip çocuklarda ve gören çocuklarda Zihin kuramı gelişiminin araştırılması, Zihin Kuramı gelişiminde görsel bilginin önemini vurgulayan araştırmacıların savunduğu görsel girdi etkilerini belirleyebilmek amacıyla çok önemli kabul edilmektedir (Begeer vd., 2014; Green, Pring ve Swettenham, 2004). Yaşamın ilk yıllarında çocuklar birçok beceriyi gözleri ile takip ederek, ortak dikkat oluşturarak ya da ebeveynlerini gözlemleyip model alarak kazanmaktadır. Ancak görme engelli bireyler görselliğe dayanan öğrenme etkinliklerinde sınırlılık nedeniyle güçlük yaşayabilmektedirler. Özellikle davranış olarak küçük yaşlarda anne ve babalarımızdan çok şey öğreniriz. Örneğin bir bebek giden birisinin ardından el sallama davranışını gözlemleri sonucu taklit ederek gerçekleştirmektedir. Bir başka örnek gösterecek olursak bebekler yemek yeme becerilerini (kaşık tutma gibi) yine model alarak gerçekleştirmektedir. Ayrıca sosyal öğrenmelerin çoğunluğu da görsel uyarıcılar aracılığıyla öğrenilmektedir. Annesinin böcekten korktuğunu gören çocuklarda böceklerden korkma davranışı gerçekleştirebilmektedir. Bunun gibi sayısız beceri gözlem yoluyla öğrenilmektedir. Görme engelli çocuk ve ya yetişkinler görsel uyaran alamadıkları için yukarıda bahsedilen becerileri asla öğrenemeyecekler demek doğru olmayacaktır. Görme yetisi öğrenmede önemli bir rol oynayabilir ancak her zaman gerekli olan temel bir şartta olmayabilir. Görme yetersizliği olan çocuklarda bu mekanizmanın diğer uyarıcı sistemler (işitme ve dokunma başta olmak üzere) aracılığıyla gelişebileceği de araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır (Glumbic, Jablan ve Hanak, 2011). Araştırmaların sonuçları görme yetersizliği olan bireylerin, görsel bilgiye ulaşamama durumunun etkilerini en aza indirmek için bir dizi stratejiyle bellek becerilerinde yüksek performans sağladıklarını göstermektedir. Bu kişilerin görsel bilgiye ulaşamadıklarında geliştirdikleri stratejiler, yüksek oranda belleğe bağlı olabilmektedir (Raz, Striem, Pundak, Orlov ve Zohary, 2007). Görme yetersizliği durumunda diğer duylardan yararlanarak oluşturulan stratejilerin özellikle işitsel becerilerin, sergilenen dikkat ve bellek performanslarında olumlu etki oluşturduğu düşünülmektedir (Boaş, Muniz, Caldas Neto ve Gouveia, 2011) Görme yetersizliği olan çocuklar ile gören çocukların sözel çalışma belleği üzerine yapılan çalışmalarda bu iki grubun çalışma belleği puanları arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Görme yetersizliği olan çocuklarda gören çocuklara göre

sözel çalışma belleği puanlarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Oluşan farklılık bilginin nasıl depolandığı ile ilgili olabilir (Cowan, 2010)Normal gelişim gösteren insanlar beş duyu organları aracılığıyla çevreyle etkileşim kurmaktadır. Ancak görme engelli bireyler gözlerini kullanamadıklarından görme duyusundan yoksun bulunmaktadırlar. Görme yetersizliğinden etkilenen bireylerin görme yetisinin yoksunluğundan kaynaklanan eksiklikler nedeniyle başka özelliklerinin daha gelişmiş olacağı yaygın olarak düşünülebilmektedir. Özellikle yaratıcı tarafından verildiği düşünülen özelliklerden bazıları şu şekilde sıralanabilir; diğer dört duyu organlarının (işitme, dokunma, koklama ve tatma) normal gelişim gösteren bireylerinkine göre daha üst düzeyde performans göstermesi, hislerinin daha kuvvetli olması ya da zihinsel becerilerinin daha üst düzey çalışması gibi. Nitekim görme engelli çocukların sözel çalışma belleği puanlarının gören çocuklara kıyasla daha yüksek olması sayılan özelliklerden bazıları doğrular niteliktedir. Yapılan araştırmalar 6 – 10 yaş arasında bulunan çocuklar da bu sonuca ulaştırmıştır. Bu araştırmada çocuklarda yapılan sözel kısa süreli bellek çalışmasının orta yaş grubundaki görme engelli bireylerde geçerli olup olmadığı araştırılacaktır. Orta yaş, bir insanın hayatının genç yetişkinliğin ötesinde, ancak yaşlılığın başlangıcından önceki dönemidir. Kesin aralık akademik olarak tartışılmaktadır ancak terim genellikle yaklaşık 40-45 ile yaklaşık 60-65 yaş aralığını belirtmek için kullanılır ancak daha erken başlayıp daha geç de bitebilir. Yaşamın bu aşaması, bireylerde yaşlandıkça kademeli olarak fiziksel, bilişsel ve sosyal gerileme ile birliktedir (Wikipedia, 2023). Görme engelli ve gören çocuklarda yapılan araştırma sonucu bellekte ortaya çıkan farklılaşma durumunun orta yaş (40-65) total (hiç görsel uyarıcı almayan) görme engelli ve gören bireylerde de gerçekleşme varsayımını test edeceğiz. Hayatlarına görme duyusundan yoksun olarak devam ettiren bireylerin diğer dört duyu organlarının eksik olan duyularının yerini doldurup sözel kısa süreli belleklerinde farklılaşmaya neden olup olmadığını öğrenmeye çalışacağız. Ayrıca bu çalışmamızda ek olarak cinsiyet ve yine yaş aralığının sözel bellek üzerindeki etkilerini de ortaya çıkarmaya çalışacağız. Görme engeli üzerine alan yazında fazla araştırma bulunmamaktadır. Bu nedenle makalemizde, görme engelli bireyler hakkında yaygın olan kanılardan bir tanesini bilim ışığında aydınlatmaya çalışacağız.

1.1. Görme Engelli

Özel eğitim hizmetleri yönetmeliğine göre görme engellik şu şekilde tanımlanmıştır. “Görme engelli, bütün düzeltmelere rağmen iki gözle görmesi 1/10’dan aşağı olan, eğitim öğretim çalışmalarında görme gücünden yararlanması mümkün olmayandır.” şeklinde tanımlanmaktadır (Hebebe, 2017). Görme engelliler hiç görmeyenler (körler) ve az görenler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Okuturlar, 1968; 186). Hiçbir şey göremeyen renk, ışık ve nesneleri seçemeyen görme engelli bireylere total görme engelli denilir. Az görenler, bütün düzeltici tedbirlere rağmen görme gücü 20/70 ve ya daha az görenler (görme keskinliği 20/70-20/200 arasında olan) ve görme güçlerini öğrenimlerinde kullananlar olarak tanımlanmıştır (Okuturlar, 1968; 187).

1.2. Bellek

Belleğe yönelik çalışmalar insan varlığının bilinen ilk varoluşundan itibaren gündemde olmuş, ilk çalışmalar felsefe alanında yapılmış; 19. ve 20. Yüzyıllara gelindiğinde ise, algılama-bilişsel psikoloji alanının temel konularından biri olmuştur. Son yıllara bakıldığında ise, bellek konusu, nörolojik bilimlerin gelişmesi ile bilişsel-nörolojik çalışmaların üzerinde sıkça durduğu bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır (Can & Karakaş, 2005).Bellek farklı yazarlarca farklı şekilde tanımlanmıştır. Yeni öğrenilen bilgilerin öğrenilmesi, kaydedilmesi, depolanması, uzun veya kısa süreli saklanması, yeri geldiği zaman hatırlanması süreçlerini kapsar (Öktem, 1992). Bu tanıma göre bellek, bilginin depolanma, saklanma ve geri çağırılma işlemlerini yürüten bilişsel bir süreç olarak tanımlanmıştır. Bellek, uyaranların algı aracılığıyla oluşturduğu simgeleri depolar ve saklar. İnsanın ruhsal yaşantısı içinde belleğin görevi, bilgisayarın merkezi işlem birimi içinde yer alan ana belleğin görevine benzer (Köknel, 1998).Bellek olmadan insanın ne benlik ne de çevresel dünyaya yönelik bir algısı gelişebilir; dahası, bellek geçmişi, o anki durumu ve geleceği birbirine bağlayan, birçok canlının sahip olduğu bir mental süreç ve özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Beşiroğlu, 2013).Bilgi büyük oranda kelimeler olarak depolanır. Bireyler kendi yaşantılarındaki birçok olay ve nesneler için sözel etiketler kullanır. Bir hikâye anlatımı, atasözleri hep sözel formlarda düzenlenmiştir. (Sözen, 2005)Belleği, kabaca ve anlaşılma kolaylığı olması yönünde şimdilik kısa ve uzun süreli bellek olarak ikiye; uzun süreli belleği de, bilinçli ve bilinçsiz (örtülü) olarak tekrar ikiye ayırabiliriz. Kısa süreli belleğin bilgileri depolama süresi milisaniyelerle

ölçülürken uzun süreli bellekte anıların kalış süresi sonsuzdur (Korkmaz & Mahiroğlu, 2007).

1.3. Kısa Süreli Bellek

Waugh ve Norman (1965) tarafından revize edilen bellek modeline göre kısa süreli bellek (KSB), çevrede bulunan birçok uyarıcıdan duyuşal reseptörlerle alınan bilginin kalıcı olması için uzun süreli belleğe transfer edilmesini sağlayan depolama birimi olarak ifade edilmektedir (Akt. Solso, Maclin ve Maclin, 2004). Kısa süreli hafızanın temel işlevi alınan bilgiyi hafızada depolamak, içselleştirmek ve dışsal herhangi bir ipucu kullanmaksızın davranışa rehberlik etmek için depolanmış bilgiyi kullanmaktır (Goldman-Rakic, 1994) Miller (1956) kısa süreli bellek yeteneğimizin yaklaşık bağımsız yedi olguyla sınırlı olduğunu belirtmiştir. Bu olgu bir harf, rakam, bir şekil, bir hece veya bir sözcük olabilir. Yapılan deneylerde ilk defa duyduğumuz bir bilgiyi ancak 20 saniye tutabildiğimizi göstermektedir. Bazı yazarlar KSB'yi saniyelerle ifade edilen. o andaki Anlık Bellek (Immediate Memory) ve dakikalarla ifade edilen gerçek KSB şeklinde ikiye ayırırlar: USB de bilgiyi saatler ya da günler boyu koruyacak orta kuvvette bellek ile, bilgiyi yıllar boyu ya da ömür boyu saklayacak ileri kuvvette bellek şeklinde ikiye ayrılabilir. Klinik açıdan, Anlık Bellek, KSB ve USB şeklinde üçlü bir ayırım uygundur. Anlık bellekte, bilgi 3-4 saniye kalır ve tekrarlamalarda pekiştirilmezse bu sürenin sonunda unutulur. KSB'te ise bilgi ya onu kullanacağımız 3-4 dakikalık bir süre için kalır ve kullanıldıktan sonra unutulur, ya da uzun bir zaman saklanılmak üzere tekrarlana tekrarlana çalışılır, kalıcı bir şekilde öğrenilip gene dakikalar içinde USB'ye aktarılır (Öktem, 1992)

Peterson ve Peterson'un (1959) yaptığı bir araştırmayla kısa süreli bellekte bilginin kalış süresinin 20 saniye civarında olduğu bulunmuştur. Araştırmaya katılan kişilerden 3, 6, 9, 12, 15 ve 18 saniye içerisinde verilen bilgileri hatırlamaları istenmiştir. Sonuç olarak; 3 saniye sonra %80, 6 saniye sonra %50, 18 saniye sonra %10'dan daha az bilgi hatırlanmıştır. Bu bulgular ışığında, bilginin kısa süreli bellekte daha uzun süre kalması, zihinsel tekrar ile mümkündür. Kısa süreli belleğe iletilen bilgi, zihinsel tekrar yapılmadığı takdirde kısa sürede unutulmaktadır (Senemoğlu, 2002).

1.4. Sözel Kısa Süreli Bellek

Kısa süreli hafızanın yapısını ve değişkenlerle olan ilişkilerini daha net ortaya koyabilmek için Fry ve Hale (2000) kısa süreli hafızayı tanımlarken iki alt sistemi olduğunu ifade etmişlerdir: Sözel kısa süreli hafıza ve sözel olmayan kısa süreli hafıza. Sözel kısa süreli hafıza, sözel bilginin sunum şekline bağlı kalmaksızın sözel bilgiyi kodlamaktır. Kodlama ya da tekrar eksikliği ve yeni bilginin işlemeyi engellemesi dışında sözel kısa süreli hafıza sözel bilgiyi kodlamakta ve kaydetmektedir. Görsel duyular duyusal kayıt tarafından aynı fotoğraf gibi kısa süre içinde kodlanır. Aynı biçimde işitsel duyularda ses kalıpları olarak kodlanır (Sözen, 2005). Sözel bellek, sözel bilgileri öğrenme ve hatırlamayla ilgili bellek türüdür. Prefrontal korteksin lateralleşmesi ile ilgili çalışmalar kelimelerin kodlanmasının sol prefrontal kortekte olduğunu göstermiştir (Floel vd., 2004). Mc Donough (1986) sözel bellekle ilgili araştırmaları sonucu anımsamayı etkileyen üç grup ayrımından söz etmektedir. Birincisi zamandır. Duyduğumuzu hemen aktarmakta zorluk çekmeyeceğimiz halde zaman geçtikçe hatırlamamız zorlaşacaktır. İkincisi işlemdir. Bilginin belleğe alınma işlemine göre kalma süresi ve biçimi de değişmektedir. Sık duyduğumuz, tekrar ettiğimiz veya gruptandığımız bilgileri daha kolay hatırlarız. Mc. Donough'un sözel bellekle ilgili sözünü ettiği üçüncü ayırım ise bilginin türü ve belleğe geliş biçimidir. Genelde sözel kısa süreli hafızayı değerlendirmede dinle tekrar et yolu kullanılmaktadır (Alloway & Elsworth, 2012; Borkowska & Zawadzka, 2008; Yang ve ark., 2015).

2. YÖNTEM

2.1 Araştırma Modeli

Bu araştırmada nedensel karşılaştırma araştırma deseni kullanılmıştır. Gruplar arasındaki farklılıkların nedenlerini ve sonuçlarını, koşullar ve katılımcılar üzerinde herhangi bir müdahalede bulunmaksızın belirlemeyi amaçlayan çalışmalarda kullanılan desendir. Gruplar arasında yer alan farklılıkların nedenlerini ve sonuçlarını herhangi bir müdahalede bulunmadan belirlemeyi amaçlayan çalışmalardır (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 16).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmamın çalışma grubunu Gaziantep ilinde ikamet eden, en az üniversite mezunu düzeyinde, orta yaş statüsünde bulunan, görme engelli ve gören on altı birey oluşturmaktadır. Gizlilik olması açısından görme engelli ve gören bireylere kodlar verilecektir.

Tablo 1.Araştırmaya katılan bireylerin yaşları ve kadın/erkek oranları

YAŞ	GÖREN BİREY		GÖRME ENGELLİ BİREY	
	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN
40-45	1	2	0	1
45-50	3	0	2	3
50-55	1	1	2	0
TOPLAM	5	3	4	4

2.3. Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak Prof. Dr. Öget ÖKTEM’ in Rey Auditory Verbal Learning Test’ inden (Rey AVL T) uyarladığı Sözel Bellek Süreçleri Testi kullanılacaktır. Sözel Bellek Süreçleri Testi Görme Engelli Bireylerde de kullanılabilmesi açısından önemlidir. Testin kayıt formu, 15 kelimenin yan yana yazılması ve altında 10 kere verilışinden her birinde deneğin cevaplarını kaydetmek üzere 10 yatay sütundan oluşmaktadır. Testin uygulama öğretimi Prof. Dr. Öget ÖKTEM’ in yazmış olduğu ‘ ‘ Öktem Sözel Bellek Süreçleri Testi ‘ ‘ kitabında uygulayıcılar için öğretici ve açıklayıcı bir biçimde anlatılmıştır. Buna göre test titizlikle uygulanacaktır. Sözel Bellek Süreçleri Testi anlık belleği, kısa süreli belleği ve uzun süreli belleği ölçmektedir. Bizim amacımız sözel kısa süreli belleği araştırmak olduğundan testin uzun süreli belleği ölçen aşamasını kullanmayacağız.

Test on beş birbirinden bağımsız kelimedenden oluşmaktadır. Kelimeler 1 saniye arayla okunur. Denek aklında kalan kelimeleri sırası fark etmeksizin tekrar eder. Daha sonra liste ikinci kez okunur. Denek aklında kalan kelimeleri ilk denemede söyledikleri de dâhil yeniden söyler. Bu şekilde on deneme yapıp bitirilir. Bu kısma kadar anlık ve kısa süreli bellek ölçülmektedir. Testin uzun süreli belleği ölçen kısmı 40 dakika sonra aynı listeyi denekten tekrar etmesi istenerek oluşturulmaktadır.

2.4 Puanlama ve Sonuçlandırma

Listenin her verilişinde denegin söylediği doğru kelimeye 1 puan verilmektedir.

İlk deneme sonrası hatırlanan kelime sayısı denegin anlık bellek skoru olarak kabul edilmektedir.

Tam Öğrenme yani kritere ulaşma denegin verilen 15 kelimenin tamamını listenin kaçınıcı verilişinde öğrendiğini göstermektedir.

Toplam Öğrenme Puanı denegin 1. Denemeden 10. Denemeye kadar verdiği doğru cevapların toplamından oluşmaktadır. Denek 5.6.7. Deneme gibi erken dönemde tam öğrenmeye ulaşmışsa (15 kelimenin tamamını tekrar edebilecek duruma gelmişse) bir deneme daha yapıp emin olunduktan sonra kalan denemelere tam puan (15) eklenir. 8. Ve ya 9. Denemede tam öğrenmeye ulaşılmışsa emin olunmasına gerek olmadan kalanlara tam puan eklenir.

Öğrenme oranı, denegin son denemede söylediği doğru kelime sayısından ilk denemede ki doğru sayısı çıkarılarak hesaplanır.

Ağırlıklı öğrenme puanı ilk ve son deneme cevabına göre hesaplanır. Ağırlıklı öğrenme puanı, toplam öğrenme puanına bakarak göremeyeceğimiz kaçınıcı tekrarda kaç kelime söylendiği ya da kaçınıcı tekrarda kritere ulaşıldığı gibi başarı göstergelerini de hesaba katarak gerçek öğrenme başarısını yansıtır. İlk ve son deneme hesaba katılarak yapılan biçimiyle, birinci denemede söylediği kelime sayısı bire, sonuncu denemede söylediği kelime sayısını sonuncu deneme kaçınıcı deneme ise o sayıya bölmek ve ikisini toplamak şeklinde elde edilir.

Elde edilen bulgular aritmetik ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerler olarak tablo oluşturulup yorumlanacaktır.

2.5. Araştırmaya İlişkin Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışmaları

Öktem Sözel Bellek Süreçleri testinin güvenilirlik çalışmasını yaparken Rey AVL'T'nin A listesi ile yaptığı araştırmayı aynı deneklerde B listesini tekrarlayarak yapmış ve anlamlı farklılık bulamamıştır. Sözel Bellek Süreçleri Testi uygulanırken denekler birbirlerinden etkilenmemesi için bireysel olarak uygulamaya alınmışlardır. Verilen cevaplar anında test üzerinde işaretlenmiş ve test son denek ile çalışma bitimine kadar kaldırılmıştır. Geçerlilik çalışmasına ilişkin olarak WMS testleri ile Sözel Bellek Süreçleri Testinin arasında anlamlı ilişki olup olmadığını test etmiştir. Literatürde yeni oluşturulan bütün bellek testlerinde geçerlilik çalışması için WMS alt testleriyle korelasyon aranmaktadır. Öktem Sözel Bellek Süreçleri Testi uyguladığı deneklere WMS bellek testlerini yapmış ve anlamlı korelasyonlar bulmuşlardır.

3. BULGULAR

Bu başlık altında total görme engelli ve gören bireylerin Sözel Bellek Süreçleri Testindeki anlık bellek, tam öğrenme, toplam öğrenme, öğrenme oranı ve ağırlıklı öğrenme puanlarının aritmetik ortalaması, standart sapması, minimum ve maksimum değerleri objektif bir şekilde ortaya konulacaktır. Araştırılan her bir özellik net görülebilmesi için ayrı ayrı tablolarda gösterilecektir. Ek olarak total görme engelli kadın ve total görme engelli erkek bireylerin de araştırma sonucunda oluşan puanları cinsiyetlerine göre ayrı olarak incelenecektir.

Tablo 2. Araştırmaya katılan görme engelli ve gören bireylerin anlık belleklerine ilişkin bulgular

Anlık Bellek	X	S	Min.	Maks.
Gören Birey	7,5	2,20	4	11
Görme Engelli Birey	8,25	1,98	5	11

Grupların kelime listesinin ilk verilişinden sonra hatırladıkları kelimeler neticesinde oluşan anlık bellek skoru Tablo 2. de verilmiştir. Görme engelli ve gören gruptaki bireylerin 15 kelimenin ilk verilişinden sonra oluşan anlık bellek puanlarının aritmetik ortalaması alındığında, görme engelli grubun aritmetik ortalamasının 0,75 daha fazla ve 8,25 kelime olduğu görülmektedir. Gören bireylerde en düşük anlık bellek skoru 4, görme engelli bireylerde en düşük anlık bellek skoru 5'tir. Görme engelli bireylerde en düşük skoru alan bireyin gören bireylerde en düşük skoru alan bireyden 1 kelime fazla olduğu görülmektedir. Her iki grupta da ilk kelime verilişinden sonra en yüksek skoru alan birey 15 kelimede 11 puanı almıştır.

Tablo 3. Araştırmaya katılan görme engelli bireylerin cinsiyetlerine göre anlık belleklerine ilişkin bulgular

Anlık Bellek	X	S	Min.	Maks.
Görme Engelli Erkek	7,75	2,06	5	10
Görme Engelli Kadın	8,75	2,06	6	11

Görme engelli kadın ve erkek bireylerin anlık bellek puanlarının cinsiyetlere göre ortalaması Tablo 3. te gösterilmiştir. Görme engelli kadınların, görme engelli erkeklere göre anlık bellek ortalamalarının 1 kelime daha fazla ve 8.75 kelime olduğu görülmektedir. Görme engelli kadınlarda en düşük skoru alan birey 6 kelime en yüksek skoru alan birey 11 kelime söylemiştir. Görme engelli erkeklerde en düşük skoru alan birey 5 en yüksek skoru alan birey 10 kelime söylemiştir. Görme engelli kadınların minimum ve maksimum anlık bellek skorunun her ikisinde de görme engelli erkeklerden 1 kelime daha fazla söyledikleri görülmektedir.

Tablo 4. Araştırmaya katılan görme engelli ve gören bireylerin tam öğrenmeye ulaşmalarına ilişkin bulgular

Tam Öğrenme	X	S	Min.	Maks.
Gören Birey	5,875	1,64	3	8
Görme Engelli Birey	3,5	1,19	2	6

Verilen 15 kelimenin hepsinin söylenerek tam öğrenmeye kaçınıcı tekrarda ulaşıldığına ilişkin veriler Tablo 4. te gösterilmiştir. Sözel Bellek Süreçleri Testinde toplam 10 tekrar hakkı bulunmaktadır. Görme engellilerin ortalama 3,5, gören bireylerin ortalama 5,875 tekrarda kelimelerin tamamını söylediği görülmüştür. Görme engelli bireylerin tam öğrenmeye gören bireylerden 2,375 tekrar daha erken ulaştıkları görülmektedir. En erken tam öğrenmeye ulaşan görme engelli birey 2. Tekrarda, gören birey ise 3. Tekrarda ulaşmıştır. Tam öğrenmeye en geç ulaşan görme engelli birey 6. Tekrarda, gören birey ise 8. Tekrarda ulaşmıştır.

Tablo 5. Araştırmaya katılan görme engelli bireylerin cinsiyetlerine göre tam öğrenmeye ulaşmalarına ilişkin bulgular

Tam Öğrenme	X	S	Min.	Maks.
Görme Engelli Erkek	3,75	1,70	2	6
Görme Engelli Kadın	3,25	0,43	3	4

Tablo 5 teki görme engelli bireylerin tam öğrenmeye ulaşmalarının cinsiyetlere göre ortalamasına bakıldığında kadınların skorunun aritmetik ortalamasının erkeklerden 0.50 puan daha düşük olduğu dolayısıyla çok az fark olsa da daha erken tam öğrenmeye ulaştığı görülmektedir. Ayrıca görme engelli erkeklerin tam öğrenmeye ulaşma skorlarının 2 ile 6 arasında, görme engelli kadınların 3 ile 4 arasında değiştiği sonucuna ulaşılmıştır. Görme engelli erkeklerin her birinin kelimelerin tamamını öğrendikleri tekrar sırası görme engelli kadınlarinkine göre daha fazla farklılık göstermektedir. Bu nedenle görme engelli erkeklerin tam öğrenmeye ulaşmaya ilişkin standart sapma değerleri görme engelli kadınların tam öğrenme standart sapma değerlerinden yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Araştırmaya katılan görme engelli ve gören bireylerin toplam öğrenme puanlarına ilişkin bulgular

Toplam Öğrenme Puanı	X	S	Min.	Maks.
Gören Birey	129,375	6,81	119	142
Görme Engelli Birey	137,625	6,61	126	144

Tüm kelime tekrarlarında söylenen kelimelerin sayısının toplanarak oluşturulan toplam öğrenme puanı Tablo 6. Da gösterilmiştir. Görme engelli bireylerin skorlarının aritmetik ortalamasının görenlerden 8,25 daha fazla ve 137,625 olduğu görülmektedir. Her iki grubun standart sapmasının birbirine yakın olduğu ve bu değerler arasında görme engelli grubun puanlarının 0,20 daha az sapmaya sahip olduğu görülmektedir. Gören bireylerde minimum puanın 119 maksimum puanın 142, görme engelli bireylerde minimum puanın 126 maksimum puanın 144 olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Araştırmaya katılan görme engelli bireylerin cinsiyetlerine göre toplam öğrenme puanlarına ilişkin bulgular

Toplam Öğrenme Puanı	X	S	Min.	Maks.
Görme Engelli Erkek	135	8,75	126	143
Görme Engelli Kadın	140,25	2,62	138	144

Tablo 7 deki görme engellilerin cinsiyetlerine göre öğrenme puanlarına baktığımız zaman görme engelli kadınların ortalamasının görme engelli erkeklerden 5,25 daha fazla olduğunu görüyoruz. Standart sapma değerlerine bakarak Görme engelli kadınların aldıkları toplam öğrenme puanlarının görme engelli erkeklere göre daha homojen yapıda olduğu görülmektedir. Minimum puanın görme engelli erkeklerde 126, görme engelli kadınlarda 138 olduğunu görmekteyiz. Maksimum puanın görme engelli erkeklerde 143 kadınlarda ise 144 olduğunu görmekteyiz.

Tablo 8. Araştırmaya katılan görme engelli ve gören bireylerin öğrenme oranına ilişkin bulgular

Öğrenme Oranı	X	S	Min.	Maks.
Gören Birey	6,75	2,12	4	11
Görme Engelli Birey	6,88	1,90	4	10

Son tekrarda söylenilen kelime sayısından ilk tekrarda söylenilen kelime sayısının çıkarılması sonucu oluşan öğrenme oranı skoru Tablo 8. de gösterilmiştir. Grupların ortalamalarında ve diğer değerlerinde büyük farklılıklar görülmemektedir. Gören bireylerin öğrenme oranı skoru ortalaması 6.75 iken görme engelli bireylerin skoru 6,88'dir. Her iki grupta da minimum değer 4 iken maksimum değer gören bireylerde 11 görme engellilerde 10'dur.

Tablo 9. Araştırmaya katılan görme engelli bireylerin cinsiyetlerine göre öğrenme oranına ilişkin bulgular

Öğrenme Oranı	X	S	Min.	Maks.
Görme Engelli Erkek	7,25	2,06	5	10
Görme Engelli Kadın	6,25	2,06	4	9

Öğrenme oranının görme engellilerde cinsiyetlere göre skorları Tablo 9 da açıklanmıştır. Görme engelli erkeklerin öğrenme oranı skorunun ortalaması görme engelli kadınlardan 1 puan fazla olup 7,25 tir. Son tekrarda söylenen kelime sayısı ile ilk tekrarda söylenen kelime sayısı arasındaki fark görme engelli erkeklerde 5 ile 10, görme engelli kadınlarda 4 ile 9 arasında değişmektedir.

Tablo 10. Araştırmaya katılan görme engelli ve gören bireylerin ağırlıklı öğrenme puanlarına ilişkin bulgular

Ağırlıklı Öğrenme Puanı	X	S	Min.	Maks.
Gören Birey	10,26	2,54	7	14
Görme Engelli Birey	12,92	2,64	8,7	16

Bireylerin birinci denemede söylediği kelime sayısı 1'e sonuncu denemede söylediği kelime sayısı kaçınıcı denemeyse o sayıya bölünüp ikisinin toplanması şeklinde oluşan ağırlıklı öğrenme puanları Tablo 10. da gösterilmiştir. Ağırlıklı öğrenme puanları toplam öğrenme ham puanlarına bakarak görülemeyecek farkları gösterir. Bireylerin gerçek öğrenme başarılarını yansıtır. Görme engelli bireylerin ağırlıklı öğrenme puanı aritmetik ortalaması gören bireylerden 2,66 daha fazla tespit edilmiştir. İki grup arasında ağırlıklı öğrenme puanı ortalamalarında anlamlı denilebilecek bir fark görülmektedir. Minimum ve maksimum değerler gören bireylerde 7 ile 14, görme engelli bireylerde 8,7 ile 16 arasındadır.

Tablo 11. Araştırmaya katılan görme engelli bireylerin cinsiyetlerine göre ağırlıklı öğrenme puanına ilişkin bulgular

Ağırlıklı Öğrenme Puanı	X	S	Min.	Maks.
Görme Engelli Erkek	12,425	3,35	8,7	15,5
Görme Engelli Kadın	13,425	2,11	11	16

Tablo 11 de ağırlıklı öğrenme puanının görme engelli bireylerde cinsiyete göre skorları gösterilmiştir. Görme engelli kadınların aritmetik ortalaması 1 görme engelli erkeklerden 1 puan fazla olup 13,425 puandır. Standart sapma oranı görme engelli kadınlarda daha düşük gözlemlenmektedir. Minimum değerler görme engelli erkeklerde 8,7 ile 15,5, görme engelli kadınlarda 11 ile 16 arasında bulunmuştur.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Görme engelli ve gören bireylerin sözel kısa süreli bellekleri, Prof. Dr. Öget ÖKTEM' in Rey Auditory Verbal Learning Test' inden (Rey AVL T) uyarladığı Sözel Bellek Süreçleri Testi ile karşılaştırılmıştır. Araştırmada orta yaş kategorisinde olan bireyler ile çalışılmıştır. Araştırmaya katılan bireyler lisans ve lisansüstü derecede okullardan mezun olmuşlardır. Bellek üzerinde yaşın etkisinin büyük olmasından dolayı araştırmaya katılan grupların bireylerinin yaşlarının birbirine yakın olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca cinsiyetin bellek sürecinde farklılaşmaya etkilerini görebilmek amacıyla görme engelli kadın ve erkek bireylerin puanlarının karşılaştırılması da yapılmıştır.

Bu kısımda Sözel Bellek Süreçleri Testi'nden elde edilen veriler yorumlanacaktır. Görme engelli ve gören grupların bellekleri anlık bellek, tam öğrenme, toplam öğrenme puanı, öğrenme oranı ve ağırlıklı öğrenme puanı verileri karşılaştırılarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Görme engelli bireylerin, bilginin 3-4 saniye kaldığı anlık bellek performanslarının gören bireylerden fazla olduğu gözlemlenmiştir. Araştırmaya katılan görme engelli bireyler 15 kelimenin verildiği ilk tekrarda ortalama olarak 8 kelime söyleyebilmişlerdir. Çalışmaya katılan 8 görme engelli bireyden 2'si aritmetik ortalamanın altında 6'sı ortalama ve üzerinde kelime söyleyebilmiştir. Görme engelli kadınlarında anlık belleklerinin görme engelli erkeklere göre daha yüksek performans gösterdikleri gözlemlenmiştir.

Kritere ulaşma (tam öğrenme) puanlarını incelediğimizde görme engelli bireylerin kelimelerin tamamını öğrenmelerinin 3-4 tekrarda gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Çalışmaya katılan görme engelli bireylerin 5'i ortalamanın altında tam öğrenmeye ulaşmıştır. Gören bireylerde bu sayının ortalaması 6'ya çok yakındır. Bu kısımda görme engelli bireylerin daha erken öğrenmeye ulaştıkları gözlemlenmiştir. Görme engelli kadınlarında görme engelli erkeklere göre az da olsa daha kolay öğrenmeye ulaştıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Testin tamamında söylenen kelimelerin toplamıyla elde edilen toplam öğrenme puanında da görme engelli bireyler anlamlı düzeyde gören bireylerden yüksek performans göstermişlerdir. Testten alınabilecek maksimum puan 150 iken görme engelli bireylerde bu sayı 138'e, gören bireylerde 129' a daha yakındır. Görme engelli kadınlar, görme engelli erkeklerde göre bu kısımda 5 puan daha fazla başarı göstermişlerdir.

Öğrenme oranı kısmında ilk deneme ve son deneme arasındaki kelime sayısı farkına bakılmıştı. Testin bu kısmında gören ve görmeyen bireyler arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Her iki grubunda ilk ve son söylenen kelimelerin farklarının ortalaması 7'ye yakındır. Ancak görme engelli erkeklerin öğrenme oranı ile görme engelli kadınların öğrenme oranı arasında 1 puanlık fark gözlemlenmiştir.

Gerçek öğrenme başarısını gösteren ağırlıklı öğrenme puanı ortalamalarına bakıldığı zaman görme engelli bireylerin puanlarının ortalamasının 12,92 olduğu görülmektedir. Bu sayı görenlerin ortalamasından 2,66 daha fazladır. Burada öğrenme başarısı incelendiğinde görme engelli bireylerin skorunun anlamlı düzeyde gören bireylerden yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Görme engelli kadınlarında, görme engelli erkeklere göre 1 puan daha yüksek öğrenme başarısı performansı gösterdiği gözlemlenmiştir.

Zihnimizi bilgisayarlardaki bir dosya klasörüne benzetebiliriz. Dosyamızın içi ne kadar doluyorsa bilgilere ulaşmamızda o kadar zor olacaktır. Gören bireyler hem görsel hem de işitsel verilerle zihinleri daha çabuk doldurmaktadır. Ancak görme engelli bireyler görsel verilerden mahrum olduklarından dolayı sadece sözel bilgileri zihinlerinde işlemektedirler. Bu da görme engelli bireylerin bellek performanslarının gören bireylere göre daha yüksek olmasını açıklayabilmektedir. Daha sade bir zihin daha yüksek performansı getirmektedir. Kadınların, erkeklere göre bellek performanslarının görme engellilerde de yüksek olduğu araştırmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Gören ve görmeyen grupların sözel kısa süreli bellek performansları, yaş, cinsiyet ve eğitim faktörü en aza indirilerek incelendiğinde orta yaş görme engelli bireylerin görenlere göre sözel kısa süreli belleklerinin daha yüksek performans gösterdiği anlaşılmıştır.

5. ÖNERİLER

Araştırmamda, araştırma evrenini temsil ettiğini düşündüğüm lisans ve lisansüstü mezun olan 8 görme engelli birey ile çalışmamı yaptım. Çalışılan görme engelli birey sayısı artırılarak çalışmanın devam ettirilmesi sağlanabilir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmaya sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Alloway, T.P. & Elsworth, M. (2012). An investigation of cognitive skills and behavior in high ability students. *Learning and Individual Differences*, 22, 891–895.

Anghel, D. (2012). The development of Theory of Mind in children with congenital visual impairments. *The Scientific Journal of Humanistic Studies*, 4(7), 229-235.

Aydın, A., (1999), “Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi”, Alfa Yayınları, 3. Baskı.

Baddeley, A. D. (2012). Working memory: theories, models and controversies. *Annual Review of Psychology*, 63, 1–29. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100422>

Baddeley, A. D., Eysenck. M. W., & Anderson, M. C. (2015). *Memory*. New York: Psychology Press.

Baron-Cohen, S., Leslie, A.M., & Frith, U. (1985). Does the autistic child have a Theory of Mind? *Cognition*, 21, 37-46.

Begeer, S., Dik, M., Marieke, J., Asbrock, D., Brambring, M., & Kef, S. (2014). A new look at Theory of Mind in children with ocular and ocular-plus congenital blindness. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 108(1), 17.

Boas, L. V., Muniz, L., Caldas Neto, S. Da S., & Gouveia, M. De C. L. (2011). Auditory processing performance in blind people. *Brazilian Journal of Otorhinolaryngology*, 77(4), 504-509.

Borkowska, A.R. & Zawadzka, E. (2008). Verbal Working Memory in ADHD Children. *Psychology of Language and Communication*, 12(1), 71-84.

Budak, S., (2003), “Psikoloji Sözlüğü”, 2. Baskı.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., Ve Demirel, F. (2008). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (15. baskı). Ankara: Pegem A.

Conway, A. R. A., Kane, M., & Engle, R. W. (2003). Working memory capacity and its relation to general intelligence. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(12), 547-552. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2003.10.005>

Cowan, N. (2010). The magical mystery four: How is working memory capacity limited, and why? *Current Directions in Psychological Science*, 19(1), 51-57.

Elder, A. K. (1991). A comparison of the WISC-R and SOI-LA in the identification of intellectually gifted Hispanic and White children (Unpublished doctoral dissertation). California School of Professional Psychology.

Floel, A., Poeppel, D., Buffalo, E.A., Braun, E., Wu, C.W., J. Seo, H., Stefan, K., Knecht, S. Ve G. Cohen, L. (2004), "Prefrontal Cortex Asymmetry for Memory Encoding of Words and Abstract Shapes Cerebral Cortex" *Cerebral Cortex*, April 14,404-409.

Fry, A. F. & Hale, S. (2000). Relationships among processing speed, working memory, and fluid intelligence in children. *Biological Psychology*, 54, 1-34.

Gleissner, U., Helmstaedter, C. Ve Elger, C.E. (1998), "Right Hippocampal Contribution to Visual Memory: A Presurgical and Postsurgical Study in Patients with Temporal Lobe Epilepsy", *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*; Nov , 65, 5 , 665-669.

Glumbić, N., Jablan, B., & Hanak, N. (2011). Theory of Mind of the persons with visual impairments: Theoretical explanations and assesment procedures. *Specijalna Edukacija I Rehabilitacija*,10(3), 495-508.

Goldman-Rakic, P.S. (1994). Working memory dysfunction in schizophrenia. *Journal of Neuropsychiatry*, 6, 348–357

Green, S., Pring, L., & Swettenham, J.(2004). An investigation of first-order false belief understanding of children with congenital profound visual impairment. *British Journal of Developmental Psychology*, 22, 1-17.

Jersey. Gardner, H. (1999). *Intelligence reframed: Multiple intellihences for the 21st century*. New York: Basic Books

Just, M. A., & Carpenter, P. A. (1992). A capacity theory of comprehension: Individual differences in working memory. *Psychological Review*, 99(1), 122.

Korkmaz, Ö. & Mahiroğlu, A. (2007). BEYİN, BELLEK VE ÖĞRENME . Kastamonu Eğitim Dergisi , 15 (1) , 93-104 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/kefdergi/issue/49108/626699>

Köknel, Ö., (1998), İnsanı Anlamak, Altın Kitaplar, 7. Basım.

Lezak, M., (1983), Neuropsychological Assessment, Oxford University Press, 1983.

Luria, A. R. (1970). The functional organization of the brain. Scientific American, 222(3), 66-78. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/24925755>

Luria, A.R. Ve Tsvetkova, D. (1968)."The mechanisms of dynamic aphasia" Foundations of Language 4, 296-307.

Mc Donough, S.H.(1986). Psychology in Foreign Language Teaching. London: Ailen and Unwin

Mcalpine, L. M., & Moore, C. L. (1995). The development of social understanding in children with visual impairments. Journal of Visual Impairment and Blindness, 89, 349-349.

Miller, G.A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: some limits on our capacity for processing information. Psychological Review, 63, 81-97.

Öktem Ö., (1992), “Sözel Bellek Süreçleri Testi, Bir Ön Çalışma”, Nöropsikiyatri Arşivi, 29.

Özdemir, S. (2015). Görme engellilerde erken çocukluk dönemi eğitimi. (Yüksek Lisans Ders Notları). Görme Engellilerin Eğitimi Bölümü, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Peterson & Peterson (1959). Duration of Short Term Memory. Retrieved from <http://www2.qeliz.ac.uk/psychology/P%20and%20P1959.htm>

Peterson, C., L. Peterson C. J., & Webb, J. (2000). Factors influencing the development of a Theory of Mind in blind children. *British Journal of Developmental Psychology*, 18, 431-447.

Pring, L. (2008). Psychological characteristics of children with visual impairments: learning memory and imagery. *British Journal of Visual Impairment*, 26, 159-169.

Raz, N., Striem, E., Pundak, G., Orlov, T., & Zohary, E. (2007). Superior serial memory in the blind: A case of cognitive compensatory adjustment. *Current Biology*, 17(13), 1129-1133.

Raz, N., Striem, E., Pundak, G., Orlov, T., & Zohary, E. (2007). Superior serial memory in the blind: A case of cognitive compensatory adjustment. *Current Biology*, 17(13), 1129-1133.

Rokem, A., & Ahissar, M. (2009). Interactions of cognitive and auditory abilities in congenitally blind individuals. *Neuropsychologia*, 47(3), 843-848.

Röder, B., & Rösler, F. (2003). Memory for environmental sounds in sighted, congenitally blind and late blind adults: Evidence for cross-modal compensation. *International Journal of Psychophysiology*, 50(1-2), 27-39.

Röder, B., Rösler, F., & Neville, H. J. (2001). Auditory memory in congenitally blind adults: A behavioral electrophysiological investigation. *Cognitive Brain Research*, 11(2), 289-303.

Sachs, J.S. (1967). "Recognition memory for syntactic and semantic aspects of connected discourse". *Perception and Psychophysics*. Vol. 2: 437-442.

Sak, U., Bal-Sezerel, B., Ayas, M. B., Tokmak, F., Özdemir, N. N., Demirel, Ş., & Öpengin, E. (2016). *Anadolu Sak Zekâ Ölçeği uygulayıcı kitabı*. Eskişehir: Alf Kirtasiye Basım

Sak-Wernicka, J. (2016). Exploring Theory of Mind use in blind adults during natural communication. *Journal of Psycholinguistic Research*, 45(4), 857-869.

Senemoğlu, N. (2002). Gelişim, Öğrenme ve Öğretim, Gazi Kitabevi, Ankara

Solso, R. L., Maclin, M. K., Ve Maclin, O. H. (2004). Cognitive Psychology (7. Baskı). Boston, MA: Pearson Allyn And Bacon.

Tulving, E. (1972). "Episodic and semantic memory",E. Tulving ve W. Donaldson (eds.) Organization of Memory. New York: Academic Press.

Vecchi, T. (2001). Visuo-spatial processing in congenitally blind people: Is there a gender-related preference? Personality and Individual Differences, 30(8), 1361-1370.

Waugh, N. C., Ve Norman, D. A. (1965). Primary memory. Psychological Review, 72(2), 89-104.

Withagen, A., Kappers, A. M. L., Vervloed, M. P. J., Knoors, H., & Verhoeven, L. (2013). Short term memory and working memory in blind versus sighted children. Research in Developmental Disabilities, 34(7), 2161-2172.

World Health Organization: International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems. 10th revision. Current version. Version for 2003. Chapter VII. H54. Blindness and low vision. [Çevrim-içi <http://www.who.int/classifications/icd/en/>], Erişim tarihi: 12.08.2017.

Yang, Z., Jutagir, D. R., Koyama, M. S., Craddock, R. C., Yan, C. G., Shehzad, Z.,Castellanos, F.X. Martino, A.D.& Milham, M. P. (2015). Intrinsic brain indices of verbal working memory capacity in children and adolescents. Develop Mental Cognitive Neuroscience, 15, 67-

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

İNSANLARDA VE DİĞER PRİMATLARDA SOSYAL HOŞGÖRÜNÜN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN BAŞLICA FAKTÖRLER*

Muhsin ALTUN¹

Bağımsız Araştırmacı

E-mail: muhsinaltun01@gmail.com

ORCID ID: 0009-0008-4892-8509

Öz

Öteki'ni farklılıklarıyla kabul etme ve/veya tanıma konusunda genel bir yetenek olarak sosyal hoşgörü olgusu, az çok aşına olduğumuz duygusal ve kültürel boyutlarının yanı sıra derin evrimsel kökenlere de sahiptir. Bu çalışma, insanlarda ve insan dışı primatlarda sosyal hoşgörünün ortaya çıkışını evrimsel bir çerçevede göstermeyi amaçlamaktadır. Literatürden taranan kanıtlar, (1) insanların, hayati kaynaklar etrafındaki etkileşimleri yönetme açısından diğer primatlara benzer örüntülerde sosyal tolerans sergilemelerine karşın (2) evrimsel sürecin onları hem birey hem de grup düzeyinde benzersiz bir hoşgörü repertuarı geliştirmeye yönlendirdiğini ve böylece (3) kaynak rekabetini “kimlik sürekliliği”, “biz ve onlar” ayrımı ve sosyal bağların gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan diğer kültürel mekanizmalar üzerinden çerçevelemeye eğilimli hale geldiklerini öne sürmemize imkân vermektedir. Ayrıca, sosyal hoşgörüdeki değişkenliklerin evrimsel arka planına dair böyle bir kavrayışın, göçmen topluluklarla “ev sahibi” toplumun kurum ve değerleri arasındaki ilişkileri damgalama eğilimindeki nefret söylemi, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve İslamofobi gibi sosyal fenomenlerin açıklanmasını kolaylaştırabileceğini de öne sürüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Sosyal hoşgörü, Sosyal öğrenme, Önyargı, Tahakküm, Kimlik sürekliliği

Alan Tanımı: Sosyal antropoloji

---

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ **Sorumlu Yazar:** muhsinaltun01@gmail.com

Atıf (APA): Altun, M., (2025), İnsanlarda ve Diğer Primatlarda Sosyal Hoşgörünün Gelişimini Etkileyen Başlıca Faktörler Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 93-128.

MAIN FACTORS AFFECTING THE EVOLVEMENT OF SOCIAL TOLERANCE AMONG HUMANS AND OTHER PRIMATES

Abstract

The phenomenon of social tolerance, as a general ability to accept and/or recognize the Other in its diversity has deep evolutionary origins, as well as its emotional and cultural aspects with which we are more or less familiar. This study aims to demonstrate the emergence of social tolerance amongst humans and non-human primates in an evolutionary framework. Evidences reviewed from the literature allow us to suggest that (1) although humans exhibit social tolerance in patterns similar to other primates in terms of managing interactions around vital resources (2) the evolutionary process has led them to develop a unique tolerance repertoire at both individual and group levels, and thus (3) they have become prone to framing resource competition through “identity continuity”, the distinction of “us and them”, and other cultural mechanisms that arise in parallel with the development of social bonds. We also suggest that such an understanding of the evolutionary background of variability in social tolerance may facilitate the explanation of social phenomena such as hate speech, discrimination, xenophobia, and Islamophobia etc., which tend to mark the relationships between immigrant communities and the institutions and values of the “host” society.

Key Words: Social tolerance, Social learning, Prejudice, Dominance, Identity continuity

JEL Code: Z00

1. GİRİŞ

Türkçede “hoşgörü” sözcüğüyle karşılanan tolerans, Latince *tolerare* sözcüğünden türetik olup, “katlanmak, tahammül etmek; acı, zorluk vb. karşısında metanet göstermek” anlamlarına gelir.² Hoşgörü, antropoloji ve primatoloji literatüründe genellikle “tahakküm” (baskınlık) kavramıyla ilişkili olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda hoşgörü sözcüğü, güçlüden zayıfa ya da üstten asta doğru yönelen davranış ya da sinyalleri niteler.

Sosyal hoşgörü, primatlar başta olmak üzere gruplar halinde yaşayan memelilerin davranışsal gelişiminde önemli etkilere sahiptir. Yüksek sosyal hoşgörü sergileyen türlerin davranışsal anlamda daha esnek olacaklarını varsayabiliriz. Böyle türlerin üyeleri, örneğin yeni şeylerle daha sık etkileşime girerler; çoklu

---

² Bkz. https://www.etymonline.com/word/tolerance#etymonline_v_15343

ortamlarda daha hızlı öğrenirler ve yabancılarla etkileşime girerken bile yüksek düzeyde “toplumcul” (*prosocial*) davranış ve işbirliği sergilerler (Altun, 2023).

Bu eğilimler, türümüzün evrimsel tarihi açısından önemlidir. Günümüzde devasa boyutlara ulaşan ülkeler/kıtalar arası insan hareketliliği, geçmişte belirli bir coğrafyaya özgülenen kültürlerin üyeleri için aşına olmadıkları yeni “karşılaşma” zeminleri sunmaktadır. Bu karşılaşmaların tetiklediği sosyo-politik gerilimler, sosyal hoşgörü konusunu akademinin ve siyasetin kalıcı gündem maddelerinden biri haline getirme potansiyeli taşımaktadır. Sosyal hoşgörüdeki değişkenliklerin evrimsel arka planını kavramak, özellikle göçmen gruplarla “ev sahibi” toplumun kurum ve değerleri arasındaki ilişkileri damgalama eğilimindeki nefret söylemi, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve İslamofobi gibi olguların açıklanmasını kolaylaştırabilir (Altun, 2023). Bu çalışma, literatürdeki belli başlı tartışma ve bulgulara dayanarak böyle bir kolaylığın imkânlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Literatürde genel kabul gören sınıflandırmaya göre, çalışmanın kapsamını belirleyen primatlar takımı, *Strepsirrhini* (Lemur, Loris ve Galagolar) ve *Haplorrhini* (Tarsiyerler, Yeni Dünya Maymunları, Eski Dünya Maymunları ve Kuyruksuz Maymunlar) alt takımlarından oluşur. İnsan ise orangutan, şempanze, gibbon, goril ve bonoboların da dâhil olduğu “Kuyruksuz maymunlar” (*Hominoidea*) üst familyasında yer alır (Niksarlı, 2024: 87-112). Buna karşın primatoloji disiplini insan dışı primatlara odaklanma eğiliminde olduğundan biz de bu çalışmada sosyal hoşgörüü “insan dışı primatlar” ve “insanlar” ana ayrımı altında inceleyeceğiz.

2. İNSAN DIŞI PRİMATLARDA HOŞGÖRÜ

Sosyal hoşgörü, ilk kez De Waal’ın (1986a) “Bir Rhesus Maymun Grubunda Sınıf Yapısı: Tahakküm ve Hoşgörü Arasındaki Etkileşim” başlıklı makalesiyle primatoloji literatürüne girdi. “Primatlarda Tahakküm ve Sosyal Bağların Entegrasyonu” (1986b) başlıklı makalesinde kavramı daha ayrıntılı biçimde işleyen De Waal, burada sosyal hoşgörüü “baskın bireylerin kaynak talep etmekten kaçınması” olarak tanımladı. Böylece sosyal hoşgörü, baskın bir bireyin ya da “ikili” (*dyadic*) bir ilişkinin doğasına gönderme yapar. Grubun diğer üyeleriyle bir arada oturup, onlarla birlikte yiyip içen, kendisinden gıda araklamalarına tepkisiz kalan ya da kaynakları tekeline alma arzusunu dizginleyen bir grup liderinin sosyal hoşgörü sergilediği kabul edilir. Keza, kaynak kontrolü ile ilgili olmaksızın, örneğin yetişkin bir erkek şempanzenin ergenlerin şamata ve gürültüsüne sessiz kalması; bir genç şempanze yolunu kestiğinde hafif bir kol

kaldırma tehdidiyle yetinmesi ya da etrafını dolaşarak ilerlemesi de üstlerin astlara yönelik hoşgörüsünü yansıtır (Goodall, 1986: 369).

Tahakküm-itaat ilişkisini, astlar ve üstler arasındaki bir “barış anlaşması” olarak gören De Waal (1986b: 461), grup önceliklerinin belirlenmesi bu anlaşmaların sonucu olsa da primatlar arasında bu konuda kayda değer bir esneklik bulunduğunu saptar. Ona göre bu esneklik, kısmen ast konumdaki bireylerin kendilerinden beklenenin ötesindeki rekabetçi başarılarından, kısmen de baskın bireyin kendini sınırlayıp hoşgörü göstermesinden kaynaklanır. Başka deyişle, hoşgörü her zaman baskın bireylerin alicenaplığının bir işlevi olmayıp, astların sürpriz başarıları da hoşgörüyü davet edebilir (Altun, 2023).

De Waal’ın (1986b) önerdiği “barışık hiyerarşi” (*reconciled hierarchy*) modeline göre, bireyler sosyal çatışma içinde olduklarında şu üç sonuçtan biri ortaya çıkar: Hoşgörü, çatışmadan kaçınma ve çatışmanın tırmandırılması. Bunlardan hangisinin ortaya çıkacağı, çatışma konusu kaynağın değerine, kavga halinde zarar görme riskine ve ilişkiye atfedilen değere bağlı olacaktır. Buna göre, sosyal hoşgörüyü, çok az saldırganlık içeren veya hiç saldırganlık içermeyen “değerli kaynaklar etrafındaki hemcinslere fiziksel olarak yakın olma eğilimi” şeklinde tanımlamak da mümkündür (Altun, 2023).

Bu tanıma uyan hoşgörü, De Waal tarafından teste tabi tutulan Rhesus (*Macaca mulatta*) maymun grubunda, baskın bireylerin kaynaklara münhasır erişim iddia etme kapasitesini sınırlı ve seçici biçimde kullandığı bağlamlarda gözlenmiştir. Denekleri her gün üç saat boyunca susuz bırakıp, ardından dört yetişkin ya da sekiz genç maymunun aynı anda çevresinde toplanabileceği 22 cm çapında bir kap içerisinde içme suyu sunan De Waal (1986a), maymunların aynı kaynaktan su içme (*co-drinking*) ve bu amaçla -omuz temasıyla- aynı ortamı paylaşma (*co-occupying*) örüntüleri yanında, baskın bireylerin kaynağı *monopolize* etme eğilimlerini de saptamaya çalıştı. Altı ay boyunca bir ila üç hafta aralıklarla tekrarlanan bu türden yirmi test, bir gözlem penceresinden videoya kaydedildi.

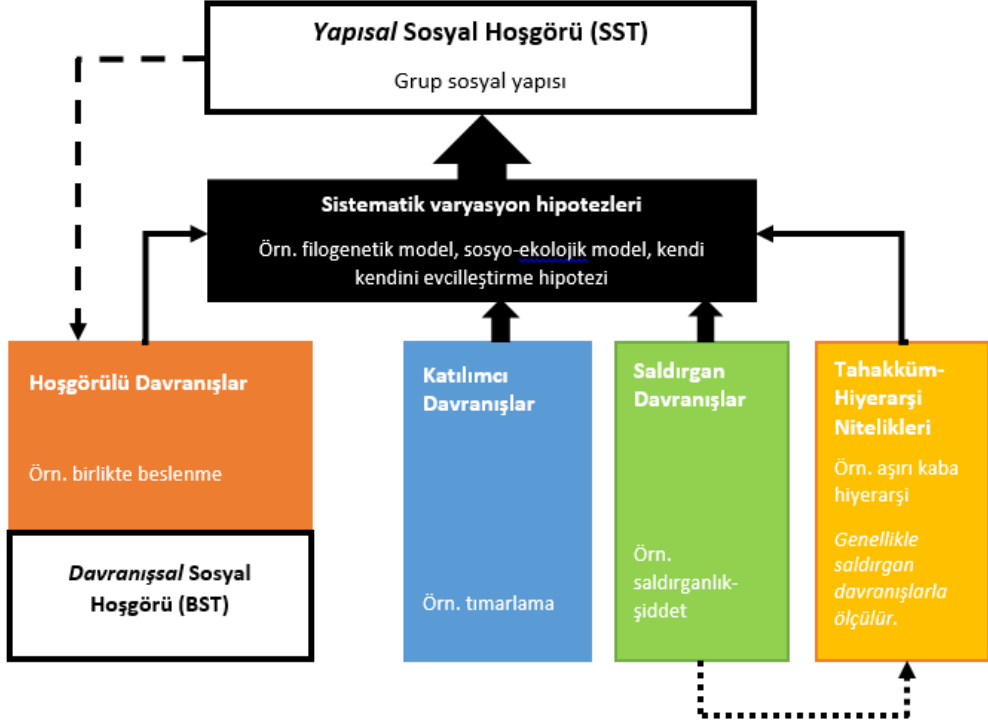
Deneyin burada ayrıntılarına girmeyeceğimiz sonuçlarına göre, (1) yetişkin kadın ve erkekler arasında görece hoşgörü varken erkek-erkek etkileşimleri görece hoşgörüsüzdü; (2) maymun grupları içerisindeki etkileşimlerde hoşgörü yüksek iken gruplar arasında düşüktü; (3) aynı gruptaki akraba olmayan yetişkin kadınlar arasındaki hoşgörü, farklı gruplara mensup kadınlar arasındaki hoşgörüden daha yüksekti. Sonuçlar, sosyal hoşgörünün kavranmasında ikili etkileşimlerin doğası (davranışsal) yanında grupların örgütlenme keyfiyetinin de (yapısal) önemli olduğunu göstermiştir.

2.1. Davranışsal ve Yapısal Sosyal Hoşgörü

De Waal'ın sosyal hoşgörü tanımı, De Troy vd. (2022) tarafından, hoşgörlü davranış sergileyen bireyin üyesi olduğu gruptan ziyade davranışa odaklanmakla eleştirilmiş ve sadece “Davranışsal Sosyal Hoşgörü”yü (*Behavioral Social Tolerance- BST*) kapsadığı öne sürülmüştür. BST, rekabetçi bir bağlamda gerçekleşmeyen ikili ya da grup düzeyindeki kavgacı olmayan bütün etkileşimleri kapsamakla, hoşgörlü davranış, örneğin “sosyal tımarlama” (*grooming*) gibi açıkça faydacı ya da toplumsal davranışlardan ayırt edemeyecektir. Bunun yerine, sosyal hoşgörü “yapısal bir inşa” olarak, eş deyişle, sosyal yapıları karakterize eden bir özellik olarak ele almak gerekir.

Bu sosyal yapılar, baskınlık-hiyerarşi niteliklerinin yanı sıra “(i) gıda paylaşımı veya tolere edilen bebek bakımı gibi davranışsal olarak hoşgörlü, (ii) tımarlama davranışı (*grooming*) veya çatışma sonrası uzlaşma gibi genel olarak uyumlu, (iii) karşı saldırı veya tırmanan saldırganlıkta olduğu gibi saldırgan” gibi çoklu davranışları da kapsar (De Troy vd., 2022: 5). Bu davranışlar, De Troy vd.’nin önerdiği “Yapısal Sosyal Hoşgörü”nün (*Structural Social Tolerance- SST*) tanımlanıp ölçülmesinde kullanılır (**Şekil 1**). SST, “sistemik bir eş değişkenlik (*covariation*) hipotezine göre, sosyal olarak hoşgörlü bir grubu karakterize ettiği değerlendirilen tahakküm hiyerarşisinin eş değişken özellik ve niteliklerinin spesifik örüntüsü”nü ifade eder (De Troy vd., 2022: 13). SST kapsamındaki ölçütler, BST ölçütlerini de içerebilirken ilginin sonucu davranışın kendisi değil, grup veya tür düzeyindeki sosyal yapıdır.

Şekil 1. Davranışsal ve yapısal sosyal hoşgörü ayrımının şematik gösterimi (De Troy vd., 2022)

Bu eleştirilerden, De Waal’ın sosyal hoşgörünün yapısal boyutunu dışladığı ya da yadsıdığı sonucuna varmak yanıltıcı olacaktır. Sosyal hoşgörüyü bütün bir grubu karakterize eden bir eğilim olarak tanımlayan ilk çalışmanın, Rhesus (*Macaca mulatta*) ve güdük kuyruklu makakların (*Macaca arctoides*) baskınlık tarzlarını karşılaştıran De Waal ve Luttrell’in (1989) ortak çalışması olduğunu hatırlamak yeterlidir. Sorun, daha ziyade ölçüm ve mukayeselerin her defasında “birlikte içme” ve “fiziksel yakınlık” (*proximity*) senaryosu üzerinden yürütülmüş olması gibi görünmektedir.

SST, türün sosyal yapısına, eş deyişle, birey ya da grup düzeyindeki davranışlardan ziyade ilişkilerin doğasına odaklanma gereğine işaret etmesi açısından anlamlı bir katkıdır. De Waal’ın deneyi ve barışık hiyerarşi modeli ise yaşam için kritik ama aynı zamanda *monopolize* edilebilir bir kaynağın (örn. içme suyu) paylaşımının saldırganlık ve baskınlığa dayalı kaynak dağılımından ciddi bir sapmayı temsil ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte,

primat gruplarının esarete (hayvanat bahçesi, koruma alanı vb.) değil de doğal ortamlarında izlenmesi, grup içi rekabet ve gruplar arası karşılaşma koşullarının kaynağa erişim keyfiyeti üzerindeki etkilerinin daha açık bir görüntüsünü verebilir. Bunun için, özellikle yetişkin dişilerin yavrularını hangi koşullarda yetiştirdiklerine bakmak gerekecektir.

2.2. Yavru Büyütme Koşulları

SST kavramının ima ettiği gibi, sosyal hoşgörü, bir türün sosyal yapısıyla, başka deyişle grup üyeleri arasındaki sosyal ilişkilerin örüntüsü ve doğasıyla ilişkilidir. Bir gruptaki sosyal hoşgörü derecesi, kaynaklar üzerindeki grup içi rekabet ile grup üyelerinin diğer grupların üyeleriyle işbirliği yapma ya da avcılardan kaçınma ihtiyacı arasındaki nispi dengeyi yansıtır (Altun, 2023). Vahşi doğada yaşam ve esarete yaşam arasındaki tezat, sosyal hoşgörü üzerinde de birbirine zıt etkilerde bulunur: Esaret koşullarında, bakıcılar tarafından düzenli olarak yiyecek sağlanması, beslenme rekabetini azaltırken sosyal hoşgörüyü artırabilir. “Yavrularını bağımsız olarak yetiştiren” (*independently breeding*) primatlarda (örn. lemur, şempanze ve orangutanlar), sosyal hoşgörünün esaret altındakinden daha yüksek olduğunu gösteren bulgular (Kopp ve Liebal, 2016; Fichtel vd., 2018), gıdaya erişim keyfiyetinin güçlü etkisine işaret etmesi açısından önemlidir.

Buna karşılık, karşılıklı bağımlılığın³ görece yüksek olduğu “işbirliği içinde yavru büyüten” (*cooperative breeders*) Marmosetgillere mensup primatların (Tamarin, Leontopithecus, Callimico ve Callithrix) esaret koşullarına nasıl tepki verdiğine dair veriler sınırlıdır. Doğada serbest dolaşan (*free-ranging*) ve esarete yaşayan marmoset gruplarına dair mukayeseli bir çalışmada, doğadaki marmoset maymunları arasında daha yüksek sosyal hoşgörü saptanmıştır (De Oliveira Terceiro vd. (2021). Sosyal hoşgörüyü birlikte beslenme, gıda paylaşımı ve yiyecek alanlarına yakınlığa odaklı “gıda arayışı” (*foraging*) bağlamlarında ölçen bu çalışmanın sonuçları, karşılıklı bağımlılığın (örn. bebek bakımı nedeniyle) daha yüksek olduğu vahşi doğada sosyal hoşgörünün de -en azından marmosetgiller için- daha yüksek olacağını düşündürmektedir. Kaynakların genellikle zamana ve mekâna yayılı halde bulunduğu doğal ortamlarda, türlerin rekabetten kaçınma ya da hoşgörülü etkileşimlerde bulunma olasılığı daha yüksektir. Bu anlamda sosyal hoşgörü, bir taraftan annelerin yavruları için yiyecek aramasını ya da belirli sosyal becerilerin öğrenilmesini (sosyal öğrenme)

---

³ **Karşılıklı bağımlılık** (*interdependence*), bir bireyin *fitness*'inin (üreme şansı) bir başka bireyinkine bağlı olmasıdır. Karşılıklı bağımlılığın esaret koşullarında azalması, daha düşük sosyal hoşgörüye yol açabilir (De Oliveira Terceiro vd., 2021: 2).

kolaylaştırırken diğer taraftan “gıda paylaşımı” başta olmak üzere işbirliğinin çeşitli biçimleri için bir temel sağlayabilir (van Schaik, 2016: 78).

2.3. Sosyal Avcılık ve Gıda Paylaşımı

Primatlarda sosyal hoşgörüyü destekleyen en önemli etkinlik, gıda paylaşımlı sosyal avcılıktır. Birlikte avlanırken kişi başına daha yüksek bir yakalama oranı elde edilir. Şempanzelerde ve beyaz başlı kapuçin maymunlarında (*Cebus capucinus*) avlanma, çok sayıda erkeğin katılımıyla icra edilir. Av etinin paylaşımında sosyal hoşgörü düzenleyici işleve sahiptir: Paylaşım belirli kurallara tabidir; ava katılan erkekler diğerlerine göre daha iri paylar alsalar da dişiler ve küçükler dâhil grubun bütün üyeleri etten tatminkâr parçalar kaparlar (van Schaik, 2016: 109). Cinsel olarak çekici dişilerin diğer kadınlardan daha fazla et alma eğiliminde olması, tercihlî bir paylaşımından ziyade erkeklerle daha sık ilişki içinde olmalarıyla ilgili görünmektedir. Nitekim Mitani ve Watts’ın (2001) bulguları, erkek şempanzelerin av etini dişilerden ziyade diğer erkeklerle sosyal ilişkiler geliştirmek ve sürdürmek için kullandıkları teziyle tutarlıdır. Yine de bu durum, erkek-dişi birlikteliğinin gelişimi bağlamında insan evrimini etkilemiş olabilir.

Bu gibi gözlemler, gıda paylaşımlı sosyal avcılığın neden diğer etoburlarda değil de şempanze ve kapuçinlerde geliştiği sorusunu gündeme getirir. Bunun başlıca nedeni, sosyal hoşgörünün, katılımcıların birbirlerine yakın olmalarına ve ihtiyaç halinde yakınlığın da ötesine geçmelerine imkân verecek ölçüde yüksek olmasıdır (van Schaik, 2016: 109). Birlikte avlananlar arasında kötücül şiddet görülmez. Hem şempanzeler hem de beyaz önlü kapuçin maymunları, sosyal avlanma koşullarında kişi başına düşen et miktarının, yalnız avlanmaya göre daha fazla olduğunun bilincinde gibidir (Altun, 2023). Bu “bilinç”, avcılığın sosyal faydalar ürettiği gerçeğini işaretler. Kuşkusuz işbirliğinin onları daha etkili avcılar yapması da muhtemeldir.

Sosyal avcılığın gelişmediği bonobo maymunları (*Pan paniscus*), hoşgörü açısından özellikle ilgi çekicidir. Baskın bireylerin hemen her zaman bireysel avcılardan et kapabildiği bonobolarda, şempanze ve kapuçinlerdeki güçlü erkek bağlarına rastlanmaz. Hal böyle iken yakın zamana kadar bu türün -aynı aileye mensup- şempanzelerden (*Pan troglodytes*) daha yüksek sosyal hoşgörü sergilediği (Niksarlı, 2024: 156) kabul edilmekteydi. Örneğin Hare ve Kwetuenda (2010), aralarında akrabalık bulunmayan yedi bonobonun tek başlarına kolayca tüketebilecekleri bir yiyeceği paylaşp paylaşmayacaklarını test etti: Birbirine bitişik üç odadan oluşan bir düzenekte, içerisine yiyecek bırakılan orta odada yalnız kalan her bir bonobo, boş odanın kapısını açmazken başka bir bonobonun

beslendiği odaya girmesini sağlayan diğer odanın kapısını açık tutuyor ve her denemede bu davranışı tutarlı bir şekilde tekrarlıyordu. Deney, bonoboların tek başına yemek yerine hemcinsleriyle paylaşma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Buna karşılık şempanzeler, yakın akrabalarıyla gıda paylaşımları da onlara karşı bu türden bir “yakınlık” göstermeye istekli değillerdi.

Bir başka deneysel çalışmada ise “arzulanan yiyecekler” söz konusu olduğunda bonoboların şempanzelerden daha fazla sosyal hoşgörü göstermediği hatta daha az gösterebileceği saptanmıştır (Bullinger vd., 2013: 56). Cronin vd.’nin (2014, 2015) karşılaştırmalı “fıstık saçma deneyi” de bu iddiayı desteklemektedir: Belirli ölçütlere göre kaynak bölgesine saçılan fıstıkları (arzulanan yiyecek) toplayan bonobolar, fıstıkları tüketmek için kaynak bölgesindeki hemcinslerinden hızla uzaklaşırken şempanzeler hemcinsleriyle birlikte orada kalmayı yeğlediler. Dahası, bonobolar, gerek kaynağa erişim gerekse arzulanan gıdanın tüketimi sırasında -hemcinslerinin kendilerine yaklaşmasına izin verme anlamında- aynı şekilde test edilen şempanzelerden daha düşük bir sosyal hoşgörü sergilemişlerdi.

Öte yandan, erkek şempanzelerin gıda paylaşımı bağlamında dişilerden daha hoşgörülü olduğuna dair gözlemler de vardır. Gombe Ulusal Parkı’ndaki (Tanzanya) şempanzelerin sosyal yaşamı üzerine çalışmalarıyla tanınan Jane Goodall (1986), beslenen yetişkin erkeklerin diğer yetişkin şempanzelerin kendisine yaklaşımlarına ve/veya gıda için yalvarmalarına duyarsız kalmadığını gözler. Yetişkin erkek şempanzelerin, her iki cinsiyetten bir veya iki yetişkinle bir palmye fıstığı kümesini paylaştığını sıkça görmek mümkündür. Keza, yetişkin erkekler, dinlenirken küçük bebeklerin üzerlerine tırmanmalarına, beslenirken yanlarına oturmalarına ve yiyeceklerini paylaşmalarına izin vermektedir. Buna karşılık dişi şempanzeler, genellikle kendi yavruları da dâhil olmak üzere beslenirken astlarının kendilerine yaklaşmasına karşı oldukça hoşgörüsüzdür. Anne şempanzelerin yavrularına hoşgörüsü, emzirme dönemiyle sınırlı görünmektedir.

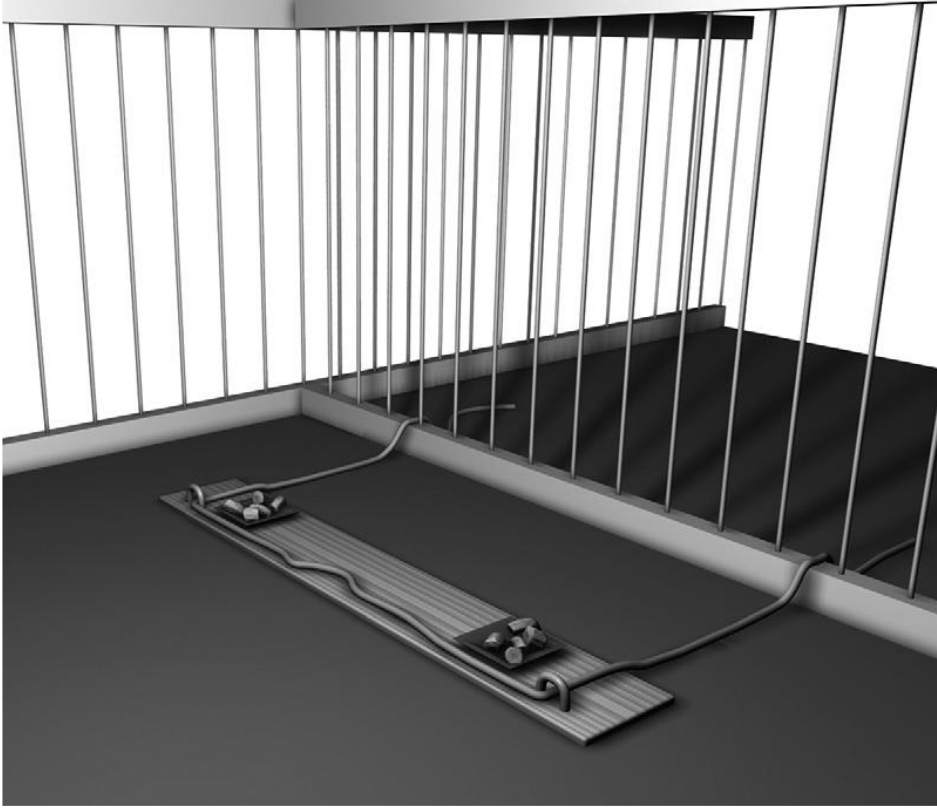
Bonobolar ve şempanzelerin gıdayı geri kazanma (*food-retrieval*) sorununu işbirliği yaparak çözme yeteneklerini üç ayrı tabak deneyi üzerinden karşılaştıran Hare vd. (2007), bonoboların birlikte beslenirken şempanzelerden daha yüksek hoşgörü gösterdiğini saptadı. “Paylaşılabilir” (tekelleştirilmesi zor) bir yiyeceğe ulaşmak için her iki tür de işbirliği yapmada eşit biçimde başarılıydı. Buna karşılık, işbirliğinin ödülünün tekelleştirilebildiği senaryoda, bonobolar - işbirliğine dayalı bir görevde- en hoşgörülü ve deneyimli şempanzelerden bile daha iyi performans gösterdiler.

Birinci deneyde, bonobo çiftlerine, her iki ucunda 2,7 m aralıklarla yerleştirilmiş iki yemek tabağı bulunan bir platform sunuldu. Yiyecekler tabaklara üç farklı şekilde dizilmişti: **(1)** “Dağınık-bölünebilir” (her iki tabakta da yaklaşık 0,25 kg dilimlenmiş meyve vardır); **(2)** “Kümelenmiş-bölünebilir” (bir tabak boş iken diğerinde 0,5 kg dilimlenmiş meyve vardır); **(3)** “Kümelenmiş” (bir tabak boş iken diğerinde iki parça meyve vardır). Üç senaryonun -daha önce maymunlarla yapılan benzer deneyin (Melis, 2006) sonuçları ışığında- değerlendirilmesi, bonoboların şempanzelerden daha sık birlikte beslendiğini (şempanzeler için 2,8 denemeye karşılık ortalama 4,4 denemede) göstermekte olup, bu fark özellikle yiyeceğin tek bir tabağa konulduğu dört denemede daha belirgindi.

İkinci deneyde ise bir grup bonoboya -daha önce yine bir grup şempanzeye sunulmuş olan- işbirliğine dayalı bir görev sunularak işbirliği yetenekleri karşılaştırıldı: Yemek platformundaki her iki tabağa da “paylaşılabilir” miktarda yiyecek konuldu. Ardından platform deneklerin ulaşamayacağı şekilde 1 metre uzağa çekildi. Deneklerin, platforma erişebilmek için işbirliği yaparak bir ipin iki ucunu aynı anda çekmesi gerekiyordu. Bonobo çiftlerinin %50’si, şempanze çiftlerinin ise %69’u, altı deneme testinde de görevi en az bir kez kendiliğinden başarıyla tamamlamıştı. Dolayısıyla, her iki türün de “bölünebilir-dağınık” durumdaki yiyeceğe erişmek için kendiliğinden işbirliği yapma yeteneği arasında anlamlı bir fark bulunmadı.

Araştırmacılar, hoşgörünün işbirlikçi esnekliği etkileyip etkilemediğini test etmek için üçüncü bir deney daha yaptılar (**Şekil 2**). Bu kez her iki türün de **(a)** paylaşılabilir bir gıdaya erişmek için ve **(b)** yüksek oranda tekelleştirilebilir bir gıda ödülü elde etmek için ortak çaba göstermek zorunda kaldıkları senaryoda işbirliği yetenekleri karşılaştırıldı: Bonobolar, şempanzelerle aynı seviyede bölünebilir-dağınık (paylaşılabilir) yiyeceklere erişmede işbirliği yaparken tekelleştirmeye son derece elverişli olan kümelenmiş yiyeceklere erişmede şempanzelerden daha başarılıydılar. Çiftlerin başarılı bir şekilde işbirliği yaptığı kümelenmiş haldeki gıdaya erişim denemelerinde ise şempanzeler yiyeceği bonobolardan daha sık tekelleştirdi. Her bir çiftteki baskın şempanze teki, ödül paketinin tamamını tekelleştirme eğilimindeydi. Bu eğilim, işbirliğinin ödüllendirilmemiş astlar tarafından savsaklanmasına yol açmış görünmektedir.

Şekil 2. Hare vd.'nin (2007) deney düzeneği: Yiyecekler, yemek platformunun iki ucundaki tahta kaplara bırakılır. Platformun üstüne uzunluğu boyunca halkalar aracılığıyla yerleştirilen halatın her iki ucu da platformdan demir parmaklıklarla ayrılan test odasına uzanır. Halatın sadece bir ucunu çekmek, -halat platforma bağlı halkalardan çıkacağı için- etkisiz olacaktır. Denekler, ipin her iki ucunu aynı anda çekerek (veya bir ucunu tutarken diğerini çekerek) platformu odaya yeterince yaklaştırdıklarında yiyeceklere erişebilirler.

Şempanzelerin aksine, bonoboların yiyecek için rekabet etmek amacıyla yüksek *testosteron* seviyeleri sergilemiyor olmasının, onların araçsal işbirliği problemlerini (şempanzelerin anladığı ancak çözmek için sosyal hoşgörüden yoksun görüldüğü problemler) ortaklaşa çözdükten sonra tekelleştirilebilir durumdaki yiyecekleri paylaşmalarına imkân veren mekanizmanın bir parçası olabileceği düşünülmektedir (Cieri vd., 2014: 422).

Hare vd.'nin (2007) deneyleri, iki kişi bir sorunu çözmek için diğer bireyin yardımı gerektiğini anladıklarında bile sosyal hoşgörü yokluğunun işbirliğini başarısızlığa yazgılı kılacağını göstermesi açısından önemlidir. Ast konumdaki birey baskın olandan kaçınabilir ya da baskın birey, ortak çabanın ürünü olan bir ödülü tekelleştirme eğiliminin esiri olabilir. Ortaklar arasındaki tolerans seviyelerinin düşük olduğu senaryoda, işbirliği ve koordinasyon yetenekleri devreye girmeyecek; deneyimler sosyal öğrenmeyi desteklemeyecektir.

2.4. Ekstraktif Gıda Arayışı ve Sosyal Öğrenme

Primatlar sadece av etiyle beslenmezler. Bitkisel gıdaların topraktan, kabuğundan ya da gözlemciler tarafından yerleştirildiği yerden çıkarılması (*extraction*), az çok gelişmiş bir teknoloji ve alet kullanımı gerektirir. Ekstraktif gıda arayışının iki ön koşulu, “sosyal öğrenme” fırsatları ve sosyal hoşgördür. Kuşkusuz bu koşullar, kabuklu meyvelerin ya da soğansız bitki köklerinin hayatta kalmak için kritik bir kaynak oluşturduğu ve işleme tekniklerinin öğrenilmesinin zaman aldığı popülasyonlar için özellikle geçerlidir. Bu anlamda yüksek sosyal hoşgörü, insan dışı primatlar arasında nadir görülen alet kullanım becerisini de açıklayabilir.

Sosyal hoşgörünün öğrenme üzerindeki kolaylaştırıcı etkisi şu üç mekanizmaya dayanmaktadır: **(1)** Gıda arayışı sırasında yakınlığa izin vermekle karmaşık becerilerin gözlemsel olarak öğrenilmesini mümkün kılar; **(2)** rahat sosyal ortam, küçüğün, kavgacı etkileşim riski olmadan yetişkinin yaptığı işe odaklanmasını sağlar; **(3)** alt konumdaki bireyin yiyeceği saklamasını ya da paylaşmasını mümkün kılar (Van Schaik, 2003: 309).

Sosyal öğrenmenin sosyal hoşgörünün bir işlevi olduğu varsayımı literatürde geniş kabul görmüştür. Özellikle bitkisel gıdalarla beslenme bağlamında sosyal öğrenmeyi kolaylaştıran fiziksel yakınlık, De Waal'den bu yana sosyal hoşgörünün tek göstergesi olmasa da iyi bir ölçüttür. Sosyal dikkat, çoğu durumda bireyler arası yakınlığa bağlıdır. Fiziksel yakınlığın tolere edilmesi, diğer bireyler tarafından kullanılan yer ve nesnelere fiziksel erişimle birlikte, onların etki ve aktivitelerinin gözlenmesini de destekler.

Örneğin püsküllü kapuçinler (*Cebus apella*) hem etçil hem otçul (hepçil: *omnivore*) olmakla, çoğu mevsimsel olan çok çeşitli bitkisel gıdalarla beslenirler - ki bunların bazıları zehirli olabilir ya da özel işleme tekniklerine ihtiyaç duyabilir. Bu koşullarda, özellikle küçüklerin yetişkin grup üyelerinden yiyecekler hakkında bilgi edinmesi yaşamsal önemdedir. Kapuçinlerin hem vahşi doğada hem de esaret koşullarında özellikle bebek ve gençlere karşı yüksek hoşgörü göstermesi, sosyal öğrenmeyi kolaylaştırıcı etki yapar (Visalberghi ve Addessi, 2003: 190).

Fındık kırma becerileri yerel folklora konu olan Brezilya'daki takkeli kapuçin maymunlarını (*C. libidinosus*) -doğal ortamlarında- gözleyen Ottoni ve Izar (2008), alet kullanımına yönelik genetik yatkınlıkların bulunmadığı koşullarda, küçüklerin fındık kırma becerisinde ustalaşmalarının yaklaşık üç yıl aldığını ve bunun da hoşgörülü yetişkin öğreticileri gerekli kıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla, doğal seleksiyonun, erken yaşlarda hayatta kalmanın “araklama” fırsatlarına bağlı olduğu popülasyonlarda sosyal hoşgörüyü desteklemiş olması muhtemeldir. Araklamaya gösterilen hoşgörü, büyüklerin fındık kırmasını izleyen küçükler için “sosyal öğrenme” koşullarını optimize eder. Anneden yavrusuna yönelen yüksek tolerans, “usta-çırak ilişkisi” tarzında sosyal öğrenmenin ön koşullarından birini oluşturur. Çocukluk devresinden sonra ise hayatta kalma, örneğin fındık kırma, bitki kökünü yerden çıkarma ya da yüksekteki muza ulaşma becerisinin edinilmesine bağlıdır -ki burada da yüksek sosyal hoşgörü kritik bir ön koşuldur.

Araklama fırsatlarının yokluğunda, yaklaşıp izlemenin tolere edilmesi de sosyal öğrenmeyi destekleyebilir. Visalberghi ve Addessi'nin (2003) Roma ve Athens'de (Georgia, ABD) püsküllü kapuçin maymunları (*Cebus apella*) üzerinde yürüttüğü çalışma, Birey A bir yiyecek parçası tuttuğunda, genellikle Birey B'nin fiziksel yakınlığını (özellikle Birey B küçük ya da bebekse) tolere ettiğini gösterdi. Yiyeceği olmayan hatta bazen yiyeceği de olan kapuçinler Birey A'ya yaklaşmakta ve A'nın yemeğine yakından bakıp koklayarak onun beslenme aktivitesine ilgi göstermektedir. Buna karşılık, başka bir yerde serbestçe bulunan aynı yiyecek, Birey A'nın tuttuğu yiyeceklerle aynı ilgiyi uyandırmaz. Birey A ve B'nin beslenme bağlamındaki etkileşimlerinin sistematik bir karşılaştırmasını yapan araştırmacılar, “besin - Birey A” kombinasyonunun ve muhtemelen Birey A'nın besinle olan aktivitesinin, Birey B'nin yiyeceğe olan ilgisini artırdığı sonucuna vardılar (Visalberghi ve Addessi, 2003: 196).

Ekstraktif gıda arayışı ve paylaşım sürecindeki hoşgörülü tepkiler, eşitlikçi eğilimlere sahip primatları karakterize etmekle; De Waal (2009: 199), “düşük sosyal hoşgörü ve empati” ile nitelediği babunlar (*Papio*) için bunun geçerli olmadığı görüşündedir. Bununla birlikte, hiyerarşik olarak yapılanmış babun grupları, küçük yavruların ancak annelerinin yüksek sosyal hoşgörüsü sayesinde gıda arayışında uzmanlaştıkları bir ekolojiye işaret eder. Hepçil ama seçici bir beslenme rejimine sahip olan babunların tercih ettiği bitkisel gıdaların bazıları toprak altında bulunurken bazısının işlenmesi hayli zordur. Bu haliyle babunlar, gıda arama becerisinde sosyal öğrenmenin ve hoşgörünün rolünü çalışmak için uygun bir gruptur.

Amboseli Milli Parkı'ndaki (Kenya) sarı babunlarda (*Papio cynocephalus*) gıda arayışı sırasında bilgi transferi keyfiyetini araştıran King (1999), beslenmede annelerine bağımlı 2-32 haftalık 19 babun yavrusunu izledi: Yavrular, yetişkinlerin tükettiği spesifik gıda maddelerini bulmak için uygun fırsatları artıracak şekilde hareket ediyor; toprak altındaki bitki soğanlarının hangi koşullarda bulunduğunu ve nasıl işlendiğini “anneleriyle birlikte” beslenerek öğrenirken yaprak gibi koparılması kolay gıdaları görece daha az birlikte tüketiyorlardı. Yiyecek arayan yetişkinlere sokulan bebek babunlar, onların ağızlarını koklayarak, görünüşe göre yedikleri yiyecekler hakkında duyuşsal ipuçları almaya çalışmaktadır. Küçüklerin kendilerine yakınlaşmasını tolere etseler de annelerin gıda arayışında onlara rehberlik ya da müdahale etmediklerini gözleyen King (1999: 19-21), primat gıda arayışında baskın örüntünün, “sosyal bilgi bağıışı” (*donation*) değil “sosyal bilgi edinimi” (*acquisition*) olduğu sonucuna varır. Buna karşılık, sosyal hoşgörünün görece yüksek olduğu Tamarin ve Marmoset gruplarında, yetişkinler gıda arayışında küçüklere rehberlik etmekte ve aksi takdirde alabileceklerinden daha fazla bilgi almalarını sağlamaktadır.

Vahşi doğadaki Gine babunlarına (*Papio papio*) dair bir çalışma da sosyal hoşgörü bağlamında anlamlı sonuçlar vermiştir (Patzelt vd., 2014). Bu türün erkekleri, karşılıklı hoşgörünün görece yüksek olduğu “çete-parti-topluluk” şeklinde çok düzeyli bir sosyal organizasyona sahiptir: Erkekler, dişi akrabalarla birlikte bir tür çete (*gang*) formasyonu altında bir araya gelen partiler oluşturur ve gıda arayışında, aynı “dolaşım alanı”⁴ aynı topluluğun (*community*) birkaç çetesi tarafından kullanılır. Tahakküm ve hiyerarşi toleransı düşük bir örüntüde örgütlenen erkekler, genetik akrabalığın ötesine geçen sosyal bağlar kurarlar. Kavgacı etkileşimlerin nadir görüldüğü erkek Gine babunları arasında, daha güçlü bir erkek-erkek ilişkisi, daha ayrıntılı selamlama ritüelleri ve dişilere karşı daha az saldırganlık gözlenmiştir (Patzelt vd., 2014). Yüksek derecede dolaşım alanı örtüşmesi ve çeteler arasındaki karşılaşmalar sırasında açık saldırganlığın görülmeyişi, grup düzeyinde yüksek derecede mekânsal hoşgörüye işaret eder. Grup dışındakilerle etkileşimlerde ise bu hoşgörünün derecesi, “yabancılar ve komşular” ayrımı üzerinden tayin edilecektir.

---

⁴ Kavramı literatüre tanıtan Burt'e (1943: 351) göre, “genellikle bir ev [yuva] sitesinin etrafında, hayvanın normalde yiyecek aramak için seyahat ettiği alan” dolaşım alanı (*home range*) olup, bölge (*territory*) ise dolaşım alanının korunan kısmıdır.

2.5. Bölgesellik ve “Sevgili Düşman Etkisi”

Primatlarda yabancı algısının gelişimi, büyük ölçüde “bölgesellik” (*territoriality*) eğilimi ile ilişkilidir. Bölgesellik, primat davranışının göze çarpan bir yönüdür. Farklı toplulukların üyeleri arasındaki etkileşimlerin sıklıkla saldırganlık içermesinin bir nedeni, bölge sınırlarının komşular ya da yabancılar tarafından ihlal edilmesidir. Esasen karada yaşayan memelilerin çoğu, yaşadıkları bölgeyi hemcinslerine karşı savunma eğilimindedir. Bölgesellik, grup düzeyinde bir savunma kapasitesi geliştirilmesi lüzumundan dolayı maliyetli bir eğilimdir.

Hal böyle olunca bölge savunmasının özellikle erkekler arasında hoşgörü artışına ve gruplar arası işbirliğine yol açması beklenir. Bölgesellik eğilimi, gıda ve su, üreme ve uyku alanları ve dişiler (çiftleşme fırsatları) gibi kaynaklara erişimin güvenceye alınmasını sağlar. Buna karşılık, grubun yaşam alanını belirleyen sınırların ihlali, grup dışı bireylere yönelik tutumlar geliştirilmesini mümkün kılar. Bölge sınırlarının ihlaline yönelik tepkiler, ritüel gösterilerden fiziksel saldırganlığa kadar uzanan bir dizi taktığı içerebilir (Christensen ve Radford, 2018).

Araştırmalar, grup halinde yaşayan erkek bireylerin, bölgelerine sızan komşu hemcinslerine -yabancı hemcinslerine nispetle- daha hoşgörülü (daha az saldırgan) olduklarını göstermiştir. Bu farklılık, grup içi komşular ve grup dışı yabancılarla ilgili algılanan tehdit düzeylerindeki farklılıkla ilgili olup, literatürde “sevgili düşman etkisi” (*dear enemy effect*) olarak bilinir.

Fisher (1954) tarafından literatüre tanıtılan sevgili düşman etkisi,⁵ komşu bireylerin bir erkeğin kendi bölgesi için yabancılarla aynı derecede tehdit oluşturmayacağını varsayar: Komşu, düzenli bir sınırla hemcinsinden ayrılan, varlığı bilinen ve davranışları öngörülebilir bir dosttur. Buna karşılık yabancı, varlığı hem mekânsal olarak hem de ihlal zamanı itibarıyla öngörülemez bir düşmandır. Dahası, komşular zaten bir bölgeye sahip olmakla yol açabilecekleri kaynak kaybı üreme mevsimindeki olası çiftleşme rekabetiyle sınırlı iken yabancılar bölge sahibini kalıcı biçimde yerinden edebilirler (Müller ve Manser, 2007). Genel olarak, sınırı geçen davetsiz misafirin kimliği, kaynaklara yönelik algılanan tehdidin doğasını, seviyesini ve nihayet verilecek tepkiyi etkiler.

---

⁵ Ornitolog James Fisher, kuş toplumsallığı ile bölgesellik arasındaki ilişkiyi şöyle tanımlar: “Ortak gelip geçenler [*passerines*] tarafından bir bölgenin zapt edilmesinin etkisi, kendi belirli ve sınırlı mülklerinin efendisi olan, ancak insani terimlerle sevgili bir düşman ya da rakip bir arkadaş durumu, kuş terimleriyle karşılıklı uyarım olarak tanımlanabilecek şekilde yan kapı komşularına sıkı biçimde ve sosyal olarak bağlı bireylerden oluşan ‘mahalleler’ yaratmaktadır” (1954: 73).

Akraba bireyler için de benzer bir hoşgörü ayrıcalığı söz konusudur. Akraba olmayan davetsiz misafirlere sert davranan erkek gibon (*Hylobatidae*) maymunlarının, akraba erkeklerin komşu bölgeleri ele geçirmesine hoşgörüyle yaklaştığını gözleyen De Waal (2013: 97), bunu üreme işlevi ile açıklar: “Bir bireyin üreme özelliklerinden çıkar sağlayan özellikle biyolojik akrabalarıdır.” Bu durumda, dişiler üzerine girilen bir rekabette, akraba olan rakibin galibiyetinin, - gen paylaşımı nedeniyle- yabancı rakibe göre daha çok hoş görüleceğini tahmin edebiliriz.

Sevgili düşman etkisi, primatlar (*Presbytis thomasi*) yanında amfibilerde (*Oophaga pumilio*), kertenkelelerde (*Anolis carolinensis*, *Urosaurus ornatus*), bazı omurgasızlarda (*Leptuca pugilator*) ve kuşlarda da (*Alder flycatcher*, *Arremon assimilis*) yaygın biçimde gözlenir (Gutierrez-Carrillo, 2023).

Bununla birlikte, komşular arası ilişkilerin saldırganca olduğu durumlar da nadir değildir. Kaynak rekabetinin yoğun olduğu koşullarda, bazı sosyal memelilerin komşu gruplar aleyhine bölgelerini genişletmeye çalışması, ciddi yaralanmalara ve bazen ölümlerle sonuçlanan kavgalara yol açabilmektedir. Müller ve Manser (2007), Queen Elizabeth Milli Parkı’nda (Uganda) serbest yaşayan çizgili firavun faresi (*Mungos mungo*) gruplarında gözlemlendiği bu durumu, “kötü komşu etkisi” (*nasty neighbor effect*) olarak adlandırmıştır.

2.6. Tahakküm Karşılığında Hoşgörü

Görüleceği üzere, insan dışı primatlardaki sosyal hoşgörü derecesi, büyük ölçüde gıda kaynakları etrafındaki karşılaşmaların doğası tarafından belirlenmektedir. Daha doğrusu, primatologların çoğunun hoşgörünün teşhisinde izlediği metot budur. Dolayısıyla biz de gıda bolluğu nedeniyle saldırganlık için çok az teşvikin bulunduğu koşulların, gruplar arası hoşgörülü karşılaşmaları destekleyen seçim baskıları yarattığını söyleyebiliriz (Altun, 2023).

Birbirini tanıyan bireylerin tekelleştirilebilir kaynaklara erişim konusundaki çekişmesi, aralarında bir tahakküm ilişkisinin doğmasına yol açar. Kavgayı kazanan birey, mağlup tarafa kendisinin daha baskın olduğunun işaretini verdiğinde mağlup yoldan çekilir ve aşağı statüyü kabul ettiğini göstererek bir miktar hoşgörü satın alır. Her iki tarafa da enerji tasarrufu sağlayan böyle bir “anlaşma”, vahşi doğada barış içinde bir arada yaşamayı garanti etmenin etkili bir yoludur. Hoşgörü - tahakküm mübadelesi, aynı zamanda –öğrenilen davranışların aktarımını kolaylaştırmak anlamında- primat kültürünün oluşumunda sosyal ilişkilerin gücünü de göstermektedir.

Öte yandan, De Waal'ın ve diğer bazı primatologların *makak* maymun gruplarıyla ilgili araştırmaları dışında, tahakküm hiyerarşisinin yokluğunun her koşulda SST'yi artırdığına dair çok az kanıt vardır. Şempanzeler gibi despotik ilişkilere sahip türler bazı hoşgörülü davranışlar (birlikte yemek gibi) sergileyebilirken bonobolar gibi eşitlikçi ilişkilere sahip görünen türler böyle olmayabilmektedir (De Troy, 2022: 12). Eş deyişle, sosyal hoşgörüsü yüksek primat gruplarını karakterize eden davranışlar ve yapısal özellikler türden türe farklılıklar gösterebilecektir.

Sonuç olarak, insan dışı primatlarda gruplar halinde yaşamının belirgin sosyal avantajları (beslenme, üreme, güvenlik) vardır ve baskın bir birey bu avantajları korumak adına saldırganlığını sınırlamalıdır.

3. İNSANLARDA HOŞGÖRÜ

İnsan toplumunun temelini hayvan toplumsallığında olduğunu savunan antropolog Robin Fox'a (1992) göre, insan akrabalık sistemlerinin bazı yönleri insan dışı primatlar arasında da bulunur. Bazı primat türleri, bir grup içindeki tüm kuşaklar arası ilişkileri tanımlar biçimde “soy” (*descent*) özellikleri gösterirken diğerleri, gruplar arasındaki çiftleşme ilişkilerini tanımlar biçimde “ittifak” (*alliance*) özelliklerine sahiptir. Her iki ilişki örüntüsünün de belirli düzeyde sosyal hoşgörü gerektirdiği açıktır.

Yine de insanlarla diğer primatlar arasında hoşgörü derecesi bakımından kesin bir sınır çizmek zordur. Birçok düzeyde güçlü bir karşılıklı bağımlılığı teyit eden *hominin* atalarımızın işbirliği temelli üreme ve yiyecek arayışının (özellikle avlanma), yüksek sosyal hoşgörüyü koşullandırıldığını düşünmek makul görünmektedir (Altun, 2023). Bu koşullandırma yapısı, büyük ölçüde (1) anatomik-biyolojik faktörlerin, (2) sosyalleşme ve grup dinamiklerinin ve (3) grup içi süreklilik duygusunu koruma eğiliminin müşterek etkisi altında gelişmiştir.

3.1. Anatomik-Biyolojik Faktörler

Türümüzün ilk temsilcilerinden *Homo africanus* ve *Homo robustus*, kalın bir mine tabakasıyla kaplı azı dişlerine ve dolayısıyla görece daha geniş bir çeneye sahipti. İnsangillerin avcılık öncesini karakterize eden bu anatominin beslenme açısından anlamı, genellikle ağır çiğneme gerektiren sert, posalı ya da lifli gıdaların tüketilmesidir. Dolayısıyla, her iki tür de çenelerin yana doğru hareketini engellemeyecek ve erkeklerin tehdit gösterilerinde kullanamayacakları küçük köpek dişlerine sahipti. Bu durum, erkek saldırganlığında bir azalmayı ya da daha genel olarak, artan sosyal hoşgörünün beslenmedeki değişime eşlik ettiğini

göstermektedir. Buna karşılık, büyük ölçüde olgun meyveler ve ağır çiğneme gerektirmeyen taze yapraklar gibi yumuşak yiyeceklerle beslenen şempanze ve gorillerin azı dişleri, bu yüzden görece küçük olup, yumuşak yiyeceklerin aşındırma olasılığının düşük olduğu ince bir mine ile kaplıdır. Çiğneme sırasında çenelerini hareket ettirmek zorunda kalmazlar ve bu nedenle büyük köpek dişlerine sahiptirler. Köpek dişleri, onları hemcinslerine yönelik tehdit gösterilerinde ve şiddetli kavgalarda kullanma eğilimindeki erkeklerde özellikle büyüktür (Klein, 2002: 37).

Kuşkusuz çene ve diş boyutu gibi anatomik farklılıklar tek başına hoşgörü derecesini tayin etmiş değildir. Bu tür farklılıkların beslenme rejimi yanında davranışın diğer yönleriyle de ilişkili olma olasılığı yüksektir. Nitekim “iki ayaklı” (*bipedal*) oluşumuzun nedenlerine dair son açıklamalar da bu ilişkiyi doğrulamaktadır. Klein’in (2002: 56) aktardığına göre, antropologlar Nina Jablonski ve George Chaplin, vahşi doğadaki şempanze ve gorillerin, özellikle birbirlerini gıdaya ya da dişilere erişim üzerinden tehdit etmek istediklerinde iki ayak üzerine doğrulduklarını gözlediler: Ayakta dururken kollarını sallayıp göğüslerine vuruyor, hatta tehdit gösterisini geliştirmek için bazen ağaç dallarını sallıyorlardı. Keza, erkek goriller kendilerini tehdit altında hissettiklerinde harekete geçmeden önce ayakları üzerine doğrulurken şempanzeler tüylerini dikip sallayarak hasımlarına daha heybetli görünmeye çalışmaktadır. Jablonski ve Chaplin, iki ayak üzerindeki tahakküm ya da yatıştırma amaçlı gösterilerdeki artışın, iki ayaklı maymunlar arasındaki saldırganlığın azalmasında etkili olduğunu öne sürdüler. Gergin durumları iki ayak üzerindeki gösterilerle yatıştırmayı öğrenen bireyler, böylece yaralanma veya ölüm risklerini azaltabilirken nihayet üreme şanslarını da (*fitness*) artırmış olmalıdır. Dolayısıyla, insanın iki ayaklılığı, alet kullanımını ve bir nesne (ya da yavru) taşımayı kolaylaştırması yanında sosyal hoşgörüyle teşvik etmesi anlamında da önemlidir.

Sosyal hoşgörünün gelişimini insan iskelet morfolojisindeki değişimler üzerinden izleyen bir diğer çalışma Cieri vd. (2014) tarafından yapılmıştır. Yüksek sosyal hoşgörünün daha yüksek nüfus yoğunluklarında yaşamak için gerekli işbirlikçi davranışlar için zorunlu bir ön koşul olduğunu savunan Cieri vd., Orta ve Geç Pleistosen dönemine tarihlenen 54 (erken modern) ve Holosen dönemine tarihlenen 1.367 (modern) kafatası fosilinin yüz morfolojisi ve *endokraniyal* (kafa içi) hacmini incelediler. Elde ettikleri verilerden hareketle “kraniyofasiyal feminizasyon” (ortalama kaş sırtı projeksiyonunda azalma ve üst yüz iskeletinin küçülmesi) sürecinin sosyal hoşgörüdeki artışla ilişkili olduğu sonucuna vardılar.

Cieri vd.'ne (2014: 425) göre, *Homo sapiens*'in yüz ve kafatası morfolojisinde (*kraniyofasiyal*) Orta Pleistosen'den günümüze kadar izlenen değişim, ortalama *androjen*⁶ reaktivitesindeki azalmalarla ilişkili olup, artan sosyal hoşgörünün evrimini yansıtmaktadır. Çalışmada önem atfedilen kaş sırtı projeksiyonu, yalnızca çiğneme kuvvetlerinden kaynaklanan kraniyofasiyal yüklenmenin gerekliliklerinden kaynaklanmaz. *Supraorbital* (göz yuvalarının hemen üstü) projeksiyondaki tarih öncesi düşüş ve üst yüzün kısalması (*kraniyofasiyal feminizasyon*), androjen aktivitesindeki eşzamanlı değişikliklerin ve dolayısıyla sosyal hoşgörüdeki değişimin göstergesidir.

3.2. Sosyalleşme ve Grup Dinamikleri

Beslenme rejimi ve anatomik yapı arasındaki karşılıklı ilişki yanında kaynaklara erişim koşulları da insan hoşgörüsünün evriminde etkilidir. İnsanlarda gruplar arası hoşgörülü “karşılaşma” (*encounter*) ve birlikteliklerin sıklığı, onların, varlığı ve miktarı zaman ve mekân boyunca büyük değişkenlik gösteren kaynaklara olan bağımlılıklarını yansıtmaktadır (Pisor ve Surbeck, 2019). Mevsimsel olarak bol ve *monopolize* edilemez durumdaki kaynaklar, insan grupları arasında hoşgörülü karşılaşmaların başlangıcını oluşturabilir.

Nitekim siyaset bilimi alanından bazı çalışmalar (örn. Sniderman vd., 2004), kaynaklara dair ulusal düzeyde bir tehdit algılamasının, yurttaşlar arasında gelişen “ortak kimlik duygusu” ve göçmenleri dışlayan tercihler üzerinden en etkili şekilde ifade edilebileceğini göstermektedir. Ekonomik refah değerlendirmelerini öne çıkaran “realist çatışma” teziyle grup aidiyetine dayalı değerlendirmeleri öne çıkaran “sosyal kimlik” tezinin geçerlik derecesini araştıran Sniderman vd. (2004), Utrecht Üniversitesi tarafından 1997-1998 yıllarında Hollanda’da kamuoyu araştırması görünümünde yürütülen bir dizi sosyal deneyin verilerini analiz etti. Sonuçlar, ekonomik refahla ilgili kaygıların gerçekten de göçmen karşıtlığının kaynağı olduğunu gösterirken tehdit değerlendirmelerinin ekonomik refahla ilgisiz faktörlere (güvenlik ya da ulusal kültüre yönelik tehditler gibi) bağlandığını ortaya koymaktadır.

Modern toplumlarda, kaynaklara ilişkin tehdit algılamasını etkileyen önemli değişkenlerden biri de gelir dağılımıdır. Gelir dağılımı, bireylerin kendilerini nasıl tanımladıklarını ve başkalarına karşı nasıl davrandıklarını etkileme potansiyeli nedeniyle bireyler ve sosyal gruplar arasındaki etkileşimler bağlamında önemlidir. Gelir dağılımındaki farklılıkların sosyal hoşgörüye etkilerini araştıran Dima ve

---

⁶ [Omurgalılarda] Erkek özelliklerinin gelişimini uyarıcı bir ajan (genellikle testosteron ve androsteron gibi bir hormon) için kullanılan genel terim (Gylys ve Wedding, 2009: 72).

Dima (2016), belirli bir eşiğin ötesinde, kaynakların dağılımı ve kontrolü için girişilen rekabetin, farklı gelir kategorilerinde yer alan gruplar arasındaki uyumu bozarak hoşgörüsüzlük ve sosyal dışlanma süreçlerini artırabileceğini öne sürmüştür. Dünya Değerler Araştırması'nın (2010-2014) 48 ülkeye dair mikro verilerini kullanarak çok değişkenli bir hoşgörü modeli geliştiren yazarlar, gelir dağılımının sosyal hoşgörü üzerinde “doğrusal olmayan” bir etki gösterdiğini saptadı. Sonuçlar, işgücü piyasasında daha güvenli ve esnek bir konuma sahip, daha iyi eğitim almış, kendilerini “üst sınıf” olarak tanımlayan, medeni durumları itibarıyla fazla resmi olmayan ve *post-materyalist*⁷ değerleri paylaşan bireylerin daha fazla sosyal hoşgörü sergileme eğiliminde olduklarını göstermiştir.

Keza, Bonacich (1972) tarafından geliştirilen “Rekabet Teorisi” de kıt kaynaklar üzerindeki çekişmenin sosyal hoşgörüyü azalttığını ikna edici biçimde ileri sürmektedir. Tehdit Teorisi olarak da bilinen bu teori, ekonomik koşulları, bireylerin grup dışı üyelere karşı hoşgörüsünü etkileyebilecek önemli bir değişken olarak kabul eder. Bireyler ya da gruplar, grup dışı üyeler tarafından ekonomik çıkarlarına veya güvenliklerine yönelik korku veya tehdit hissettiklerinde onlara karşı hoşgörüsüz tutumlar geliştirirler. Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde, grup dışı üyeler sınırlı kaynaklar için bir tehdit olarak algılanır. Bonacich’e göre, “etnik husumet”, iki veya daha fazla etnik grubun aynı işler için rekabet ettiği bölünmüş bir işgücü piyasasından ortaya çıkar: İşverenler daha ucuz işçileri çalıştırmayı tercih eder. Buna karşılık yüksek fiyatlı işçiler, ya onları işgücü piyasasından dışlamaya ya da daha düşük ücretli ve istenmeyen işlere itmeye çalışır. Her iki senaryoda da işgücü piyasası etnik çizgilere göre bölünür ve gruplar arası husumet (*antagonism*) artar. İşgücü piyasasının etnik olarak bölündüğü senaryoda, sınıfsal husumet etnik husumet biçiminde kendini gösterir.

Buradaki temel önerme, etnik grupların aynı işler için rekabet ederken birbirlerini çıkarları ve sosyal statüleri için bir tehdit olarak görmeleridir. Tehdit algısı arttıkça farklı grup üyeleri arasındaki kişilerarası temaslar azalır, gerginlikler artar ve birbirlerine bakış biçimleri bundan olumsuz etkilenir (Allport, 1966: 18-19). Bu teorik bakış açısı, tam zamanlı işi olanlar ve olmayanlar arasındaki sosyal hoşgörü farklılıklarındaki değişiklikleri açıklamaya yardımcı olabilir.

---

⁷ Siyaset bilimci Ronald Inglehart'ın (1934-2021) 1960'larda ABD ve Batı Avrupa'nın genç, müreffeh ve iyi eğitilmiş kuşağında teşhis ettiği sosyopolitik yönelimleri özetleyen bir kavram olarak post-materyalizm, genel olarak “kürtaj, boşanma, ötenazi, cinsel azınlıklar, bekâr ebeveynler ve azınlıklara daha fazla hoşgörü göstermeyi ve nükleer enerjiye, silahlara ve çevrenin sömürülmesine karşı çıkmayı içerir” (Newton ve van Deth, 2010: 177).

Özetlediğimiz çalışmalar, insanlarda kaynak rekabeti ve sosyal hoşgörü ilişkisinin diğer primatlardakinden farklı bir örüntüde gerçekleştiğini göstermektedir. İnsanlar, ölçek itibarıyla diğer primatlarda rastlanmayan büyüklükte toplumsal ağlara sahiptir. Bu ağlar, çoğu kez grup dışı bireylerle ilişkiyi teşvik eder biçimde yaygın ve gelişkindir. Bunun başlıca nedeni, “gıda arama” ekolojisinin diğer primatlarınkine göre daha fazla kaynak kıtlığı ve yerel olmayan kaynaklara bel bağlama riskine maruz bulunmasıdır. Bu durumda, insanların hemcinsleriyle hoşgörülü karşılaşmalara daha fazla yatırım yapması beklenir.

Buna karşılık insanlar, genellikle kendilerine benzerlikleri ölçüsünde hemcinslerine karşı hoşgörülü ya da acımasız olabilmektedir. Yetişkinlerde daha belirgin olan “benim gibi” (*like-me*) psikolojisi, çeşitli bağlamlarda ve kültürlerde “grup içi (*in-group*) kayırmacılık” şeklinde kendini gösterir. Kayırmacılık (*favoritism*), Kurzban vd.’nin (2015) işaret ettiği gibi, özel işbirliği ve adaptasyon biçimlerini kolaylaştıran grup içi bireylere karşı yüksek derecede hoşgörüyle sonuçlanır. İnsan türüne özgü duygusal yakınlıklar, sosyal gruplaşmaların akraba seçiliminin ötesine geçmesini kolaylaştırmakla; kaynak dağılımının “irrasyonel” formlarını destekleyebilir.

Grup içindekileri grup dışındakilere tercih etme eğilimi, insan evriminin erken dönemlerinde gelişmiş görünmektedir -ki bu da onun “benim gibi” temelli bir ayrımcılığa yatkın olduğunu gösterir. Üst Paleolitik’te (~G.Ö. 50.000-10.000) türümüzün kendi kendini evcilleştirmesini (*Human Self-Domestication- HSD*) “benim gibi” psikolojisi ile açıklayan Hare (2017), “en son nörobiyolojik kanıtlar ve evrimsel modeller”e atıfla grup içi toplumsallığın (*prosociality*) grup dışındakilere yönelik paradoksal nezaketimizi ve merhametsizliğimizi açıklayabileceği görüşündedir. Hare’nin bir dizi karşılaştırmalı çalışmaya dayandırdığı HSD tezi, toplumsallığı destekleyen seçim baskısının özellikle Orta ve Üst Paleolitik’te insan evriminde büyük rol oynadığını öne sürmekte ve Üst Paleolitik’te saptanan kültürel ürünlerdeki artışlarla hoşgörü artışının *kraniyofasiyal* işaretleri arasındaki bağlantıyı başlıca kanıt olarak sunmaktadır.

Grup içi toplumsal davranışlar lehindeki seçim gerçekten HSD ile sonuçlanmışsa grup dışı (yabancı) bireylere yönelik saldırganlığın aşırı formlarından da -bir yan sonuç olarak- her halde sorumlu olacaktır.

3.3. Grup İçi Süreklilik ve Hoşgörü

İnsan hoşgörüsü, kaynaklar (gıda ve cinsellik) çevresindeki gerilimin yönetilmesi yanında gruplar arası kültür farklılıklarının damgaladığı bağlamlarda ortaya çıkmakla, diğer primatlarınkinden önemli bir farklılık gösterir. Bireyin ötekinde

gözlediği ve kendi inanç ve yaşam tarzıyla çelişen farklılıkları kabullenmesi kolay değildir. Her insan kendi değer, inanç ve pratiklerinin doğruluğuna inanma eğiliminde olduğundan bütün değer, inanç ve pratiklerin aynı anda onaylanıp doğrulanması beklenemez (Verkuyten vd., 2023: 1). İnsan dışı primatlarda sosyal hoşgörü, gıda kaynakları çevresindeki etkileşimler (paylaşma, tekelleştirme, yakınlık vb.) üzerinden ölçülürken insan hoşgörüsünün genellikle “ötekini komşu olarak kabul etme istekliliği” üzerinden değerlendirilmesi bundandır.

İnsanların gruplar halinde yaşaması, “grup içi süreklilik” duygusunu koruma eğilimini güçlendirir. Örneğin göç ve artan kültürel çeşitliliğe bağlı toplumsal değişimler bu eğilime meydan okuduğunda, insanlar onu sürdürmek için daha güçlü bir şekilde çaba harcamakta ya da daha fazla endişe duymaktadırlar (Smeekes ve Verkuyten, 2015). Esasen bu tür endişelerin, çevremizdeki gelişmeleri kontrol etme eğilimiyle yakından ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Başka deyişle “kontrol duygusu” da hoşgörü derecesi üzerinde tayin edici bir etkiye sahiptir. Kötü algılanan ya da istenmeyen gelişmeler (örn. düzensiz göçmen sayısında artış) üzerindeki kontrol duygusu, onlara karşı hoşgörüyü artırırken kontrol duygusunun yokluğu (örneğin yetkililerin göçmenler konusundaki algılanan ihmali ya da komşu daireye bir yabancının taşınması gibi) çaresizlik duygusu hatta öfke yaratabilecektir.

Bu açılardan bakıldığında, farklı sosyo-kültürel arka plana sahip gruplar arasındaki ilişkilerin tarihinin, soykırım, sürgün, iç savaş, baskı ve ayrımcılığın sayısız örneğini sunmasına şaşırmamak gerekir. Yine de uyumlu bir toplum senaryosunda, gruplar arası hoşgörü yaşamsal bir ön koşuldur. Kültürel çeşitliliğin “zenginlik” olarak kabul edildiği modern toplumlarda hoşgörü, grup içi etkileşimlerden ziyade grup dışındakilere karşı tutumumuzu yargılayan değer yüklü bir kavramdır (Altun, 2023). Neden böyle olduğunu anlamak için öncelikle insan hoşgörüsünün mantıksal arka planına dair bir kavrayış geliştirmeliyiz.

Hoşgörü, diğer bireylerin davranış veya inançlarına karşı kayıtsızlık ya da umursamazlık değildir. Böyle görünmesinin nedeni, onun diyalektik doğasıyla ilgilidir: Hoşgörü, bir taraftan ötekinin davranış ya da inançlarını önemseyip onlara karşı olumsuz duygular geliştirmemizi; diğer taraftan bu duyguları bastırmamızı gerektirir. Hjerme vd. (2020: 899), bu çelişkili durumu şöyle kavramsallaştırır: A kişisi, B kişinin C’yi yapmasını sevmiyorsa A kişisi hoşgörülüdür. Çünkü A kişisi, B kişinin C’yi yapmasını engelleyecek imkânlara sahip olduğu halde bunu yapmaktan kaçınır. Dolayısıyla, birinin varlığına ya da davranışına tahammül etmek için önce onaylanmama ya da hoşlanmama deneyimi yaşamamız ve ardından bu olumsuz duyguya rağmen izin vermemiz veya kabul

göstermemiz gerekir. Bu anlamda hoşgörü, bireyin hoşlanmadığı şeylere *tahammül* etmeye hazır olması demektir.

Siyasal olmaktan ziyade etik ve sosyal bir ilke olan hoşgörü, baskılama ve olumsuz müdahalelere karşı koyan bir güçtür ve muhalif ya da azınlık konumundaki ötekine istediği hayatı sürdürme hakkı verir (Altun, 2023).

Hoşgörülü bireyin ötekine bir “hak” tanır görünmesi, tolerans sözcüğünün - yukarıda değindiğimiz- sözlük anlamını çağırıştırır: Hoş gördüğüm şey (ötekinin varlığı ve/veya davranışı), esasen onaylamadığım bir şeydir ve bunun için haklı nedenlere sahibim. Onaylamadığım bir şeye gerektiğinde eylemli olarak karşı çıkabilecekken bunu yapmıyorum. Bu anlamda hoşgörü, “onaylanmamayı meşrulaştıran bir normun, bu onaylamamanın tezahürünü engelleyen başka bir normla dengelendiği sosyal normların belirli bir birleşimidir” (Lukes, 1971: 228). Dini nedenlerle eşcinselliği onaylamayan birinin *homofobi* karşıtı olmakla LGBT bireylerin haklarını savunması, keza düzensiz göçmenlerin ülkeye girişini onaylamayan birinin ırkçı söylemleri reddetmesi böyledir. İnsanlar bir etnik-dini grup hakkında olumsuz yargılara sahip olsalar da o grubun üyelerinin temel hak ve özgürlüklerini destekleyebilirler (Velthuis, 2021: 1108). Dolayısıyla, “önyargı” her zaman hoşgörüsüzlüğe eşdeğer tutumlara yol açmaz, hatta hoşgörü ile bir arada bulunabilir.

Hoşgörünün bu “lütufkâr” versiyonu, Forst (2013) tarafından “müsaade hoşgörüsü” (*permissio mali*) olarak tanımlanmıştır: Çoğunluğu temsil eden otorite, “kendisinin veya çoğunluğun baskın konumunu kabul etmesi koşuluyla, azınlığa inançlarına göre yaşamaları için” nitelikli bir izin verir. “Hoşgörmek hakaret etmektir” diyen Goethe (Forst, 2013: 3) ve hoşgörüyü (müsamaha) “müsamahasızlığın zıddı değil, onun sahtesi” olarak gören Thomas Paine (1964: 83), bu lütufkârlığı hedef almış gibidir. Hoşgörü, özellikle ötekine ya da grup dışındakine yöneldiğinde olumsuz bir nezaket eylemidir.

Bireylerin hoşgörüsüz tutumları açıkça ifade etme konusundaki isteksizliği, literatürde “bir arada yaşama hoşgörüsü” ve “saygı hoşgörüsü” ayrımı üzerinden açıklanmaktadır. Birincisi pragmatik, ikincisi ilkesel tutumlarla ilişkili görünen bu ayrım da yine Forst’un (2013) tanımlamalarına dayanır:

Bir arada yaşama hoşgörüsü, bireyin, çatışmayı sonlandırmak ya da çatışmadan kaçınmak ve kendi amaçlarını takip etmek için hoşgörüyü en iyi araç olarak görmesini ifade eder. Burada, ötekine karşı takınılacak tutumla ilgili az çok zorunlu bir tercih bulunmaktadır. Örneğin azınlıklar söz konusu olduğunda, odakta onların hakları değil onlarla bir arada yaşama zorunluluğu vardır. Birey,

hoşgörüsüz bir tepkinin sosyal gerilime ya da çatışmaya yol açacağı kaygısı taşıdığına hoşgörüyü faydacı ve araçsal terimlerle gerekçelendirir. Bunu “kabullenici hoşgörü” olarak da niteleyebiliriz.

Saygı hoşgörüsü, yaşam tarzı konusundaki etik inançları ve kültürel pratikleri farklı olsa da -temel hak ve özgürlükler ve kaynakların dağılımı söz konusu olduğunda- bireyin, ötekini moral-siyasal eşiti olarak tanımasıdır. Burada, başkalarının eşit statüsüne ve haklarına koşulsuz bir saygı söz konusudur. Birey salt onaylamadığı davranışlara tahammül etmekle kalmaz, aynı zamanda -bu davranışların öznesi olan- ötekinin bireysel varlığını onaylar. Bunu “onaylayıcı hoşgörü” olarak da nitelemek mümkündür. Bu anlamda hoşgörü, bir değer ve erdemdir.

Forst’un açıklamalarında sıklıkla gözden kaçan ayrıntı, saygı hoşgörüsünün “karşılıklı” olmasıdır: “Hoşgörü sergileyen taraflar, birbirlerine özerk kişiler veya hukukun üstünlüğü altında oluşturulmuş bir siyasi topluluğun eşit haklara sahip üyeleri olarak saygı duyarlar” (2013: 29). Karşılık görmediğinde zayıflama eğiliminde olsa da saygı hoşgörüsü, genel olarak pozitif bir evren tasavvuruna yaslanır (Altun, 2023).

Hoşgörünün her iki formunda da -farklı nedenlerle de olsa- ötekinin istediği hayatı yaşayabilmesi gerektiğinin vurgulanması önemlidir. Ancak bu uyuşma, bir arada yaşama hoşgörüsü ile ilgili temel sorunsalı göz ardı etmemize yol açmamalıdır: Ötekine (örn. etnik-dini azınlıklar) karşı “önyargılı” bireyler, belirli koşullarda onların varlığına ve yaşama tarzına tahammül etmenin toplumun yararına olduğunu düşünebiliyorsa diğer durumlarda baskılama ve dışlamanın daha uygun olduğunu da düşünebilirler. İki olasılıktan birini öne çıkaran koşulların teşhisi, bir arada yaşama hoşgörüsünün önyargılı duygularla nasıl ilişkili olduğunun ve saygı hoşgörüsünden bağımsız olarak önyargı ile ilişkili olup olmadığının araştırılmasını gerektirir.

Velthuis vd.’nin (2021) toplam 2.281 yerli Hollandalı (*ethnic Dutch*) katılımcıyla yürüttüğü deneysel anketler, iki hoşgörü biçiminin dört ayrı göçmen grubu (Batılı, Batılı olmayan, Müslüman, Gayrimüslim) itibarıyla ampirik olarak ayırt edilebileceğini göstermiştir. Çalışmada, saygı hoşgörüsünün göçmenlere karşı önyargı ile negatif; somut azınlık pratiklerinin kabulü ile pozitif yönde ilişkili olduğu saptanırken bir arada yaşama hoşgörüsünün önyargılı duygularla ve azınlık pratiklerinin kabulüyle bağımsız bir ilişkisinin bulunmadığı görüldü. Dahası, saygı hoşgörüsü, somut Müslüman pratiklerinin (kurban kesimi, kadın öğretmenlerin başörtüsü takması ve cami inşası) kabulü ile pozitif ilişkili iken bir

arada yaşama hoşgörüsü, somut pratiklerin kabulü ile bağımsız olarak ilişkili değildi.

Daha yüksek saygı hoşgörüsünün düşük “önyargı” ile ilişkili olması, çoğunluk üyelerinin göçmenleri eşit haklara sahip özerk yurttaşlar olarak görme (ya da tanıma) eğiliminde olduğuna işaret eder. Bununla birlikte, Velthuis vd.’nin (2021) çalışması, “kimlik sürekliliği” (*identity continuity*)⁸ bağlamında algılanan kaygının, saygı, hoşgörü ve kabul arasındaki ilişkiyi zayıflattığını da gösterdi. Grup içi kimlik sürekliliği ile ilgili kaygılar, her iki hoşgörü biçimi ve azınlık pratiklerinin kabulü arasında beklenen olumlu ilişkiler üzerinde bir tür “sınırlayıcı faktör” işlevi görmektedir. Ötekinin dinsel-kültürel pratikleri, çoğunluğun ortak kimliğini karakterize eden temel değerler ve etik normlarla ne kadar çok çatışırsa o kadar az hoş görülecek ve tehdit olarak algılanacaktır.

Araştırmalar, grup kimliğine yönelik tehdit algılamasının kolektif öz-süreklilik duygusunu güçlendirdiğini ve bunun da kimlik sürekliliğini zayıflatma potansiyeli olan gelişmelere (göçmen nüfusunda artış gibi) karşı -olumsuz tutumlar şeklinde kendini gösteren- grup içi savunma mekanizmalarını artırdığını göstermiştir (Smeekes ve Verkuyten, 2015). Bu durumu, diğer sosyal hayvanlardaki “bölgesellik” eğilimiyle karşılaştırmak mümkündür.

Kimlik sürekliliğine yönelik algılanan tehditlere karşı bir tür kimlik yönetim stratejisi olarak gelişen grup temelli ulusal *nostaljiler*,⁹ grup dışındakilerin (örn. göçmenler, etnik-dini azınlıklar) dışlanmasına yol açabilmektedir. Nitekim Velthuis vd. (2021), kültürel kimliklerinin sürekliliği konusunda daha fazla endişe taşıyan yerli Hollandalılardaki birlikte yaşama ve saygı hoşgörüsü ile Müslüman azınlık pratiklerinin kabulü arasında görece daha zayıf bir ilişki saptamıştır. Kurban kesme ya da kamusal alanlarda başörtüsü takma gibi bazı kültürel pratikler ve dinsel yargılar eşliğinde ifade edilen kürtaj karşıtlığı gibi söylemler, saygı ya da bir arada yaşama hoşgörüsünü benimsemiş çoğunluk üyeleri için bile kültürel kimliğin sürekliliğinin baltalanması olarak algılanabilmektedir.

---

⁸ Velthuis vd. (2021), kimlik sürekliliğini açıkça tanımlamak yerine grup dışındakilere yönelik negatif tutumları tetikleyen bir “endişe” durumu olarak inceleme eğilimindedir. Smeekes ve Verkuyten (2015: 192) ise kavramın işlevine gönderme yapar: “Kimlik sürekliliği, ulusal kimlik için benzersiz bir temel sağlar ve grup kimliğine yönelik varoluşsal tehditler bağlamında grup içi savunma tepkilerini yönlendirir.”

⁹ Literatürde **nostalji**, toplumsal değişim ve geçiş zamanlarında, grup üyelerinin, kimlik sürekliliği duygusunu yeniden sağlamak için genellikle grubun kayıp ve sevgiyle hatırlanan geçmişine karşı geliştirdikleri bir duygu durumu olarak tanımlanmaktadır. Nostalji, bir kimlik sürekliliği kaynağı ve ulusal kimliğe yönelik süreklilik tehditlerine karşı bir tampon işlevi görür (Smeekes ve Verkuyten, 2015: 164-165).

Yine de göçmen kökenli Müslüman azınlığın genellikle olumsuz terimlerle tartışıldığı Hollanda'da, yerli halkın çoğunluğunun onların somut pratiklerini saygı hoşgörüsü çerçevesinde onaylama eğiliminde olması önemlidir. Sonuçlar, diğer Batılı ülkelerdeki (örn. İsveç, Danimarka, İngiltere, Avustralya, ABD) araştırmalarla da uyumludur (Velthuis vd., 2021: 1120). Sleijpen vd. (2020), yüksek hoşgörü bulgularının, anket katılımcılarının çoğunluğunun yüksek öğrenim görmüş olmasıyla ilgili olabileceğine dikkati çekerken Allport (1966) eğitimden ziyade aşağı/yukarı yönlü toplumsal hareketliliğin daha önemli olduğu görüşündedir. Bu sonuncusu, Allport'un araştırmalarını yürüttüğü ABD toplumu için daha olası görünmektedir.

Her iki hoşgörü formu birlikte değerlendirildiğinde, **(1)** sosyalleşme eğilimi ve kaynak dağılımı konusundaki kaygıların yeterince analiz edilmemiş bir bileşiminin insanları ötekine karşı -faydacı ya da ilkesel nedenlerle- hoşgörülü olmaya teşvik ettiği söylenebilir. **(2)** Saygı hoşgörüsünün teşviki, kültürel çeşitliliğe maruz toplumlarda gruplar arası ilişkilerin geliştirilmesinde özellikle yararlı olabilirse de birlikte yaşama hoşgörüsü, demokratik toplumun işleyişi için gereken asgari hoşgörü eşiğini temsil etmektedir. **(3)** İnsan hoşgörüsü genetik kapasitemizin güvencesi altında değildir. Onun güvencesi, toplumsal üretimin ve yeniden dağıtım mekanizmalarının hoşgörüsüzlüğü marjinalize edecek şekilde geliştirilmesi olabilir.

3.4. Hoşgörüsüzlük ve Önyargı

Hoşgörüsüzlük, ötekinin hayatını zorlaştırma potansiyeli taşıyan eğilimlere gönderme yapar. Hoşgörüsüzlük, farklı eğilim ve yeteneklerin tezahürünü engeller ve farklılıklarını ortaya koymaya cesaret edenlerden -bazı koşullarda hayatlarıyla ödeyecekleri- ağır bir bedel talep eder.

Birey ya da grup düzeyinde gözleyebileceğimiz hoşgörüsüzlük, örneğin etnik-dini grupların üyeleriyle ve onlarla ilgili herhangi bir şeyle temastan kaçınmayı içerir. Kaçınma, çoğu kez ötekinin toplumsal varlığı ve/veya sapkın, barbarca, ahlak dışı vs. olarak değerlendirilen bir davranışıyla gerekçelendirilir. Hoşgörü yokluğunu karakterize eden kaçınma, nefret söylemi ya da ayrımcılık gibi bugün artık çoğu demokratik rejimde suç sayılan eylemlere dönüşmediği sürece yasal bir yaptırımla karşılaşmaz. Keza, bireyin üyesi olduğu grubun yapısal bir özelliğini yansıttığı bağlamlarda, hoşgörüsüzlük sosyal normlardan bir sapma gibi görünmez; daha ziyade belirli gruplara yönelik sosyal kabul edilebilirliğin değişen normlarına gösterilen direnişi ifade eder.

Hoşgörüsüzlük, hoşgörülü olmaya kıyasla teşhisi ve farkındalığı zor bir davranışsal özelliktir. Allport'un (1966: 437) aktardığı bir deneysel araştırmada, hoşgörülü ve önyargılı deneklere, kendilerini ortalama bir insandan daha fazla ya da daha az önyargılı hissedip hissetmedikleri sorulur: Hoşgörülü deneklerin tamamına yakını, kendilerini daha az önyargılı olarak bilirken önyargılı deneklerin sadece beşte biri, kendilerinin ortalama bir önyargı miktarından daha fazlasına sahip olduklarını biliyordu.

Görüleceği gibi, hoşgörünün etik kimliği, uygun durum olarak tasvir edilebilirken önyargı kolayca sapkınlık ya da ahlaki düşüklük olarak nitelenebilir. Önyargılı birey bundan dolayı suçlanabilir ve hesap sorulabilir. Buna karşılık, hoşgörünün açıklanması ya da gerekçelendirilmesi gerekmez; etik anlamda değerli oluşu, motivasyon için yeterli hesap verebilirlik ve gerekçe sağlar. Bu nedenle, önyargı sorunsalının tüm itici gücü, etrafını dolaşma ve kaçınma ile karakterize edilen bir söylemi teşvik eder. Çünkü herkes hoşgörülü olmak ya da öyle görünmek isterken kimse önyargılı olmak istemez.

Bununla birlikte, gerek kuramsal gerekse ampirik çalışmalarda önyargı (*prejudice*) kavramının hoşgörü ile bir arada kullanılması, bir dizi yöntembilimsel ve kavramsal karışıklığı beraberinde getirir. Bu çalışmada “hoşgörü yokluğu” anlamında kullandığımız hoşgörüsüzlüğün (*intolerance*), önyargının anlamına ya da ölçümüne böylece dâhil edilmesi, kavramı analitik olarak önyargıdan ayırt edilemez hale getirebilir. Nitekim yukarıda değindiğimiz bir arada yaşama hoşgörüsü için durum budur. Özellikle “veri bir kişiliğin tutumsal yapısına” gönderme yapan önyargı (Allport, 1966: 514), ırkçılık, homofobi, İslamofobi, yabancı düşmanlığı gibi kavramlardan çok önce literatüre girerken (örn. Allport, 1966; Stangor ve Crandall, 2013) hoşgörüsüzlüğün -hoşgörünün aksine- müstakil bir başlık altında ele alınmamış olması da muhtemelen bunda etkili olmuştur.

Hoşgörüyü önyargının varlığı ya da yokluğu üzerinden açıklamak, kuramsal açıdan iki nedenden dolayı sorunlu görünmektedir: **(1)** Bu anlayışa göre, hoşgörünün varlığı önyargının varlığına bağlıdır; önyargılı olmayan insanların hoşgörülü olması imkânsızdır. Dahası, toplumun daha hoşgörülü hale gelip gelmediğini ancak bir toplumun daha az önyargılı hale gelip gelmediğini bilerek ölçebiliriz. **(2)** Bu anlayış, grup dışı (*out-group*) bireylerin salt varlığına yönelik tepkileri dışlar. Kuramsal anlamda, bir bireyin hoşgörü gösterebilmesi için sevmediği şeyi önleme kapasitesine sahip olması gerekir. Grup dışı bireyler, herhangi bir kişinin kontrolü dışında var olduğuna göre, bu tür bir çeşitliliğe karşı hoşgörülü olmak kuramsal olarak imkânsız hale gelecektir (Hjerm vd., 2020:

900). Sorunun niteliği, hoşgörü ve önyargının ampirik olarak bir arada ele alınmasının çelişkili sonuçlara götüreceğini ima etmektedir.

Nitekim Dunn ve Singh (2011: 319), hoşgörüsüzlüğü “kişinin kendi dışındaki gruplara karşı olumsuz bir genel yönelim” olarak tanımlar. “Radikal Sağ Kanat Popülist” partilerin parlamentoda temsil edildiği ülkelerdeki bireylerin daha yüksek düzeyde sosyal hoşgörüsüzlük sergileyip sergilemediğini araştıran yazarlar, hoşgörü derecesini önyargının varlığı ya da yokluğundan değil, katılımcıların belirli azınlık gruplarını (suçlular, farklı bir ırktan insanlar, alkolikler, duygusal olarak dengesiz insanlar, Müslümanlar, göçmenler/yabancı işçiler, AIDS’li insanlar, uyuşturucu bağımlıları, eşcinseller ve Yahudiler) “komşu olarak kabul etme istekliliği” üzerinden ölçtüler.¹⁰

Önyargıyı belirli bağlamlarda hoşgörüsüzlük anlamında kullanan Allport’a (1966: 175) göre, “önyargılı insanların bilişsel süreçleri genel olarak hoşgörülü insanların bilişsel süreçlerinden farklıdır. Başka deyişle, bir kişinin önyargısının yalnızca belirli bir gruba karşı belirli bir tutum olması pek olası değildir; içinde yaşadığı dünya hakkında düşünme alışkanlığının bir yansıması olması daha olasıdır.” Keza, Rokeach (1954: 195), dogmatizmi “(a) mutlak otorite hakkında merkezi bir inançlar dizisi etrafında örgütlenen ve (b) böylece başkalarına karşı hoşgörüsüzlük ve nitelikli hoşgörü kalıpları için bir çerçeve sağlayan, (c) gerçeklik hakkındaki inançların ve inançsızlıkların görece kapalı bir bilişsel organizasyonu” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre, dogmatizmi yüksek kişilerin farklı inançlara sahip kişileri reddetme olasılığı daha yüksektir.

Bununla birlikte, sosyal psikolojideki gelişmeler “bilişsel (*cognitive*) kapasite” yanında sosyal güdülerin de önemli olduğunu göstermiştir. Fiske (2005: 42), insanların birincil adaptasyon nişinin diğer insanlar olduğu öncülünden yola çıkarak toplumsallığı (*sociality*) kolaylaştıran -her biri bir sonrakini detaylandıran- beş güdü saptar: “Aidiyet, anlayış, kendini kontrol etmek, kendini geliştirmek, başkalarına güvenmek.” Ancak bu güdülerin kolaylaştırıcı etkisinin grup teşkiliyle ve grup içindekilere (*in-group*) uyum sağlanmasıyla ilgili olduğunu not etmek gerekir. Grup içinde sosyalleşen birey grup dışındakileri reddetme eğiliminde olacaktır.

---

¹⁰ Freedom House’ın “özgür” olarak işaretlediği 29 ülkeden (İsveç, Danimarka, Lüksemburg, Fransa, Almanya, Hollanda, İzlanda, Belçika, Portekiz, Kanada, İspanya, Avusturya, Finlandiya, İrlanda, İtalya, Birleşik Krallık, ABD, Çekya, Yunanistan, Kuzey İrlanda, Letonya, Slovenya, Malta, Slovakya, Estonya, Bulgaristan, Polonya, Romanya, Litvanya) 29.981 katılımcıyla yürütülen çalışmanın (Dunn ve Singh, 2011) bulguları, “radikal sağ kanat popülist” partilerin parlamentoda temsil edildiği ülkelerdeki bireylerin daha yüksek düzeyde sosyal hoşgörüsüzlük sergilemediğini gösterdi.

Önyargıyı bilişsel süreçlerin ya da güdülerin sonucu olarak açıklayan Allport, Rokeach ve Fiske'in çalışmaları, önyargının -faydacı ya da ilkesel tercihlerle ilişkili görünen- hoşgörünün karşıtı olamayacağı görüşünü desteklemesi açısından önemlidir. Daha genel olarak, önyargı ve tarafsızlık bireysel-psikolojik bir olgu iken hoşgörü ve hoşgörüsüzlük sosyo-kültürel bir "inşa" gibi görünmektedir.

Hoşgörü, grup içi ("biz") ve grup dışı ("onlar") ayırımından kaynaklanan gruplar arası önyargılarla (ırkçılık, ayrımcılık, cinsiyetçilik vb.) ilgili değildir. "Biz ve onlar" ayrımı, onları (öteki) kendi başına bir hoşgörü konusu yapmaz. Hoşgörü, bireyin, inançlar, görüşler ve bunlarla bağlantılı davranışlar bağlamında grup dışındakilere yönelik yaklaşımıyla ilgili olup, "önyargısızlık" ile zorunlu olarak eş anlamlı değildir. Eş deyişle, belirli dış grupların inanç ve pratiklerinin onaylanmaması, her zaman o gruplara yönelik bir önyargıyı yansıtmayabilir.

Hoşgörü, belirli dış grup inançları, görüşleri ve uygulamaları için uygun olsa da sosyal kategorilere veya insan gruplarına yönelik antipati ya da nefretin ölçüm ve analizi için uygun bir kavramsal çerçeve sağlamaz. Örneğin çoğunluk mensubu bir bireyin okullarda başörtüsüne karşı çıkması, Müslüman karşıtı önyargılarla ilişkili olabileceği gibi, dini simgelerin okullarda kullanılmaması gerektiği şeklindeki katı seküler anlayışla da ilişkili olabilir. Keza, Müslüman ya da Yahudilere karşı tarafsız hatta olumlu duygular besleyen bir çoğunluk mensubu, onların kurban pratiğini reddedebilir. Helbling'in (2014) altı Avrupa ülkesini (Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya, Hollanda, İsveç) kapsayan araştırması, seküler-liberal değerlere sahip çoğunluk mensubu bireylerin, bir grup olarak Müslümanlara karşı olumlu hissettiklerini; ancak kamusal alanlarda başörtüsü takmak gibi -liberal olmayan değerleri yansıttığını düşündükleri- dini pratikler söz konusu olduğunda olumlu duyguların yerini itiraz ve eleştirilerin aldığını saptamıştır.

Hoşgörüsüzlüğü önyargıdan ayıran Verkuyten vd.'nin (2023), Hollanda ve Almanya'daki Müslüman azınlıklarla (Türkler ve Faslı göçmenler) ilgili olarak algılanan dini farklılıklar üzerine araştırması, bu türden itirazların doğasını açıklamaya yönelir: Bu itiraz ve eleştiriler, belirli grup dışı inanç ve pratiklere yönelik hoşgörü bileşenleri olarak kabul edilmek için gerekli önyargısızlık ölçütlerini karşılamakta mıdır?

Verkuyten vd.'nin bulguları, her açıdan Müslüman karşıtı tutumlara sahip (önyargılı) bir alt gruba (%19) karşılık, her iki ülkede de bir grup olarak Müslümanlara karşı olumlu hisseden ve onların haklarını destekleyen önemli bir alt grubun (yaklaşık %33) varlığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, bu alt

grup aynı zamanda Müslümanların toplumsal cinsiyet pratiklerine karşı eleştirel bir tutum da sergilemektedir. Dahası, Liste Tekniği¹¹ ile yapılan gizli önyargı ölçümünde, bu grup herhangi bir gizli önyargı göstermezken (%0) başka bir gizli ölçümde Müslüman kadınların kamusal alanda peçe takması hakkında olumsuz görüş bildirmiştir (%36). Sonuçlar, katılımcıların bir grup olarak Müslümanlara karşı önyargı taşımaksızın onların toplumsal cinsiyete dayalı pratiklerini eleştirdikleri varsayımını desteklerken hoşgörüsüzlüğü önyargıdan bağımsız bir yönelim olarak ele alan yaklaşımları doğrulamaktadır.

4. SONUÇ

Çok sayıda araştırma bulgusu, sosyal hoşgörünün, genişleyen sosyal temasların bir ön koşulu olarak, primatlarda karmaşık iletişimsel alışverişlerin ortaya çıkmasında merkezi bir rol oynadığını göstermiştir. Keza, *Homo* soyunda sosyal hoşgörünün gelişimini etkileyen faktörler, modern insan iletişimine doğru kademeli bir evrim fikrini desteklemektedir.

İnsanlarda sosyal hoşgörü, bireysel düzeyde, özellikle kaynak rekabeti ve/veya karşılıklı bağımlılığın karakterize ettiği bağlamlarda diğer primatlarla ortak köklere sahip görünse de grup düzeyinde, büyük ölçüde sosyalleşme eğiliminin ve ortak kimlik inşa etme çabalarının müşterek etkisi altında gelişmektedir. Örneğin bazı muhafazakâr siyasal ve dini gruplar, ötekine yönelik hoşgörü önerilerine ya da cinsel normlardaki değişime aktif olarak direnebilirken aksi yöndeki yasal düzenlemelerin varlığı, (İstanbul Sözleşmesi'nin tartışmalı hikâyesinde olduğu gibi) direniş üzerinde zıt etkilerde bulunabilmektedir. Bu açıdan, zaman ve hoşgörü tutumunu, büyük toplumsal değişimlerin iki ön koşulu olarak not etmeliyiz.

Hoşgörülü bir kişi, kendi açısından “tehlikeli gibi” görünse bile -en azından yasal kabul edilen- farklılıkları kabul etme eğilimindedir. Bununla birlikte, yoğunlaşan iç ve dış göçlerin yol açtığı sosyokültürel heterojenliğe maruz kalan bireylerin, farklılığın kendi başına zararlı olmadığını ve farklı davranan insanların her zaman tehlikeli olmayabileceğini öğrenmesi zaman alacaktır. Öğrenme süreci, birey kendi özgürlüğünün başkalarına da aynı hakları tanıma isteğine bağlı olabileceğini

---

¹¹ “Öge sayımı tekniği” olarak da bilinen liste tekniğinde, katılımcılar rastgele iki deneysel koşula ayrılır. **Kontrol** koşulunda, katılımcılara insanların olumsuz hissedebileceği öğelerin (gruplar veya sosyal konular) bir listesi sunulur. **Değerlendirme** koşulunda, katılımcılara aynı madde listesi verilirken bir de “hassas” madde eklenir. Her iki koşulda da katılımcılardan yalnızca olumsuz oldukları madde sayısını belirtmeleri istenir; bunların hangileri olduğunu belirtmemeleri istenir. Değerlendirme ve kontrol koşulu arasındaki ortalama fark, hassas madde hakkında olumsuz olan kişilerin yüzdesine karşılık gelir (Verkuyten vd., 2023: 7).

keşfettiğinde başlar. Bu da, sivil özgürlüklerin korunmasının özgür bir toplumun bekası için zorunlu olduğu gerçeğinin daha fazla tanınmasını sağlayacaktır.

Özetlediğimiz çalışma ve bulgular, sosyal hoşgörüyü destekleyen koşullarla ortak kimliğin bekasına dair kaygılar -ve bazı durumlarda hukuk düzeni- arasındaki sürtüşme noktalarını işaretlemektedir. Burada sosyal hoşgörünün yapısal kırılmalılığı açıktır: İlkesel tutumlar değerli olsa da hoşgörü, büyük ölçüde ötekini özgür ve özerk bir varlık olarak tanımanın baskın bir çoğunluk için kabul edilemez olduğu bir bağlamda ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda sosyal hoşgörünün evrimi, şiddeti destekleyen genetik ve duygusal yatkınlıklarımız üzerinde kontrol kurma çabamızın henüz tamamlanmamış bir hikâyesi olarak görülebilir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmaya tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Allport, G. W. (1966). The nature of prejudice (4th printing). Reading, MA: Addison-Wesley.

Altun, M. (2023, 21 Eylül). Sosyal toleransın evrimsel kökenleri üzerine. Toplum ve Ütopya. <http://www.toplumveutopya.com/sosyal-toleransin-evrimsel-kokenleri-uzerine-muhsin-altun/>

Bonacich, E. (1972). A theory of ethnic antagonism: The split labor market. *American Sociological Review*, 37(5), 547-559. <https://doi.org/10.2307/2093450>

Bullinger, A. F., Burkart, J. M., Melis, A. P., & Tomasello, M. (2013). Bonobos, Pan paniscus, chimpanzees, Pan troglodytes, and marmosets, Callithrix jacchus, prefer to feed alone. *Animal Behaviour*, 85(1), 51-60. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2012.10.006>

Burt, W. H. (1943). Territoriality and home range concepts as applied to mammals. *Journal of Mammalogy*, 24, 346-352. <https://doi.org/10.2307/1374834>

Christensen, C., & Radford, A. N. (2018). Dear enemies or nasty neighbors? Causes and consequences of variation in the responses of group-living species to

territorial intrusions. *Behavioral Ecology*, 29, 1004-1013.
<https://doi.org/10.1093/beheco/ary010>

Cieri, R. L., Churchill, S. E., Franciscus, R. G., Tan, J., & Hare, B. (2014). Craniofacial feminization, social tolerance, and the origins of behavioral modernity. *Current Anthropology*, 55(4), 419-443. <https://doi.org/10.1086/677209>

Cronin, K. A., van Leeuwen, E. J. C., Vreeman, V., & Haun, D. B. M. (2014). Population-level variability in the social climates of four chimpanzee societies. *Evolution and Human Behavior*, 35(5), 389-396. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2014.05.004>

Cronin, K. A., De Groot, E., & Stevens, J. M. (2015). Bonobos show limited social tolerance in a group setting: A comparison with chimpanzees and a test of the relational model. *Folia Primatologica*, 86(3), 164-177. <https://doi.org/10.1159/000373886>

De Oliveira Terceiro, F. E., Arruda, M. F., van Schaik, C. P., Araújo, A., & Burkart, J. M. (2021). Higher social tolerance in wild versus captive common marmosets: The role of interdependence. *Scientific Reports*, 11(1), 825. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-80632-3>

De Troy, S. E., Haun, D. B. M., & van Leeuwen, E. J. C. (2022). What isn't social tolerance? The past, present, and possible future of an overused term in the field of primatology. *Evolutionary Anthropology*, 31(1), 30-44. <https://doi.org/10.1002/evan.21923>

De Waal, F. B. M. (1986a). Class structure in a rhesus monkey group: The interplay between dominance and tolerance. *Animal Behaviour*, 34(4), 1033-1040. [https://doi.org/10.1016/S0003-3472\(86\)80162-2](https://doi.org/10.1016/S0003-3472(86)80162-2)

De Waal, F. B. M. (1986b). The integration of dominance and social bonding in primates. *The Quarterly Review of Biology*, 61(4), 459-479. <https://doi.org/10.1086/415144>

De Waal, F. B. M., & Luttrell, L. M. (1989). Toward a comparative socioecology of the genus macaca: Different dominance styles in rhesus and stump-tail monkeys. *American Journal of Primatology*, 19(2), 83-109. <https://doi.org/10.1002/ajp.1350190203>

De Waal, F. B. M. (2009). *The age of empathy: Nature's lessons for the kinder society*. New York, NY: Harmony Books.

- De Waal, F. B. M. (2013). Köken ağacı: Primat davranışı insanın toplumsal evrimi için ne söyleyebilir? (D. E. Dizdaroğlu, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Dima, B., & Dima, S. (2016). Income distribution and social tolerance. *Social Indicators Research*, 128(1), 439-466. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1038-y>
- Dunn, K. P., & Singh, S. P. (2011). The surprising non-impact of radical right-wing populist party representation on public tolerance of minorities. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 21(3), 313-331. <https://doi.org/10.1080/17457289.2011.588333>
- Fichtel, C., Schnoell, A. V., & Kappeler, P. M. (2018). Measuring social tolerance: An experimental approach in two lemurid primates. *Ethology*, 124(1), 65-73. <https://doi.org/10.1111/eth.12706>
- Fisher, J. (1954). Evolution and bird sociality. In J. Huxley, A. C. Hardy & E. B. Ford (Ed.), *Evolution as a process* (pp. 71-83). London, UK: George Allen & Unwin.
- Fiske, S. T. (2005). Social cognition and the normality of prejudgment. In J. F. Dovidio, P. Glick, & L. A. Rudman (Ed.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp. 36-53). Malden, MA: Blackwell.
- Forst, R. (2013). *Toleration in conflict: Past and present* (Trans. C. Cronin). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Fox, R. (1992). *Kinship and marriage: An anthropological perspective*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Goodall, J. (1986). *The chimpanzees of Gombe: Patterns of behavior*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Gutierrez-Carrillo, D. A., Cadena, C. D., Rodríguez-Fuentes, J., & Avendaño, J. E. (2023). Nasty neighbours in the neotropics: Seasonal variation in physical and vocal aggression in a montane forest songbird. *Animal Behaviour*, 200, 81-90. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2023.02.006>
- Gylys, B. A., & Wedding, M. E. (2009). *Medical terminology systems: a body systems approach*. Philadelphia, NJ: F. A. Davis.
- Hare, B., Melis, A. P., Woods, V., Hastings, S., & Wrangham, R. (2007). Tolerance allows bonobos to outperform chimpanzees on a cooperative task. *Current Biology*, 17(7), 619-623. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2007.02.040>

- Hare, B., & Kwetuenda, S. (2010). Bonobos voluntarily share their own food with others. *Current Biology*, 20(5), R230-R231. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2009.12.038>
- Hare, B. (2017). Survival of the friendliest: Homo sapiens evolved via selection for prosociality. *Annual Review of Psychology*, 68, 155-186. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010416-044201>
- Helbling, M. (2014). Opposing Muslims and the Muslim Headscarf in Western Europe. *European Sociological Review*, 30(2), 242-257. <https://doi.org/10.1093/esr/jct038>
- Hjerm, M., Eger, M. A., Bohman, A., & Fors Connolly, F. (2020). A new approach to the study of tolerance: Conceptualizing and measuring acceptance, respect, and appreciation of difference. *Social Indicators Research*, 147(3), 897-919. <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02176-y>
- King, B. J. (1999). New directions in the study of primate learning. In H. O. Box & K. R. Gibson (Ed.), *Mammalian social learning: Comparative and ecological perspectives* (pp. 17-32). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Klein, R. G. (2002). *The dawn of human culture*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Kopp, K. S., & Liebal, K. (2016). Here you are! - Selective and active food sharing within and between groups in captive Sumatran orangutans (*Pongo abelii*). *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 70(8), 1219-1233. <https://doi.org/10.1007/s00265-016-2130-2>
- Kurzban, R., Burton-Chellew, M. N., & West, S. A. (2015). The evolution of altruism in humans. *Annual Review of Psychology*, 66, 575-599. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010814-015355>
- Lukes, S. (1971). Social and moral tolerance. *Government and Opposition*, 6(2), 224-228. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1971.tb01219.x>
- Melis, A. P., Hare, B., & Tomasello, M. (2006). Engineering cooperation in chimpanzees: Tolerance constraints on cooperation. *Animal Behaviour*, 72(2), 275-286. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2005.09.018>
- Mitani, J. C., & Watts, D. P. (2001). Why do chimpanzees hunt and share meat? *Animal Behaviour*, 61(5), 915-924. <https://doi.org/10.1006/anbe.2000.1681>

- Müller, C. A., & Manser, M. B. (2007). 'Nasty neighbours' rather than 'dear enemies' in a social carnivore. *Proceedings of the Royal Society B*, 274(1612), 959-965. <https://doi.org/10.1098/rspb.2006.0222>
- Newton, K., & van Deth, J. W. (2010). *Foundations of comparative politics: Democracies of the modern world* (2nd Ed.). Cambridge University Press.
- Niksarlı, A. (Haz.) (2024). *Primatların izinde: Evrimsel, tarihsel ve metodolojik bir bakış*. A. Niksarlı, B. Arslan, E. Karakoç, K. Mutlu, H. Mutlu ve S. Yılmaz (Yazarlar). İstanbul: Ginko Bilim.
- Otoni, E. B., & Izar, P. (2008). Capuchin monkey tool use: Overview and implications. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 17(4), 171-178. <https://doi.org/10.1002/evan.20185>
- Paine, T. (1964). *İnsan hakları* (2. Baskı). (M. O. Dostel, Çev.). Maarif Basımevi.
- Patzelt, A., Kopp, G. H., Ndao, I., Kalbitzer, U., Zinner, D., & Fischer, J. (2014). Male tolerance and male-male bonds in a multilevel primate society. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 111(41), 14740-14745. <https://doi.org/10.1073/pnas.1405811111>
- Pisor, A. C., & Surbeck, M. (2019). The evolution of intergroup tolerance in nonhuman primates and humans. *Evolutionary Anthropology*, 28(4), 210-223. <https://doi.org/10.1002/evan.21793>
- Rokeach, M. (1954). The nature and meaning of dogmatism. *Psychological Review*, 61(3), 194-204. <https://doi.org/10.1037/h0060752>
- Sleijpen, S., Verkuyten, M., & Adelman, L. (2020). Accepting Muslim minority practices: A case of discriminatory or normative intolerance? *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 30(4), 405-418. <https://doi.org/10.1002/casp.2450>
- Smeeke, A., & Verkuyten, M. (2015). The presence of the past: Identity continuity and group dynamics. *European Review of Social Psychology*, 26(1), 162-202. <https://doi.org/10.1080/10463283.2015.1112653>
- Sniderman, P. M., Hagedoorn, L., & Prior, M. (2004). Predisposing factors and situational triggers: Exclusionary reactions to immigrant minorities. *American Political Science Review*, 98, 35-49. <https://doi.org/10.1017/S000305540400098X>
- Stangor, C., & Crandall, C. S. (2013). *Stereotyping and prejudice*. New York, NY: Psychology Press.

- Sweatt, J. D. (2009). *Mechanisms of memory* (2nd edition). London, UK: Academic Press.
- Van Schaik, C. P. (2003). Local traditions in orangutans and chimpanzees: Social learning and social tolerance. In D. M. Frigaszy ve S. Perry (Ed.), *The biology of traditions: Models and evidence* (pp. 297-328). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Van Schaik, C. P. (2016). *The primate origins of human nature*. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell.
- Velthuis, E., Verkuyten, M., & Smeeke, A. (2021). The different faces of social tolerance: Conceptualizing and measuring respect and coexistence tolerance. *Social Indicators Research*, 158(3), 1105-1125. <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02724-5>
- Verkuyten, M., Yogeeswaran, K., & Adelman, L. (2023). The social psychology of intergroup tolerance and intolerance. *European Review of Social Psychology*, 34(1), 1-43. <https://doi.org/10.1080/10463283.2022.2091326>
- Visalberghi, E., & Addessi, E. (2003). Food for thought: Social learning about food in feeding capuchin monkeys. In D. M. Fragaszy ve S. Perry (Ed.), *The biology of traditions: models and evidence* (pp. 187-212). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

GERONTOKRASİ, DEMANSKRASİ ve OTOKRASİ RİSKLERİNE SİGORTA OLARAK “YAŞ SINIRLAMASI KURALI”

Devlet ve Hükûmet Başkanlığı Makamına Seçilecekler İçin Görev Süresi ve
Dönem Sınırlamasına İlave Anayasal Yaş Sınırlaması Önerisi*

Coşkun Can AKTAN¹

Prof.Dr.

Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

E-mail: ccan.aktan@deu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4294-2314

I.Giriş

80 küsur yaşında yürümekte dahi zorlanan, havayla tokalaşan, boşlukla el sıkışan ve yaşlılıktan kaynaklanan aşırı demans belirtileri ile başkaca normal dışı davranışlar sergileyen bir siyasetçinin Başkan, Cumhurbaşkanı ya da Başbakanı'nız olmasını ister misiniz? Ben istemem! Yaşlılar başımızın tacıdır... Ancak demans belirtileri olan bunamış yaşlı bir adamı getirip milyonlarca insanın başına koyamazsınız! Koyuyorsanız bunun adı Demokrasi olmaz *Demanskrasi*² olur! Kendisine gösterilen aşırı ilgi, iltifat, saygı ve sahip olduğu güç ve makamdan kaynaklanan dopamin etkisi ile ayakta duran, cakalı gözlük ve façalı şapka takarak kamuoyuna genç ve zinde olduğunu göstermeye çalışan ortalama seksenlik “*octogenarian*” delikanlının (!) yöneteceği ülkedeki demokrasinin adını doğru koymak gerekir: *Oktogeneryan Gerontokrasi* ya da kısaca *Gerontokrasi*.³

---

* Bu çalışmada bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ **Sorumlu Yazar:** ccan.aktan@deu.edu.tr

Atıf (APA): Aktan, C. C., (2025), GERONTOKRASİ, DEMANSKRASİ ve OTOKRASİ RİSKLERİNE SİGORTA OLARAK “YAŞ SINIRLAMASI KURALI” Devlet ve Hükûmet Başkanlığı Makamına Seçilecekler İçin Görev Süresi ve Dönem Sınırlamasına İlave Anayasal Yaş Sınırlaması Önerisi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 129-163.

² Demanskrasi benim “*demans*” + “*cracy*” kelimelerini bir araya getirerek uydurduğum bir kelimedir. Demanskrasi'yi yaşlılık dolayısıyla bunamış ve/veya demans semptomları ilerlemiş kişilerin iktidarda olduğu bir siyasi rejimi ifade etmek üzere kullanıyorum. Bugün düşünce bozukluğu ve bunama anlamında kullandığımız demans kelimesinin etimolojik kökeni Latince “*dēmentia*” dır. Bkz. “Demans”, <https://en.wiktionary.org/wiki/demans>

³ Gerontokrasi Eski Yunanca iki kelimenin birleşiminden oluşan bir kelimedir ve kısaca yaşlıların iktidarını ifade etmektedir: Geronto (yaşlılar) + cracy (iktidar) (<https://en.wiktionary.org/>)

Bir siyasi liderin “*millet iradesi*” adı verilen bir retorik ya da hurafe ile neredeyse ömür boyu devletin başında yönetici olarak kalmasını doğru bulur musunuz, onaylar mısınız? 70 küsur yaşında olan ve 20 ya da 30 yıl Devlet ve Hükûmet Başkanı olarak görev yapmış olan bir siyasi liderin daha uzun süre görevde kalmasının doğuracağı muhtemel riskler ve maliyetleri gözardı edebilir misiniz? Kalıcı liderliğin kalıcı hasarlarını görmezden gelebilir misiniz? Aynı şekilde bir siyasi parti başkanının yakınlarını, akrabalarını, eş ve dostlarını, yoldaş ve yandaşlarını tamamen kendi iradesi ya da etrafındaki az sayıdaki oligarşik zümrenin etkisi altında milletvekili listesinin başlarına koyarak onları meclise taşımasını doğru bulur musunuz? Bir siyasi parti başkanının liyakat ilkelerini gözardı ederek keyfi bir kararla sanat ve spor camiasının ünlülerini (türkücü, dizi oyuncusu, halterci, futbolcu ve saire) parlamentoya milletvekili olarak seçtirmesine gönlünüz razı olur mu? Bu da yetmedi bu seçilmiş kişilerin üç dört dönem mecliste olmasına tahammül edebilir misiniz? Siyasi parti başkanının nasıl olsa burada en fazla oyu alıyoruz diyerek bir büyükşehirde, ilde, ilçede ya da beldede istediği bir kişiyi belediye başkanı seçtirmesini en azından halk iradesine saygı açılan ahlaki bulur musunuz? Ben bunları doğru bulmanın ötesinde ayıplıyorum ve kınıyorum!

Problemi bu eleştirel sözlerle ortaya koymuş olduk. Peki, patolojik demokrasilerdeki bu anormaliteleri ya da anomalileri nasıl ortadan kaldırıabiliriz? Çözüm nedir? Ne yapılmalıdır?

II. 3S Kuralı

Görev süresi sınırlaması, dönem süresi sınırlaması ve yaş sınırlaması demokrasinin patolojik patinajlar içerisinde sürünmesini engelleyecek kurallar arasında yer alır. Ben bu üç sınırlamayı “3S Kuralı” (Üç Sınırlama Kuralı) olarak adlandırıyorum. Tek tek açıklamaya çalışayım:⁴

(1) *Görev Süresi Sınırlaması Kuralı*. Cumhurbaşkanı, Başkan, Başbakan gibi Devlet ve Hükûmet Başkanlığı makamlarında görevde kalma süresine ilişkin bir anayasal kural oluşturulmalıdır. Örneğin seçilmiş bir Başkan kaç yıl süreyle görev yapmalıdır? Bir milletvekili parlamentoya kaç yıl için seçilmelidir? Bu konuda makul ve kabul edilebilir bir optimal süre (4 ya da 5 yılı geçmeyecek bir süre) benimsenmelidir.

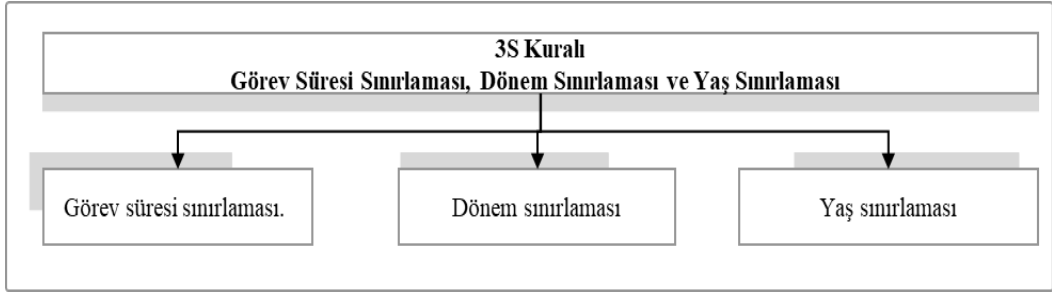
---

⁴ Görev süresi ve dönem sınırlaması konusunda Türkçe literatürde konuyu ele alan şu çalışmalara müracaat edilebilir: Aktan & Ekinci, 2021; Aktan & Ekinci, 2022.

(2) *Dönem Süresi Sınırlaması Kuralı.* Cumhurbaşkanı, Başkan, Başbakan gibi Devlet ve Hükûmet Başkanlığı makamlarında dönem sınırlamasına ilişkin bir anayasal kural oluşturulmalıdır. Örneğin, seçilmiş bir cumhurbaşkanı kaç dönem seçilebilme hakkına sahip olmalıdır? Milletvekilleri parlamentoda en fazla kaç dönem görev yapabilmelidir? Bu konuda da yine makul ve kabul edilebilir bir optimal dönem sınırlaması kuralı benimsenmelidir.

(3) *Yaş Sınırlaması Kuralı.* Cumhurbaşkanı, Başkan, Başbakan gibi Devlet ve Hükûmet Başkanlığı makamlarına seçilebilmeye ilişkin bir anayasal yaş kuralı oluşturulmalıdır. Sadece minimum (asgarî) değil aynı zamanda maksimum yaş yeterliliği anayasal kural olarak belirlenmelidir.

Önemle altını çizerek belirtelim ki, yukarıdaki 3S kuralının sadece Devlet ve Hükûmet Başkanlığı makamlarında değil, bunun dışında tüm üst düzey temsilci ve yönetici seçimlerinde ve atamalarında uygulanması önem taşımaktadır.

Bugün medeni olarak tanımladığımız gelişmiş ülkelerde görev süresi sınırlaması (rotation) ve dönem sınırlamasına (term limits) ilişkin kurallar anayasalarda güvence altına alınmıştır. Milletvekillerinin parlamentoda kaç dönem görev yapabilecekleri hususu da sadece sınırlı sayıda ülkenin parlamentolarında benimsenen ve uygulanan bir kuraldır. Yaş sınırlaması ise maalesef dünyanın neredeyse tamamında sadece minimum yaş yeterliliği olarak tarif edilmiştir. Maksimum yaş sınırlaması henüz dünyada benimsenen bir kural haline gelmiş değildir. Bu yazının konusu sadece yaş sınırlaması olduğundan ilerleyen sayfalarda bu çerçevede konuyu incelemeye çalışacağım.

III. Neden Yaş Sınırlaması? Minimum (Asgarî) Yaş Yeterliliğinin Yetersizliği ve Maksimum Yaş Sınırlamasına Olan İhtiyaç

Demokrasilerde “yaş yeterliliği”⁵ adı verilen bir kavram sözkonusudur ve bu kavram bir kişinin belirli makamlara seçilebileceği “*minimum*” yaşı ifade eder. Yaş yeterliliği denildiğinde bundan sadece seçme ve seçilme için gerekli olan “*minimum*” yaş şartı anlaşılmaktadır. Acaba demokrasilerde seçme ve seçilebilmek için kabul edilen ve ülke anayasalarında yer alan “*minimum yaş sınırı*” doğru ve yeterli bir kural mıdır?

Bilgi çağı (information age) ya da dijital çağı (digital age) yaşadığımız kadar aynı zamanda “yaşlılık çağı”nı (the age of aging) yaşıyoruz. Bundan 40 ya da 50 sene evvel devlet başkanları ve hükûmet liderleri için maksimum yaş sınırlamasını konuşmuyorduk, zira ortalama yaşam beklentisi ülkelerin gelişmiş seviyelerine göre oldukça düşük bir aralıktaydı. Örneğin, Batı’nın gelişmiş ülkelerinde 1900’li yılların başında ortalama yaşam beklentisi 50, 1950’li yıllarda 68, 1980’li yıllarda 75, 1990’lı yıllarda ise 77 idi (Zijdemann & de Silva, 2014). Günümüzde ise bu sayı 90’lara ve hatta biraz yukarısına tırmanma eğilimindedir. Ortalama yaşam beklentisi dünya genelinde 1950’li yıllarda ortalama 50 idi ve bu rakam 2000’li yıllarda 70’e yükselmiştir.

Yaşlılık ya da yaşlanma bundan 50 yıl öncesinde bir büyük problem olarak karşımızda bulunmuyordu. Oysa bugün deyim yerindeyse tam anlamıyla bir “yaşlılık çağı”nda yaşıyoruz. Yaşı 70’i, 80’i ve 90’ı aşmış siyasetçilerin bundan 50 yıl önce makam peşinde koşmaları pek alışık olduğumuz ve tanık olduğumuz bir durum değildi, zira hastalık ve ölümün çanları bugünkünden daha erken bir dönemde çok daha yüksek tonda çalıyordu. Gedikli yaşlı siyasetçiler ne kadar büyük güce sahip olsalar da doğal eleme ya da eliminasyonla hayata veda edip gidiyorlardı. Bugün ise durum çok daha farklıdır. İleriki bölümde bir vaka olarak ele alacağımız üzere örneğin bugün Kamerun devlet başkanı Paul Biya 91 yaşındadır ve 42 yıl iktidardadır. Bu tekil bir örnek değildir. Bırakın Afrika’yı dünyanın en gelişmiş ülkelerinden birisi olan ABD’nde Joe Biden 81 yaşındadır ve halen ABD Başkanı olarak görev yapmaktadır. Tipik demans belirtileri olmasına rağmen Joe Biden Kasım 2024’de yapılacak olan Başkanlık seçimlerinde tekrar aday olmak için çırpınıp durmuş ve daha sonra yaşına ve akıl sağlığına dair ağır eleştiriler yüzünden aday olmaktan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Daha önce ABD

---

⁵ Bu konu İngilizce literatürde “*age of candidacy*”, “*age of eligibility*”, “*candidate qualifications*” gibi kavramlarla incelenmektedir.

Başkanlığı yapan Donald Trump ise 78 yaşındadır ve yaşlı olmasının ötesinde akıl sağlığı psikologlar ve psikiyatrisler tarafından ciddi olarak tartışılmaktadır.

Özetle, gerçekten bir “yaşlılık çağı”nda yaşıyoruz. Eskiden hiçbir şekilde konuşulmayan ve düşünülmeyen bir maksimum yaş sınırlamasının artık anayasal kural haline getirilmesinin bir zorunluluk olduğunu düşünüyorum.

IV. “Yaşlılık Çağı”

Yaşlanma insanların fiziksel, zihinsel ve ruhsal durumlarının bir daha geri gelmeyecek şekilde yavaş yavaş kaybolması anlamına gelir. Fonksiyon kaybını içeren doku ve organlarda yaşlanmanın olması fiziksel gerilemeye ilk işaretlerdir. Beslenme, yapılan işin zorluğu, stres ve saire faktörlere bağlı olarak özellikle 40’lı yaşlardan itibaren hareket kabiliyetimiz azalır, kas ağrılarımız artar, dolaşım ve sindirim sistemlerimiz zayıflar, karaciğer, kalp, damar ve iç salgı bezleri gibi birçok doku ve organlarımızda önemli fonksiyon kayıpları ortaya çıkar. Ve daha ileri yaşlarda beyindeki hücre sayısı azalır, hafıza zayıflar, demans belirtileri ortaya çıkar. Yaşlılık dolayısıyla kaçınılmaz olarak zihinsel işlevlerimizde bozukluklar görülür. Sinir hücrelerinde yaşanan kayıplar sebebiyle algılama ve düşünme yeteneklerimizde yavaşlama, dikkatsizlikler, bellek gücünde düşüşler ortaya çıkar. İleri yaşlılıkla ortaya çıkan demans ve alzheimer konusunda da bir şeyler söyleyelim. Alzheimer nörolojik bir hastalıktır ve demansın bir ileri aşamasıdır. Alzheimer ve demans bire bir aynı şeyler değildir. Demans, beynin belirli bölgelerindeki sinir hücreleri ve bağlantılarının düzgün çalışmaması durumudur; netice olarak hafıza kaybı, düşünme, karar verme, muhakeme gibi sosyal becerilerin kişinin günlük yaşamını etkileyecek bir boyuta ulaşmasını ifade eder. İnsanları tanıma ve yer bulma becerilerinde zayıflama, iletişim kurmada güçlük ya da kelimeleri bulmada sorun yaşama, akıl yürütme, problem çözme, muhakeme ve muhasebe yeteneklerinde güçlük çekme, fiziki hareketlerin koordinasyonu ve kontrolünde zayıflık ve saire başlıca demans belirtileridir.⁶

Bunama ya da demans bellek fonksiyonlarındaki zayıflamayı ifade eder; “*mani*” (mania) ise insanın ruh halinde görülen “anormal” (abnormal) durumdur. Mani ruh halinde veya duygularda, aktivite ve enerji seviyesinde anormal derecede yüksek, aşırı değişikliklerin olduğu bir döneme işaret eder. *Mani* adı verilen bu anormal durumu yaşayan kişilere biz “*manyak*” (maniac) deriz. Psikologların ve psikiyatrislerin her manyak insanı doğrudan “*deli*” olarak tanımlamadıklarını

⁶ Demans konusunda ansiklopedik ve pratik bilgiler için bkz. Rabins et all. 2016.

biliyoruz; fakat manik depresif bozukluk (bipolar bozukluk) duygusal yükselme ve düşüşler ile ilerleyen ve abartılı ruh hali değişimlerine yol açan psikiyatrik bir rahatsızlıktır.

Yaşlanmanın süreçlerini ve sorunlarını biyolojik, klinik, psikolojik, sosyolojik, hukuki, iktisadi ve siyasi tüm yönleriyle ve boyutlarıyla inceleyen gerontoloji (gerontology) bize çok açık olarak insanın ömrünün uzadığını ve ayrıca insanın yaşlılıkta geçirdiği sürenin de yükseldiğini söylemektedir. Yaşlılık insanın kendini kaç yaşında hissettiği ile alakalı bir mesele değildir; yaşlanmanın ve yaşlılığın bilimi (gerontoloji) alanında çalışan bilim insanları hangi yaş sınırının “yaşlı” tanımının başlangıcı olarak kabul edilebileceği konusunda bize bir şeyler söylemektedirler.

Gerontoloji alanında yapılan ilk çalışmalarda 0-14 yaş aralığı “çocuk”, 15-24 yaş aralığı “genç”, 25-60 yaş aralığı “yetişkin”, 60 yaş ve üzeri “yaşlı” olarak sınıflandırılmaktaydı. Ancak ortalama yaşam beklentisinin yükselmesine paralel olarak 65 yaş ve üzeri “yaşlı” olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

Uluslararası organizasyonların ve ülkelerin resmi yaş sınıflandırmaları birbirinden oldukça farklıdır.⁷ Bundan bir 30-40 yıl öncesinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 45-59 yaş aralığını “orta yaşlı”, 60-74 yaş aralığını “yaşlı”, 75-89 yaş aralığını “ileri yaşlı”, 90 ve üstünü ise “ihtiyar” kategorisinde ele alırken bugün 65 ve üzeri yaşlardaki grubu “genç yaşlı” (65-74 yaşlar), “orta yaşlı” (75-84 yaşlar) ve “ileri yaşlı” (85 ve üzeri yaşlar) olmak üzere üç alt gruba ayırmaktadır.⁸ DSÖ’nün yaptığı sınıflamanın tam anlamıyla bilimsel bir değeri yoktur; zira yaş aralıklarının kesin çizgilerle ortaya konulması ve kabulü konusunda anlaşmak kolay değildir. Kimi yazarlar 25-44 yaş aralığını genç, 45-54 yaş aralığını orta yaşlı, 55-64 yaş aralığını erken yaşlı; 65-74 yaş aralığını yaşlılık dönemi, 75 yaş üstü yaş aralığını da ihtiyarlık dönemi olarak da ele alabilirler.

Kesin bir yaşlı tanımı yapmak güç olsa da bugün gelişmiş ülkelerde 65 yaş ve üstü yaşlılık olarak kabul edilir. Az gelişmiş ülkelerde ise 60 yaş yaşlılık başlangıcı olduğu kabul edilebilir.

---

⁷ Bu konuda bkz. Bhat & Patil, 2016; United Nations Populations Fund. 2012; Beard et all. 2016.

⁸ Bu konuda bkz. World Health Organization, 2015a; 2015b.

V. Demokrasilerde “Maksimum Yaş Sınırlaması” Neden Gerekli? Örnek Vaka (1) Amerika’da Joe Biden ve Trumpmania Vakası

Halen görevde bulunan 81 yaşındaki Joe Biden 2024 yılı Kasım ayında yapılacak Başkanlık seçiminde aday olma konusunda uzun süreli ısrarının ardından demans belirtilerinin artması ve kamuoyundan gelen baskılar neticesinde adaylıktan çekilme kararı almak zorunda kaldı. Rakibi 77 yaşındaki Donald Trump ise tekrar seçilirse ABD tarihindeki en yaşlı Başkan adayını olarak tarihe geçecek ve yaş dolayısıyla dört yıl önce kendi rekorunu kırmış olacak.

Bütün dünya 2017 yılından bu yana ABD’nin iki başkanının davranış ve hareketlerini doğrudan ve açık olarak televizyonlardan görmekte ve izlemektedir. Joe Biden’a dair en azından kamuoyu tarafından görülebilen apaçık bulgu şudur: yaşlılık ve yaşlılığa bağlı bunama. Joe Biden’ın helikopterden indiği sırada dakikalarca ceketini giymeye çalışması ve sonrasında gözündeki gözlüğü düşürmesi; Senato çoğunluk lideri Chuck Schumer ile el sıkışmasının ardından tokalaşmak için tekrar elini uzatması; Almanya Başbakanı Angela Merkel’in adı yerine Helmut Kohl’ün adını zikretmesi; benzer şekilde Biden’ın bir soru üzerine verdiği cevapta Fransa’da devlet başkanlığı görevini Emmanuel Macron’un adı yerine 1996’da ölen Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterrand ile karıştırması; Mısır Cumhurbaşkanı Sisi için "Meksika Devlet Başkanı" ifadesini kullanması bu konuda aklımıza gelen bazı örneklerdir.

Donald Trump için durum çok daha vahim görünmektedir. Trump’ın garip tavır ve davranışları bir neolojizm olarak “Trumpmania” ve “Trump Derangement Syndrome” olarak adlandırılmaktadır (Aktan, 2020).

Saçı, başı, kıyafeti, hitabeti, beyanatları, tarzı, uslubu, malı-mülkü, serveti, zenginliği, eşleri ve çocukları, evlilik dışı ilişkileri ve sus payı davası,⁹ dünya görüşü ve ideolojisi bütünüyle sorgulanan ve eleştirilen bir siyasi liderin iktidarını “Trumpmania vakası” olarak tecrübe etmiş bir ülke neden tekrar Trump’ı seçmek zorunda kalıyor ki? Başka aday mı yok? Halkın içinden biri olmayan, kumarhaneleri, gazinoları, emlak komisyonculuğu gibi işler yapan multi-milyoner bir zengin nasıl olur da ABD gibi bir büyük ülkeye devlet başkanı olabilir? İş ve aile yaşamı hakkında internette yüzlerce-binlerce asgarî ahlaki normlara uygun

---

⁹ Donald Trump’ın porno yıldızı Stormy Daniels ve eski Playboy modeli Karen McDougal ile evlilik dışı ilişkilerini ve bu ilişkilerden çocuk sahibi olduğunu iddia eden Trump Tower kapıcısına Trump tarafından yapılan “sus payı” ödemelerine dair dava.

olmayan haberler dolaşan; sürekli nefret dilini kullanan, ırkçılık ve yabancı düşmanlığını körükleyen beyanları açık ve net olan bir lider nasıl olur da halkın önüne iki adaydan biri olarak sunulur? Bu sorular doğrudan bu çalışmanın konusu değildir. Bizim sadece sormak ve sorgulamak istediğimiz şudur: Hem Biden hem de Trump'ın ileri yaşları ve sergiledikleri anormal davranışlar milyonlarca insanın hayatı ve geleceği üzerinde olumsuz etkiler doğuracak sonuçlar ortaya çıkarmaz mı?

Yaşlılık ayıp bir şey değildir; yaşamın kaçınılmaz gerçeğidir. En güçlü iktidara sahip olan siyasi liderlerin bile yaşlanma sonucunda fiziken iktidarlara (beden sağlığı) sağlam ve güçlü değildir. Akli ya da zihinsel melekeleri zayıflama eğilimindedir. Ortalama yaşam beklentisinin yükselmesi “octogenarian”ların fiziki ve zihinsel iktidarlara aynen muhafaza edilmesi anlamına gelmez. Büyük bir devleti yöneten ve çok büyük bir siyasi gücü elinde bulunduran siyasi liderlerin yaşlılık dolayısıyla nasıl zavallı bir durumda olduğuna doğrudan tanık olmuyor muyuz? ABD gibi bir büyük süper gücü yöneten insanın elinin havada kalması ve boşlukla tokalaşması ya da boşlukla konuşması basite alınacak bir durum mudur?

VI. Demokrasilerde “Maksimum Yaş Sınırlaması” Neden Gerekli? **Örnek Vaka (2) Kamerun’da 91 Yaşında 42 Yıl İktidarda Bulunan Diktatör**

Paul Biya 7 yıllık başkanlığından sonra 6 Kasım 1982 tarihinden bu yana Kamerun devlet başkanı olarak görevde bulunan dünyada ve Afrika'da en uzun süre görev yapan siyasi lider unvanına sahiptir.

Millet iradesini kutsayan her siyasetçinin ve bu fikriyatı savunan her sözde “milletçilik” ideolojisi mensubunun 42 yıldan bu yana iktidarda bulunan 13 Şubat 1933 doğumlu 91 yaşındaki bu kişinin iktidarını sorgulaması gerekmez mi? Hemen not edelim: Kamerun bu konuda tek örnek değildir; Afrika'nın geri kalmış birçok ülkesinde 30 yıldan daha uzun süre görevde bulunan çok sayıda otokrat ya da diktatör bulunmaktadır.¹⁰

VII. Yaş Sınırlamasının Rasyoneli ve Optimal Yaş Sınırı

Bugün dünyanın her ülkesinde seçme ve seçilebilme yaşı birbirinden oldukça farklıdır. Seçme yaşı, bir vatandaşın genel ve yerel seçimlerde oy kullanabilmesi için doldurmuş olması gereken minimum (asgarî) yaşı ifade eder. Dünya ülkelerinin

---

¹⁰ Bu konuda kapsamlı bir araştırma için bkz. Aktan, 2021.

çoğunluğunda seçme yaşı anayasal kural olarak kabul edilmiştir ve seçme hakkı için asgarî bir yaş belirlenmiştir. Seçme yaşı dünyadaki ülkelerin hemen tamamında 18 olarak belirlenmiştir.¹¹

Seçilme yaşı ise bir kişinin belirli seçilmiş hükûmet görevlerine anayasal/yasal olarak seçilebileceği en düşük yaşı tanımlar. Asgarî seçilme yaşı ülkeler ve makamlara göre çeşitlilik ve farklılıklar göstermektedir. Dünyanın neredeyse tüm ülkelerinde Başkan, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Senatör, milletvekili, belediye başkanı ve diğer temsilcilik görevlerine seçilebilme yaşı konusunda “*minimum*” bir yaş sınırı olmasına karşın “*maksimum*” bir yaş sınırlaması sözkonusu değildir.

Halen dünyada Başkan, Cumhurbaşkanı, Başbakan gibi makamlar için minimum seçilme yaş yeterlilik şartı 18-50 yaş aralığındadır. Bu konuda ülkeler arasında çok ciddi farklılıklar sözkonusudur. Çoğunluk ülkedeki minimum yaş aralığı 20-30’dur. (bkz. Ek-1)¹²

Şimdi benim asıl ilgilendiğim soruya geelim: Başkan, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Senatör, milletvekili, belediye başkanı ve diğer temsilcilik görevlerine seçilebilmek için “*minimum*” ve “*maksimum*” yaş sınırı ne olmalıdır? Kişisel değer yargılarından ve subjektif yorumlardan bağımsız olmayan bu soruyu cevaplamadan önce yaş sınıflaması konusunda bir uzlaşmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Benim bu konudaki değerlendirmem ve yorumum Şekil-1 üzerinde gösterilmiştir. Kişisel olarak yaptığım sınıflamada 4 yaş kategorisi (çocuk, genç, yetişkin ve yaşlı) ve yaşlı kategorisinde ise 5 alt kategori (genç yaşlı, orta yaşlı, yaşlı, ileri yaşlı, aşırı yaşlı) bulunmaktadır.

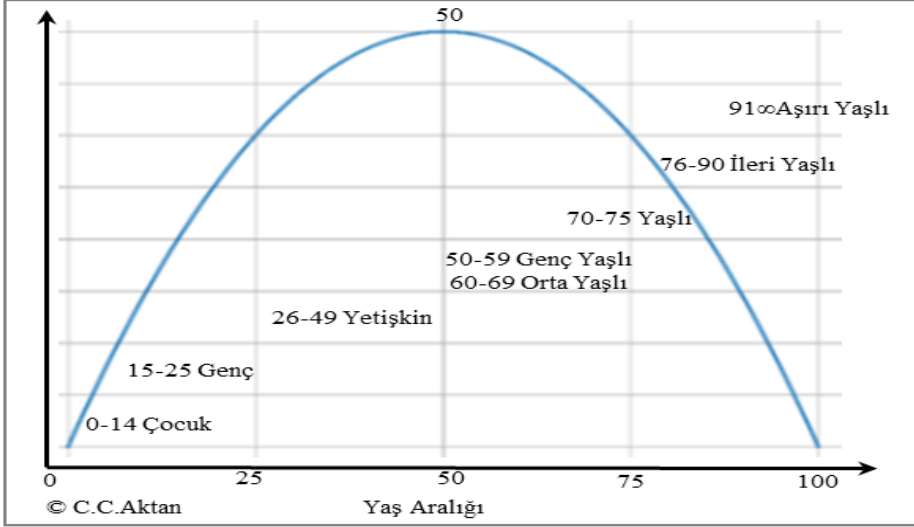
¹¹ Dünyada genel ve yerel seçimlerde oy kullanma yaşı ülkelerin çoğunluğunda 18 olmakla minimum yaş yeterliliği 16 ve 21 yaş aralığındadır. Avusturya, Arjantin, Brezilya, Küba ve Malta’da oy kullanma yaşı 16’dır. Avusturya’nın 2007 yılında oy kullanma yaşını 16’ya indiren ilk Avrupa Birliği üyesi olmasının ardından minimum yaş yeterliliği konusu da siyasette polemik konusu olmaya başlamıştır. Bkz. Eichhorn & Bergh, 2020; Chan & Clayton, 2006; Wagner & Kritzing, 2012.

¹² Burada sadece birkaç ülkeden örnek vermeye çalışalım. Amerika Birleşik Devletleri’nde Amerikan Anayasası’nda belirttiği üzere bir kişinin Başkan olarak görev yapabilmesi için 35 yaş veya üzerinde; senatör olabilmesi için 30 yaş ve üzerinde; temsilci yani milletvekili olabilmek için kişinin 25 yaşında veya daha büyük olması gerekir. ABD’deki çoğu eyalette Vali, Eyalet Senatörü ve Eyalet Temsilciliği makamları için de yaş sınırlaması vardır. İtalya’da 1947 Anayasası’nda belirtildiği üzere bir kişinin Cumhurbaşkanı olabilmesi için en az 50, Senatör olabilmesi için 40, Milletvekili olabilmesi için ise 25 yaşında olması gerekmektedir. Ancak Bölgeler, İller ve Belediyeler Konseyi (Komünler) üyeliğine seçilebilmek için 18 yaş yeterlidir.

50 yaş sonrasını fiziki güç, performans ve sağlık durumu açısından bir üst sınır olarak kabul etmek mümkün olabilir ve bu konuda bir uzlaşma sağlanırsa o zaman ikinci soruya geçilebilir. Eğer 50 yaş ve sonrası yaşlılığa başlangıç evresi ise o zaman Başkan, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Senatör, milletvekili, belediye başkanı ve diğer temsilcilik görevlerine seçilebilmede “maksimum” yaş sınırı ne olmalıdır?

Bedensel, zihinsel ve ruhsal akıl sağlığına dair bazı bilimsel argümanlar sıralayarak bu konuda bir öneride bulunmak mümkündür. Bilimsellik optimal yaş sınırı konusunda uzlaşmaya varmak için ikna edici olmayabilir. Zira insanların bu konuya bakış açıları fazlasıyla duygusal ve menfaat odaklıdır.

Şekil-1: Genç, Yetişkin ve Yaşlı Sınıflaması Üzerine Bir Yorum

Ben kişisel olarak Cumhurbaşkanı, Başkan, Başbakan gibi Devlet ve Hükümet Başkanlığı makamlarına seçilebilmek için maksimum yaş sınırının 70 olması gerektiğini düşünüyorum. Seçilme yeterlilik yaşının 70 yaşından gün almamak olarak kabul edildiğini varsaydığımızda 4 ya da 5 yıl görevde kalan bir seçilmiş temsilcinin ortalama 75 yaşında “zorunlu emeklilik” durumu ortaya çıkar ki bu kabul edilebilir ve mantıklı bir yaş sınırıdır. Seçilme için minimum yaş şartının ise Başkan, Cumhurbaşkanı, Başbakan gibi makamlar için 40; senatör, milletvekili, belediye başkanlığı gibi görevler için 35 yaş olmasını öneriyorum. (Tablo-1)

**Tablo-1. Optimal Yaş Sınırlaması Arayışı: Seçimle Göreve Geline
Kamusal Makamlarda Seçilme Yaş Yeterliliği Ne Olmalı?**

Görev /Makam	Minimum Yaş Sınırı	Maksimum Yaş Sınırı
Cumhurbaşkanı	40	70
Başkan	40	70
Başbakan	40	70
Senatör	35	70
Milletvekili	35	70
Siyasi Parti Başkanları	35	70

Hemen not edelim Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin bir maddesi üzerindeki yorumunda seçme yaşından farklı olarak seçilme yaşının daha üst bir yaş olarak belirlenmesinin uygun olacağı tavsiyesinde bulunmuştur. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin görüşü şu şekildedir (UN, HRC, 1996)

“...seçim veya belirli makamlara atanma için daha yüksek bir yaş şartının aranması makul olabilir. Bu hakların vatandaşlar tarafından kullanılması, kanunla belirlenen objektif ve makul gerekçeler dışında askıya alınamaz veya hariç tutulamaz. Örneğin, yerleşik zihinsel yetersizlik, bir kişinin oy verme veya görev alma hakkının reddedilmesi için bir gerekçe olabilir.”

Kanaatimce seçme ve seçilme yaşlarının alt ve üst sınırlarının ne olması gerektiği konusu fevkalade önemlidir. Buna ilave olarak optimal yaş konusu üzerinde anlamak, uzlaşmak ve karara varmak hiç de kolay değildir. Konu polemiklere, ön yargılara, zihinsel sapma ve yanılgılara, demagojilere fazlasıyla açıktır. Bugün dünyada seçme yaşı ülkelerin neredeyse tamamında 18 olarak belirlenmiştir. Ancak seçme yaşı için bir üst sınır bilebildiğim kadarıyla hiçbir ülkede mevcut değildir. Ortalama yaşam beklentisinin 90'lar ve üzerine çıktığı kabul edildiğinde bu denli ileri yaşta sağlık sorunları ile yüzyüze bulunan yaşlı seçmenlerin “sağlıklı” seçim yapabileceğini kabul edebilir miyiz? Siyaset bilimi ve kamu tercihi literatüründe “miyop seçmen”, “amnezik seçmen” vs. şekillerde yapılan değerlendirmelere bir başkasını da (örneğin, “bunak seçmen”, “demans seçmen” gibi) ilave etme durumunda değil miyiz? Nasıl ki 18 yaşın altındaki bir seçmenin kullandığı oyun değerini tartışıyorsak aynı şekilde 90 yaş ve üzerindeki seçmenlerin de doğru ve sağlam, sağlıklı ve güvenilir bir karar ve tercih bulunabileceğini söyleyebilir miyiz?

Seçilme yaşı ise çok daha önem taşıyan bir meseledir, zira bugün dünyanın hiçbir ülkesinde seçilme yaşı ile ilgili olarak bir üst sınır belirlenmiş değildir.¹³ Amerika Birleşik Devletleri'nde halen başkan olarak görev yapan Joe Biden'ın (Joseph Robinette Biden, Jr.) ileri demans semptomları göstermesinin ardından maksimum yaş sınırı konusu tartışılmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak şunu ifade etmek istiyorum. Demokrasilerde seçme ve seçilme yaşının optimal alt ve üst sınırlarının anayasada belirlenmesi önemlidir. Optimal yaş konusunun bütünsel olarak (yani minimum ve maksimum yaş yeterliliği bir arada ele alınarak) ele alınarak anayasada kural olarak yer almasının önemli olduğunu düşünüyorum.¹⁴

VIII. Sonuç

Bugün patolojik demokrasilerden kısmen kurtulmuş olan çağdaş demokrasilerin bir kısmında kalıcı liderliğin kalıcı hasarlarını önlemek maksadıyla “görev süresi sınırlaması” ve “dönem sınırlaması” adı verilen anayasal kural yürürlükte bulunmaktadır. Seçilmiş siyasi liderlerin güç ve yetkilerini istismar ederek otokratik bir rejim inşa etmelerini engellemek maksadıyla yürürlüğe konulmuş olan “görev süresi sınırlaması” ve “dönem sınırlaması” bugün birçok demokraside eksik de olsa amaca hizmet etmektedir.

Devlet ve hükûmet başkanlarının kaç yıl süreyle görevde kalabilecekleri ve kaç dönem görev yapacakları kuralına ilave destekleyici bir başka kural yaş sınırlamasıdır. Bugüne değin en gelişmiş demokrasilerde bile anayasalarda seçilme yeterliliği tespit edilirken sadece “asgarî” yaş şartının yeterli olacağı, maksimum yaş sınırına ise gerek olmadığı düşünülmüştür. Oysa bugün gerontolojik ve demografik gerçekler bundan yarım asır ya da bir asır öncesinden çok ama çok farklıdır. Bugün “yaşlılık çağı” adı verilen bir çağda yaşıyoruz ve insanlarda yaşam

---

¹³ Bu ifademi temkinli olarak kullanmak istiyorum. Yaptığım araştırmalara göre henüz Cumhurbaşkanı, Başkan, Başbakan gibi Devlet ve Hükûmet Başkanlığı makamlarına seçilebilmek için bir üst yaş sınırı belirleyen bir ülke bulunmamaktadır.

¹⁴ Oy kullanma yaşının ne olması ile ilgili olarak bir literatür mevcut olmakla beraber araştırmacılar daha ziyade minimum yaş yeterliliği konusu ile ilgilenmişler ve maksimum yaş yeterliliği konusunu ihmal etmişlerdir. Konuyla ilgili bazı çalışmalar için bkz. Belschner, 2024; Eshima & Smith, 2022; Goerres, A. 2009; Holbein, & Hillygus, 2020; Kweon, & Choi, 2022; McClean & Ono, 2024; Pomante & Schraufnagel, 2015; Sevi, 2021; Stockemer, & Sundström, 2018; Wattenberg, 2007; Webster & Pierce, 2019.

beklentisi 80 yaş ve üzerine kadar yükselmiştir. Durum böyle olunca da 80, 85 ya da 90 yaşında bir kişinin devlet ve hükûmet başkanı olarak seçilmesi riski oldukça yüksektir. ABD’nde Joe Biden ve Donald Trump bu konuda iki güncel örnektir. Amerika’da demokrasi “*gerontokrasi*” ve “*demanskrasi*” tehlikesi ile yüzyüzedir. Öte yandan dünyanın en acımasız otoriter ve totaliter rejimlerinde Devlet ve hükûmet başkanlığı görevinde bulunan otokratlar ve diktatörlerin bugün neredeyse 90 yaş ve hatta daha üzerine kadar görevde kalabilmeleri riski çok ama çok yüksektir. Önceki açıklamalarımızda belirttiğimiz üzere 40 küsur yıldan bu yana Kamerun’u yöneten 91 yaşındaki Paul Biya bu konuda tek örnek değildir.

Ortalama yaş beklentisinin 80’li yaşlara ve üzerine çıkması kadar gerçeğinin asla gözardı edilmemesi ve modern demokrasilerde asgarî yaş sınırına ilave olarak maksimum yaş sınırının da anayasal bir norm olarak belirlenmesinin önemli olduğuna inanıyorum. Halen neredeyse tüm dünya ülkelerinin anayasalarında yer alan minimum yaş kuralının ise daha makul bir yaşa çekilmesinin doğru olduğu kanaatindeyim. 18-30 yaş aralığının Başkan, Cumhurbaşkanı, Başbakan gibi makamlara seçilebilme yeterliliği açısından kesinlikle uygun olmadığını düşünüyorum.

Yaşlılık insanın olgunluk, tecrübe (deneyim), bilgi ve bilgelik, ahlak ve erdem ile bulunduğu bir dönem olarak kabul edilebilir. Cumhurbaşkanı, Başkan, Başbakan gibi Devlet ve Hükûmet Başkanlığı makamlarında seçilebilme yaşına dair makul bir alt ve üst sınır fevkalade önemlidir. Ben kişisel olarak sözkonusu makamlara seçilebilme yeterliliğinin 40 (minimum yaş şartı) ve 70 (maksimum yaş şartı) olmasını öneriyorum. Temsilci (milletvekili) ve senatörler için minimum yaş yeterliliğinin bir miktar azaltılarak 35 olarak belirlenebileceğini düşünüyorum.

İleri yaşına rağmen iktidardan ayrılmak istemeyen siyasi liderlere yönelik olarak “*ahı gitmiş vahu kalmış*” ya da “*yaş yetmiş iş bitmiş*” gibi sözlerin sarf edilmesinin saygısızlık olarak kabul edilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Gedikli siyasetçilere 70 yaşından sonra “*artık köşende oturma zamanı geldi*” deyip onları sükûnet içerisinde bir huzurlu yaşama davet etmek gerekir. Bahçelerinde toprakla haşır neşir olsunlar, evlerinin balkonlarındaki saksılara birbirinden güzel ve farklı çiçekler eksinler, torunlarını sevsinler ve onları parka götürsünler, bol bol kitap okusunlar... Eğer birazcık olsun ahlak ve erdemle dolu siyaset yapmışlarsa bu birikimlerini anlatacakları bir biyografi kitabı kaleme alsınlar... Dahası hiç olmazsa “*başına gelen başmakçıdır*” sözünden hareketle mutlak siyasi gücün ne derece kötü ve tehlikeli olduğunu genç nesle öğütlesinler, bu konuda en azından tecrübelerini kaleme alsınlar...

Eğer Zat-ı Şahaneleri makamlarından ayrılmamakta ve gitmemekte ısrar ediyorlarsa o zaman kaba bir uslupla ona şunu söyleyelim: Defolup gidin! Vakti zamanı iken, daha fazla gecikmeden, ertelemeden, rezil olmadan ve “*kambur, iki büküm, içi geçmiş bir moruk*” sözlerini duymadan gidin artık, yakamızdan silkinin!

Adriana:

*Herif kambur, iki büküm, içi geçmiş bir moruk;
Suratı yamuk, bedeni kavruk, düzgün tek bir yeri yok;
Hain, şapsal, yabani, zalim ve kaba;
Doğuştan derme çatma, aklını ise hiç sorma!*

Luciana:

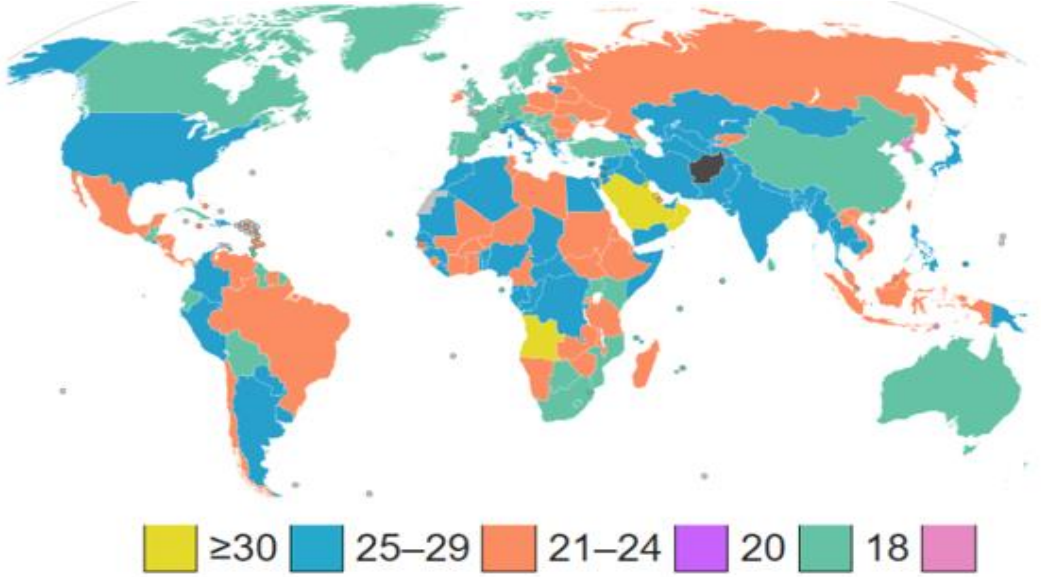
*Böyle birini kim kıskanır öyleyse?
Hiç ağlama ardından, bırak gitsin güle güle.¹⁵*
William Shakespeare

---

¹⁵ Shakespeare, W. 2004. Yanlışlıklar Komedyası, (çev. B. Bozkurt), İstanbul: Remzi Kitabevi. s.70.

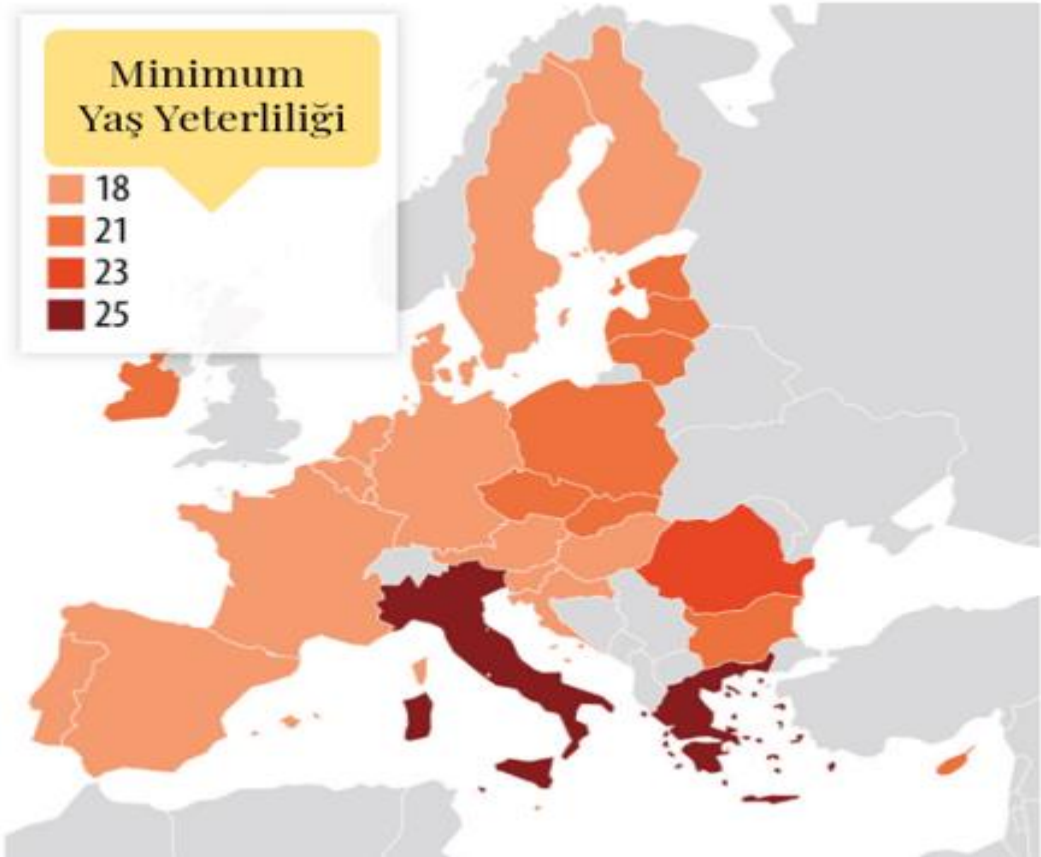
Ekler

Ek-1: Dünyada Parlamenteoya Seçilebilmek için Gerekli Minimum Yaş Şartı (2022)

Kaynak: Wikipedia, Age of Candidacy
https://en.wikipedia.org/wiki/Age_of_candidacy

Ek-2: Avrupa Parlamentosuna Seçilmede Minimum Yaş Yeterliliği

Açıklama: 1976 tarihli Avrupa Seçim Kanunu, AB Üye Devletlerinin adaylık için asgari yaşı belirlemesine izin vermektedir. Avrupa Parlamentosu'na seçilebilmek için üye devletlerin çoğunluğunda minimum yaş sınırı 18 dir. İtalya ve Yunanistan'da ise minimum yaş yeterliliği 25 olarak tanımlanmıştır.

Kaynak: European Parliament, Minimum Age To Stand As A Candidate In European Elections, 2024.

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/749766/EPRS_ATAG\(2023\)749766_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/749766/EPRS_ATAG(2023)749766_EN.pdf)

KAYNAKÇA

Aktan, C.C. 2021. Mütemadi Siyasi Liderlik, İzmir: SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Yayınları.

Aktan, C. C. 2020. Trumpmania Ve Toplumania (Davranışsal Politik İktisat Perspektifinden Politikada İrrasyonallite), RG Preprint,
[https://www.researchgate.net/publication/345430489 TRUMPMANIA ve TOPLUMANIA Davranissal Politik İktisat Perspektifinden Politikada Irrasyonallite](https://www.researchgate.net/publication/345430489_TRUMPMANIA_ve_TOPLUMANIA_Davranissal_Politik_Iktisat_Perspektifinden_Politikada_Irrasyonallite)

Aktan, C.C. & A. Ekinici (2021). Anayasal Demokrasilerde Görev Süresi Sınırlaması, Ankara: Astana.

Aktan, C.C. & A. Ekinici (2022). LEX REX : Keyfi Devletten Anayasal Hukuk Devletine Doğru, Ankara: Seçkin.

Beard J.R, Officer A, de Carvalho I.A, et al. 2016. “The World Report On Ageing And Health: A Policy Framework For Healthy Ageing”. Lancet.

Belschner, 2024. "Too Young To Win? Exploring The Sources Of Age-Related Electoral Disadvantage", Journal of Electoral Studies, Volume 88.

Bhat, D., & V.K. Patil, P. 2016. Human Age Group Classification Using Facial Features. International Journal of Modern Trends in Engineering and Research, 3.

Chan, T. and Clayton, M. 2006. “Should the Voting Age Be Lowered to Sixteen? Normative and Empirical Considerations”, Political Studies, 54, 533–558.

Eichhorn, J. and Bergh, J. (eds). 2020. Lowering the Voting Age to 16: Learning from Real Experiences Worldwide, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Eshima, S., & Smith, D. M. 2022. “Just a Number? Voter Evaluations Of Age In Candidate Choice Experiments.”, The Journal of Politics, 84(3), 1856–1861.

European Parliament, Minimum Age To Stand As A Candidate In European Elections, 2024.

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/749766/EPRS_AT_A\(2023\)749766_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/749766/EPRS_AT_A(2023)749766_EN.pdf)

Goerres, A. 2009. The Political Participation Of Older People İn Europe: The Greying Of Our Democracies. Palgrave Macmillan.

Holbein, J. B., & Hillygus, D. S. 2020. Making Young Voters: Converting Civic Attitudes Into Civic Action. Cambridge University Press.

Kweon, Y., & Choi, B. 2022. “Deservingness Heuristics And Policy Attitudes Toward The Elderly İn An Aging Society: Evidence From Japan”. Political Research Quarterly, 75(3), 591–606.

McClean, C.T. & Ono, Y. 2024. "Too Young to Run? Voter Evaluations of the Age of Candidates". Political Behaviour. <https://doi.org/10.1007/s11109-024-09920-2>

Pomante, M. J., & Schraufnagel, S. 2015. “Candidate Age And Youth Voter Turnout”. American Politics Research, 43(3), 479–503.

Rabins, P. V, Constantine G. Lyketsos, and C. D. Steele (eds), 2016. Practical Dementia Care, 3 edn, New York, Oxford Academic.

Sevi, S. 2021. “Do Young Voters Vote For Young Leaders?”, Electoral Studies, 69, 1–8.

Shakespeare, W. 2004. Yanlışlıklar Komedyası, (çev. B. Bozkurt), İstanbul: Remzi Kitabevi. s.70.

Stockemer, D., & Sundström, A. 2018. “Age Representation İn Parliaments: Can Institutions Pave The Way For The Young?”, European Political Science Review, 10(3), 467–490.

United Nations, HRC. 1996. International Covenant On Civil And Political Rights, (ICCPR), General Comment Adopted By The Human Rights Committee Under Article 40, Paragraph 4, Of The International Covenant On Civil And Political Rights Addendum General Comment No. 25 (57). Bkz. United Nations Digital Library, <https://digitallibrary.un.org/record/221930?v=pdf>

Wagner, M., Johann, D., and Kritzinger, S. 2012. “Voting at 16: Turnout and the Quality of Vote Choice”, Electoral Studies, 31, 372–383.

Wattenberg, M. P. 2007. Is Voting for Young People? New York: Pearson Longman.

Webster, S. W., & Pierce, A. W. 2019. "Older, Younger, Or More Similar? The Use Of Age As A Voting Heuristic.", Social Science Quarterly, 100(3), 635–652.

World Health Organization, 2015a. World Report on Aging and Health, 2015, Geneva: WHO.

World Health Organization. 2015. World Report On Ageing And Health. Geneva: WHO.; Bkz. <https://iris.who.int/handle/10665/186463>

Zijdeman, R.L. & F. R. de Silva, 2014. "Life Expectancy Since 1820", How Was Life? Global Well-being Since 1820, OECD, IISH 2014.
<https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264214262-10-en.pdf?expires=1724404047&id=id&accname=guest&checksum=40292A3873918DA8AD49A609446463FC>

BİBLİYOGRAFYA

Görev Süresi Sınırlaması, Dönem Sınırlaması ve Yaş Sınırlaması ¹⁶

Hazırlayan: Coşkun Can Aktan

Abbink, K. (2004). Staff Rotation as an Anti-corruption Policy: an Experimental Study. European Journal of Political Economy. Vol. 20.

Aktan, C.C. 2021. Mütemadi Siyasi Liderlik, İzmir: SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Yayınları.

Aktan, C.C. & A. Ekinci (2021). Anayasal Demokrasilerde Görev Süresi Sınırlaması, Ankara: Astana.

Aktan, C.C. & A. Ekinci (2022). LEX REX : Keyfi Devletten Anayasal Hukuk Devletine Doğru, Ankara: Seçkin.

Aktan, C.C. & Yay, S. (2019). Tesviyeciler Hareketi (1647-1649) Anayasal Demokrasi Yolunda bir Mücadele . Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi , 11 (1) , 96-114.

Aktan, C.C. & Yay, S. (2019). Tesviyeciler Manifestosu: Bir Sivil Anayasa Önerisi Anayasal Demokrasi ve Anayasal Hukuk Devletine Yönelik Eşsiz Bir Yazılı Anayasa Metni . Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi , 11 (2) , 100-128 .

Aktan, C.C. ve Hallier, M.F. (2021). Devlet İdaresinde Temsilcilerin ve Yöneticilerin Seçilmesi Ve/Veya Atanmasında Kura Sistemi (Rastgele Seçim): Antik Atina Tecrübesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 13:1.

Albert, R. (2010). Constitutional Handcuffs. Arizona State Law Journal, Vol. 42, pp. 663-715.

Albertus M and Menaldo V (2012) Dictators As Founding Fathers? The Role Of Constitutions Under Autocracy. Economics & Politics 24(3): 279–306.

---

¹⁶ Geliştirilmeye açık eksik bir liste olarak kabul edilmelidir.

Altman, D. (2008). A Brief History of Term Limits. Time. <http://content.time.com/time/nation/article/0,8599,1846988,00.html>,

Altman, D., and A. Pérez-Liñán. (2017). Explaining the Erosion of Democracy: Can Economic Growth Hinder Democracy? Varieties of Democracy (V-Dem) Institute Working Paper No. 42.

Aristoteles, (2015). Politika. (Çev. F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı.

Aristoteles. (1989). The Athenian Constitution. (Translated by. H. Rackham), Loeb Classical Library. Cambridge, Harvard University Press.

Aristotle. (2000). Politics. Mineola, NY: Dover Publications.

Baker B (2002) Outstaying One's Welcome: The Presidential Third-Term Debate In Africa. Contemporary Politics 8(4): 285–301.

Bamfo N. (2005) Term Limit And Political Incumbency In Africa: Implications Of Staying in Power Too Long With References To The Cases of Kenya, Malawi, and Zambia. African and Asian Studies 4(3): 327–356.

Barber, N. W. (2016). Why Entrench?, International Journal of Constitutional Law, Volume 14, Issue 2, April, Pages 325–350.

Baturo, A. (2010) The Stakes of Losing Office, Term Limits and Democracy, British Journal of Political Sciences, Vol: 40, No: 3.

Baturo A. (2014) Democracy, Dictatorship and Term Limits. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Baturo A. and Elgie R. (2018) Why Do Authoritarian Regimes Adopt Bicameralism? Cooptation, Control, And Masking Controversial Reforms. Democratization 25(5): 919–937.

Baturo, A. (2019) Continuismo In Comparison: Avoidance, Extension And Removal Of Presidential Term Limits. In The Politics of Presidential Term Limits, ed. A. Baturo and R. Elgie, 75–99. Oxford: Oxford University Press.

Baturo, A., and R. Elgie. (2019) *The Politics of Presidential Term Limits*. Oxford: Oxford University Press.

Bermeo N. (2016) On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy* 27(1): 5–19.

Bienen H and Van de Walle N. (1991) *Of Time and Power: Leadership Duration in the Modern World*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Brinks, D. & S. Levitsky, and M. V. Murillo (2019), *Understanding Institutional Weakness, Cambridge Elements, Politics and Society in Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.

Brooker, P. (2000). *Non-Democratic Regimes: Theory, Government And Politics*. New York: St. Martin's Press.

Brownlee J (2007b) Hereditary Succession In Modern Autocracies. *World Politics* 59(4): 595–628.

Buchanan, J. M. & Congleton, R. (1988) *Politics by Principle, Not Interest: Towards Nondiscriminatory Democracy*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Cassani A. (2020) Law-Abiders, Lame Ducks, And Over-Stayers: The Africa Executive Term Limits (AETL) dataset. *European Political Science*.

Cassani A. (2021) Autocratization By Term Limits Manipulation In Sub-Saharan Africa. *Africa Spectrum* 55(3).

Cassani, A., and L. Tomini. (2018) Reversing Regimes and Concepts: From Democratization to Autocratization. *European Political Science* 57, no. 3 : 687–716.

Cassani A. and Tomini L. (2019) *Autocratization in Post-Cold War Political Regimes*. Heidelberg: Springer.

Cassani, A., and L. Tomini. (2020) Reversing Waves And Concepts: From Democratization To Autocratization. *European Political Science* 19 (2): 272–287.

Cheeseman, N. (2016), Africa: Presidential Term Limits and the Third Term Tragedy, in: Presidential Power, online: <<http://presidentialpower.com/?p=4874>> (2 May 2017).

Cheeseman N. (2018) Introduction: Understanding African Politics: Bringing The State Back in. In: Cheeseman N (ed) Institutions and Democracy in Africa: How the Rules of the Game Shape Political Developments. Cambridge University Press, pp. 1–38.

Cheeseman, N. (2018). Should I Stay or Should I Go? Term Limits, Elections, and Political Change in Kenya, Uganda and Zambia”, The Politics of Presidential Term Limits.

Cheibub, J. A. (2007), Presidentialism, Parliamentarism, and Democracy, Cambridge: Cambridge University Press.

Cheibub, J. A., Gandhi, J., & Vreeland, J. R. (2010). Democracy And Dictatorship Revisited. Public Choice, 143(1–2), 67–101.

Cooley, T. A. (1868). Treatise on Constitutional Limitations. Boston: Little, Brown, 1868.

Coppedge, M. (2017). Eroding Regimes: What, Where, and When? Varieties of Democracy (V-Dem) Institute Working Paper No. 57.

Coppedge, M., J. Gerring, C. H. Knutsen, S. I. Lindberg, S.-E. Skaaning, J. Teorell, D. Altman, et al. (2018) “VDem Codebook v8.” Varieties of Democracy (V-Dem) Project .

Coppedge, M., J. Gerring, C. H. Knutsen, S. I. Lindberg, S.-E. Skaaning, J. Teorell, D. Altman, et al. (2018). “VDem Dataset v8.” Varieties of Democracy (V-Dem) Institute.

Corrales, J. & Penfold, M. (2014). Manipulating Term Limits in Latin America, Journal of Democracy. Vol. 25, No. 4, pp. 157-168.

Crane, E.H. & Pilon, R.. (1994). The Politics and Law of Term Limits, Washington, DC: Cato Institute.

- Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- Davenport, C. (2007). State Repression And The Tyrannical Peace. *Journal of Peace Research*, 44(4), 485–504.
- Dawson M. and Young D.J. (2021) Presidential Tenure And Constitutional Provisions: Recent Evidence From Central Africa. *Africa Spectrum* 55(3): 272–290.
- Decalo, S. (1985). African Personal Dictatorships. *The Journal of Modern African Studies*, 23(2), 209–237.
- Diamond, L. (2002). Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy* 13, no. 2 (2002): 21–35.
- Diamond, L. (2008). The Democratic Rollback. *Foreign Affairs* 87, no. 2 : 36–48.
- Dixon, R, & Landau, D, (2020). Constitutional End Games: Making Presidential Term Limits Stick. *Hasting Law Journal*. Vol. 71, pp. 359-418.
- Dulani B. (2011a) Democracy Movements As Bulwarks Against Presidential Usurpation Of Power: Lessons From The Third-Term Bids In Malawi, Namibia, Uganda And Zambia. *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien* 11(20): 115–139.
- Dulani B. (2011b) Personal Rule And Presidential Term Limits In Africa. Phd Thesis. Michigan State University.
- Dulani B. (2015) African Publics Strongly Support Term Limits, Resist Leaders' Efforts To Extend Their Tenure. *Afrobarometer Dispatch* (30).
- Ebenstein, A. O., Ebenstein, W., & Fogelman, E. (2000). *Today's Isms: Socialism, Capitalism, Fascism, Communism, Libertarianism*. Upper Saddle River, N.J: Prentice Hall.
- Elhauge, E. (1998). What Term Limits Do That Ordinary Voting Cannot. *Policy Analysis*. https://scholar.harvard.edu/files/einer_elhauge/files/voting_limits.pdf,
- Elkins Z, Ginsburg T And Melton J (2013) The Content Of Authoritarian Constitutions. In: Ginsburg T And Simpser A (Eds) *Constitutions In Authoritarian*

Regimes (Comparative Constitutional Law and Policy Series). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 141–164.

Elster, John & R. Slagstad (eds.), 1988. Constitutionalism and Democracy, Cambridge: Cambridge University Press.

Erdmann G (2004) Party Research: Western European Bias And The ‘African Labyrinth’. Democratization 11(3): 63–87.

Erdmann, G. (2011). Decline of Democracy. Comparative Governance and Politics 1 (2011): 21–58.

Erickson, S. C. (1995). The Entrenching of Incumbency: Reelections in the U.S. House of Representatives, 1790-1994. Cato Journal. Vol. 14. No. 3. pp. 397-419.

Eze, K. (2016). The Efficacy of Presidential Term Limits. Mandela Institute for Development Studies. Tanzania.

Farrar, C. (2008). Power to the People, Origins of Democracy in Ancient Greece. Ed. Kurt a. Raaflaub, Josiah Ober, Robert Wallace, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, pp. 170-197.

Fombad, C. M. (ed.) (2016) Separation of Powers in African Constitutionalism, Oxford: Oxford University Press.

Fombad CM (2017) Presidential Term Limits Through Constitutional Amendments In Africa. In: Masterson G and Meirotti M (eds) Checks and Balances: African Constitutions and Democracy in the 21st Century. Johannesburg: Electoral Institute of South Africa (EISA), pp. 45–58.

Gandhi, J., & Lust-Okar, E. (2009). Elections under Authoritarianism. Annual Review of Political Science, 12(1), 403–422.

Gandhi, J., & Przeworski, A. (2006). Cooperation, Cooptation And Rebellion Under Dictatorship. Economics and Politics, 18(1), 1–26.

Gandhi, J., & Przeworski, A. (2007). Authoritarian Institutions And The Survival Of Autocrats. Comparative Political Studies, 40(11), 1279–1301.

Gazibou, M. (2012) Can Neopatrimonialism Dissolve into Democracy?, in: Daniel C. Bach and Mamoudou Gazibou (eds), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, London/New York: Routledge, 79–89.

Geddes B (1999) What Do We Know About Democratization After Twenty Years? *Annual Review of Political Science* 2(1): 115–144.

Geddes, B. (2006). Why Parties And Elections İn Authoritarian Regimes? *American Political Science Association Annual Meeting*. Washington, DC.

Geddes, B., Wright, J., & Frantz, E. (2014). Autocratic Breakdown And Regime Transitions: A New Data Set. *Perspectives On Politics*, 12(2), 313–331.

Gerschewski J (2013) The Three Pillars Of Stability: Legitimation, Repression, And Co-Optation İn Autocratic Regimes. *Democratization* 20(1): 13–38.

Gideon M. (2007) The Case For Presidential Term Limits. *Journal of Democracy* 18(1): 128–142.

Ginsburg T. & Melton J and Elkins Z. (2010) On the Evasion Of Executive Term Limits. *William and Mary Law Review* 52: 1807–1872.

Gleditsch, K. S., & Ward, M. D. (2006). Diffusion And The International Context Of Democratization. *International Organization*, 60(4), 911–933.

Golden, M., & Chang, E. (2010). Sources Of Corruption İn Authoritarian Regimes. *Social Science Quarterly*, 91(1), 1–20.

Grauvogel, J, and C. von Soest (2018), Identity, Procedures and Performance: How Authoritarian Regimes Legitimize their Rule, in: Alexander Dukalskis and Johannes Gerschewski (eds), *Justifying Dictatorship: Studies in Autocratic Legitimation*, London: Routledge, 37–55.

Greenbaum, A. (2013). The History and Impact of Legislative Term Limit Initiatives. *California Initiative Review (CIR)*: Vol. 2012, Article 9. Available at: <https://scholarlycommons.pacific.edu/california-initiative-review/vol2012/iss1/9>.

Heilbrunn JR (2019) Presidential Term Limits in Togo: Electoral Accountability Postponed'. In: Baturo Alexander and Elgie Robert (eds) The Politics of Presidential Term Limits. New York: Oxford University Press, pp. 199–220.

Heyl C. and Llanos M. (2020) Presidential Term Limits İn Africa And Latin America: Contested But Resilient. GIGA Focus Global (1).

Huntington, S. P. (1991). The Third Wave of Democratization in the Late Twentieth Century. London: University of Oklahoma Press.

Huntington, S. P., & Moore, C. H. (1970). Authoritarian Politics İn Modern Society: The Dynamics Of Established One-Party Systems. New York: Basic Books.

HWO (1993) Constitutions Without Constitutionalism: Reflections On An African Paradox. In: Greenberg D, Katz SN, Oliveiro MB., et al. (eds) Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World. Oxford, New York: Oxford University Press, pp. 65–82.

Hyde, S. D. (2011). The Pseudo-democrat's Dilemma. Why Election Observation Became an International Norm. Ithaca: Cornell University Press.

Jackman, R. W. (1973). On the Relations Of Economic Development To Democratic Performance. American Journal Of Political Science, 17(3), 611–621.

Jackson R.H. and Rosberg C.G. (1982) Personal Rule in Black Africa: Prince, Autocrat, Prophet, Tyrant. Berkeley, CA: University of California Press.

Johnson, J. M. and M. Crain (2004), Effects Of Term Limits On Fiscal Performance: Evidence From Democratic Nations, Public Choice, 119: 73-90.

Kendall-Taylor, A., & Frantz, E. (2014). Mimicking Democracy To Prolong Autocracies. The Washington Quarterly, 37(4), 71–84.

Kennedy, L. (2019). How FDR Became the First—And Only—President to Serve Four Terms, History, <https://www.history.com/news/fdr-four-term-president-22-amendment>, (Erişim tarihi: 26.3.2021.)

Kouba K. (2016) Party Institutionalization And The Removal Of Presidential Term Limits in Latin America. *Journal of political science* 36(2): 433–457.

LeBas, A. (2016) Term Limits And Beyond: Africa’s Democratic Hurdles. *Current History* 115: 169–174.

Levitsky S and Way LA (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levitsky SR and Way LA (2012) Beyond Patronage: Violent Struggle, Ruling Party Cohesion, And Authoritarian Durability. *Perspectives On Politics* 10(4): 869–889.

Levitsky, S., and L. A. Way. (2015). The Myth of Democratic Recession. *Journal of Democracy* 26, no. 1 (2015): 45–58.

Levitsky, S., and D. Ziblatt. (2018). *How Democracies Die*. London: Penguin Books.

Levitsky, S. ve D. Ziblatt, (2018). *Demokrasiler Nasıl Ölüyor?*, (Çev. D. Dinç), Konya: Salon Yayınları.

Lidén, G. (2014). Theories of Dictatorships: Sub-Types And Explanations. *Studies of Transition States and Societies*, 6(1), 50–67.

Lindberg SI (2006) The Surprising Significance Of African Elections. *Journal Of Democracy* 17(1): 139–151.

Lindberg, S. I., P. Lindenfors, A. Lührmann, L. Maxwell, J. Medzihorsky, R. Morgan, and M. C. Wilson. (2018). “Successful and Failed Episodes of Democratization: Conceptualization, Identification, and Description.” *Varieties of Democracy (V-Dem) Institute Working Paper No. 79*.

Linz, J. J. (1978). *The Breakdown of Democratic Regimes - Crisis, Breakdown, & Reequilibration*. Edited by J. J. Linz and A. Stepan. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.

Linz, J. J. (2000). *Totalitarian And Authoritarian Regimes*. London: Lynne Rienner.

Linz, J. J. and H. E. Chehabi. 1998. Sultanistic Regimes. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Llanos, M. (2019), The Politics of Presidential Term Limits in Argentina, in: Alexander Baturo and Robert Elgie (eds), The Politics of Presidential Term Limits, Oxford: Oxford University Press, 473–494.

Llanos, M. and D. Nolte (2016), The Many Faces of Latin American Presidentialism, GIGA Focus Latin America, 1, May, www.giga-hamburg.de/de/publikation/die-vielen-gesichter-des-lateinamerikanischen-praesidentialismus.

Lynch, G. and G. Crawford (2011) Democratization in Africa 1990–2010: An Assessment, in: Democratization, 18, 2, 275–310.

Magaloni B and Kricheli R (2010) Political Order And One-Party Rule. Annual Review Of Political Science 13(1): 123–143.

Magaloni, B. (2006). Voting For Autocracy: Hegemonic Party Survival And Its Demise In Mexico. New York: Cambridge University Press.

Magaloni, B. (2008). Credible Power-Sharing And The Longevity Of Authoritarian Rule. Comparative Political Studies, 20(10), 715–741.

Magee, C. S. P., & Doces, J. A. (2014). Reconsidering Regime Type And Growth: Lies, Dictatorships, And Statistics. International Studies Quarterly, 59(2), 223–237.

Maltz, G. (2007) The Case for Presidential Term Limits, in: Journal of Democracy, 18, 1, 128–142.

Mangala J.R. (2020a) Constitutionalism And The Future Of Presidential Term Limits In Africa. In: Mangala JR (ed.), The Politics of Challenging Presidential Term Limits in Africa. Cham: Palgrave Macmillan, pp. 227–233.

Mangala J.R. (2020b) Presidential Term Limits, The Never-Ending Debate. In: Mangala J.R. (ed.), The Politics of Challenging Presidential Term Limits in Africa. Cham: Palgrave Macmillan, pp. 1–33.

Manin, B. (1997), *The Principles of Representative Government*, Cambridge: Cambridge University Press.

Marquardt, K., and D. Pemstein. (2017). *IRT Models for Expert-coded Panel Data. Varieties of Democracy (V-Dem) Institute Working Paper No. 41.*

Marsteintredet, L. (2019), *Presidential Term Limits in Latin America: c. 1820-1985*, in: Alexander Baturo and Robert Elgie (eds), *The Politics of Presidential Term Limits*, Oxford: Oxford University Press, 103–122.

McKie K (2017) *The Politics Of Institutional Choice Across Sub-Saharan Africa: Presidential Term Limits. Studies in Comparative International Development* 52(4): 436–456.

McKie K (2019) *Presidential Term Limit Contravention: Abolish, Extend, Fail, Or Respect? Comparative Political Studies* 52(10): 1500–1534.

McKie K. (2020) *Citizen Support For Presidential Term Limits Across Sub-Saharan Africa: Explaining Variation And Trends. In: GIGA Workshop: ‘Contested, Violated, but Persistent: Presidential Term Limits in Latin America and Sub-Saharan Africa’, Hamburg, Germany, 13 October.*

Mechkova, V., A. Lührmann, and S. I. Lindberg. (2017). “How Much Democratic Backsliding?” *Journal of Democracy* 28, no. 4 : 162–169.

Meng A. (2020) *Constraining Dictatorship: From Personalized Rule to Institutionalized Regimes: Political Economy of Institutions and Decisions.* Cambridge: Cambridge University Press.

Merkel, W. (2010). *Are Dictatorships Returning? Revisiting the ‘Democratic Rollback’ Hypothesis. Contemporary Politics* 16, no. 1 (2010): 17–31.

Middleton, J. (2015). *World Monarchies And Dynasties.* London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group

Moehler, D., and S. Lindberg. (2009) *Narrowing The Legitimacy Gap: Turnovers As A Cause Of Democratic Consolidation. Journal Of Politics* 71 (4): 1448–1466.

Møller, J. and Svend-Erik Skaaning (2014) *The Rule of Law: Definitions, Measures, Patterns and Causes*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Moore, B. (1966). *Social Origins Of Dictatorship And Democracy: Lord And Peasant In The Making Of The Modern World*. Boston: Beacon.

Norris, P. (2017). “Is Western Democracy Backsliding? Diagnosing the Risks.” *Journal of Democracy* (Online Exchange) <https://www.journalofdemocracy.org/online-exchange-%E2%80%9Cdemocraticdeconsolidation%20-%E2%80%9Cbacksliding%20-%E2%80%9Cdiagnosing-the-risks%20-%E2%80%9Cnorris-p%20-%E2%80%9C2017%20-%E2%80%9C>

Nowack D. (2021) *Process-Tracing Term Limit Circumvention In Malawi: The Role Of International Actors*. *Africa Spectrum* 55(3).

Nwosu, B. U. (2012), *Tracks of the Third Wave: Democracy Theory, Democratisation and the Dilemma of Political Succession in Africa*, in: *Review of African Political Economy*, 39, 131, 11–25.

O’Keefe, E. (2008). *Term Limits*, <https://www.libertarianism.org/topics/term-limits>,

Olson, M. (1993). *Dictatorship, Democracy, And Development*. *American Political Science Review*, 87(3), 567–576.

Omotola J.S. (2011) *Third-Term Politics And The De-Institutionalisation Of Power In Africa*. *Africa Review* 3(2): 123–139.

Osei A (2018) *Like Father, Like Son? Power And Influence Across Two Gnassingbé Presidencies In Togo*. *Democratization* 25(8): 1460–1480.

Osei A, Akinochi H. and Mwombela S. (2021) *Presidential Term Limits And Regime Types: When Do Leaders Respect Constitutional norms?* *Africa Spectrum* 55(3): 251–271.

Pepinsky T. (2014) *The Institutional Turn in Comparative Authoritarianism*. *British Journal Of Political Science* 44(3): 631–653.

Petracca, M. P. (1996). *A History of Rotation in Office. Legislative Term Limits: Public Choice Perspectives*. Ed. Bernard Grofman. Kluwer Academic Publishers. Boston/Dordrecht/London.

Posner D. & D. Young. (2018). *Term Limits-Leadership, Political Competition and the Transfer of Power, Institutions and Democracy in Africa*, Ed. Cheeseman, Nic Oxford University Press.

Prempeh, H. (2008) *Presidents Untamed*. Journal of Democracy 19 (2): 109–123.

Prempeh, H. K. (2008) The Persistence of “Imperial Presidency” in Africa’s Emerging Democracies, in: National Intelligence Council (ed.), *Democratization in Africa: What Progress Toward Institutionalization?*, Washington, DC, 93–109.

Przeworski A (2013) *Ruling Against Rules*. In: Ginsburg T and Simpser A (eds) *Constitutions in Authoritarian Regimes (Comparative Constitutional Law and Police Series)*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 21–35

Rausch, J. D. (1991). When a Popular Idea Meets Congress: The History of the Term Limit Debate in Congress. *Politics Bureacracy & Justice Journal* 1, no. 1, pp. 34-43.

Reiter, D., & Stam, A. C. (2003). Identifying The Culprit: Democracy, Dictatorship, And Dispute Initiation. *American Political Science Review*, 97, 333–337.

Reyntjens F (2016) *The Struggle Over Term Limits in Africa: A New Look At The Evidence*. Journal Of Democracy 27(3): 61–68.

Reyntjens F (2020) *Respecting And Circumventing Presidential Term Limits in Sub-Saharan Africa: A Comparative Survey*. *African Affairs* 119(475): 275–295.

Runciman, D. (2018). *How Democracy Ends*. London: Profile Books.

Schedler, A. (2006). *Electoral Authoritarianism: The Dynamics Of Unfree Elections*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

Schedler, A. (2013). *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford: Oxford University Press.

Scheppele, K. (2018) Autocratic Legalism. University of Chicago Law Review 85 (2): 545–583.

Schmitt, C. [1921] (2013). Dictatorship. Cambridge, U.K.: Polity Press.

Schoen, D. E. (2009). The Power Of The Vote: Electing Presidents, Overthrowing Dictators, And Promoting Democracy Around The World. New York: Harpercollins.

Snyder, R., & Mahoney J. (1999). The Missing Variable: Institutions And The Study Of Regime Change. Comparative Politics, 32(1), 103–122.

Snyder, T. (2017). On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century. 1st ed. New York: Tim Duggan Books.

Southall, R. and H. Melber (eds) (2006) Legacies of Power: Leadership Change and Former Presidents in African Politics, Cape Town: Human Sciences Research Council. Stewart, Phil (2014), U.S. Pushes

Tomini, L., and C. Wagemann. (2018). Varieties of Contemporary Democratic Breakdown and Regression: A Comparative Analysis. European Journal of Political Research 57, no. 3 : 687–716.

Tull D.M and Simons C (2017) The Institutionalisation Of Power Revisited: Presidential Term Limits In Africa. Africa Spectrum 52(2): 79–102.

Tushnet M (2013) Authoritarian Constitutionalism: Some Conceptual Issues. In: Ginsburg T And Simpser A (Eds) Constitutions In Authoritarian Regimes (Comparative Constitutional Law and Policy Series). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 36–49.

Vandeginste S. (2016) Legal Loopholes And The Politics Of Executive Term Limits: Insights From Burundi. Africa Spectrum 51(2): 39–63.

Venice Commission. (2018) Report on Term Limits. Council of Europe Study No. 908/2017: 1-25.

Vermeule, A, & Lanni, A. (2013). Precautionary Constitutionalism in Ancient Athens, <https://ssrn.com/abstracy=2115570>,

Versteeg M, Horley T, Guim M, et al. (2020) The Law and Politics of Presidential Term Limit Evasion. Columbia Law Review 2020. Virginia Public Law and Legal Theory Research Paper No. 2019-14.

Versteeg M, Horley T. and Meng A. (2019) The Law And Politics Of Presidential Term Limit Evasion. Virginia Public Law and Legal Theory Research Paper No. 2019-14.

Versteeg, M., Horley, T., Meng, A., Guim, M., Guirguis, M. (2020). The Law and Politics of Presidential Term Limits Evasion Columbia Law Review, Vol. 120, pp. 173-248.

VonDoepp P. (2005) Party Cohesion And Fractionalization In New African Democracies: Lessons From Struggles Over Third-Term Amendments. Studies In Comparative International Development 40(3): 65–87.

VonDoepp, P. (2019) The Politics Of Presidential Term Limits in Malawi. In The Politics Of Presidential Term Limits, ed. A. Baturo and R. Elgie, 291–309. Oxford: Oxford University Press.

Wahman M, Teorell J and Hadenius A (2013) Authoritarian Regime Types Revisited: Updated Data In Comparative Perspective. Contemporary Politics 19(1): 19–34.

Wahman, M. (2014) Democratization And Electoral Turnover In Sub-Saharan Africa And Beyond. Democratization 21 (2): 220–243.

Waldner, D., and E. Lust. (2018). Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding. Annual Review of Political Science 21, no. 1 : 93–113.

Wallace, R. W. (2007). People's Power' and Egalitarian Trends in Archaic Greece. Origins of Democracy in Ancient Greece. Ed. Kurt a. Raaflaub, Josiah Ober, Robert Wallace, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, pp. 22-48.

Waluchow, W, 2018. Constitutionalism, The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Edward N. Zalta (ed.), <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/constitutionalism/>>.

Weeks, J. L. (2012). Strongmen And Straw Men: Authoritarian Regimes And The Initiation Of International Conflict. *American Political Science Review*, 106(2), 326–347.

Wellington, H. H. (1996). Term Limits: History, Democracy and Constitutional Interpretation. *New York Law School Law Review*. Vol. 40, pp. 832-853.

Whitridge, F.W. (1889). Rotation in Office, *Political Science Quarterly*, Vol. 4, No. 2 (June., 1889), pp. 279-295.

Whittington, K. (1999). *Constitutional Construction*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wiebusch M. and Murray C. (2019) Presidential Term Limits And The African Union. *Journal Of African Law* 63(S1): 131–160.

Wintrobe, R. (1998). *The Political Economy Of Dictatorship*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.

Wright J and Escribà-Folch A (2012) Authoritarian Institutions And Regime Survival: Transitionsto Democracy And Subsequent Autocracy. *British Journal of Political Science* 42(2): 283–309.

Wright, J. (2008). Insurance or Investment? How Authoritarian Time Horizons Impact Foreign Aid Effectiveness. *Comparative Political Studies*, 41(7), 971–1000.

Zamfir, İ. (2016). *Democracy in Africa-Power Alternation and Presidential Term Limits*. European Parliament Research Service.
[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/fr/document.html?reference=EPRS_BR I\(2016\)580880](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/fr/document.html?reference=EPRS_BR I(2016)580880),

-SÖYLEŞİ-

SAYIŞTAY, ETKİN DENETİM VE BAĞIMSIZLIK

Doç. Dr. Murat İnce İle Yüksek Denetim Kurumlarının İşleyişi ve Denetim Mesleğinin Küresel Sorunları Üzerine Söyleşi*

Ahmet ÖZKAN¹

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

E-mail: ahmet.ozkan24@ogr.deu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0001-5343-7917

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden 1998 yılında mezun olan İnce, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını sırasıyla 2008 ve 2012 yıllarında Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Anabilim Dalında (Siyaset ve Sosyal Bilimler) tamamlamıştır. Yüksek lisans tezini liberal ve marksist özgürlük anlayışlarının karşılaştırılması üzerine, doktora tezini ise post-marksist bir düşünce akımı olan “agonistik politika” üzerine yazmıştır. 18.08.2022 tarihinde Kamu Yönetimi Bilim alanında Doçent unvanını kazanmıştır. Küreselleşme, demokratik teori, çağdaş siyasi akımlar, özgürlük, kamu yönetimi ve denetim teorisi gibi çeşitli konular ile ilgilenen İnce'nin bu konularla ilgili ulusal ve uluslararası yayınları bulunmaktadır. Halen Sayıştay Başkanlığında Uzman Denetçi olarak çalışmaktadır.

Ahmet Özkan: İdeal bir yüksek denetim kurumunun vazgeçilmez özellikleri nelerdir? Bir yüksek denetim kurumu olarak Sayıştay'ın iyi yönetime katkı araçları hakkında bilgi verebilir misiniz?

Murat İnce: Kamu gelirlerinin ve harcamalarının dış denetiminden sorumlu ulusal kuruluşlar olarak Yüksek Denetim Kurumları (YDK'lar), kamu mali yönetiminin iyileştirilmesinde, kamu kaynaklarının değer ve fayda yaratacak şekilde kullanılmasında ve giderek hesap verebilirlik ve şeffaflık bilincinin geliştirilmesinde çok önemli görev ve fonksiyonlara sahiptir. Vatandaşların

---

* Bu çalışmada bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ **Sorumlu Yazar:** ahmet.ozkan24@ogr.deu.edu.tr

Atıf (APA): Özkan, A., (2025), Sayıştay, Etkin Denetim ve Bağımsızlık -Doç.Dr. Murat İnce ile Yüksek Denetim Kurumlarının İşleyişi ve Denetim Mesleğinin Küresel Sorunları üzerine Söyleşi-, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 164-181.

yaşamında sahici anlamda fark yaratacak ideal bir yüksek denetim kurumu mutlaka bağımsızlık ve tarafsızlık ilkeleri dahilinde faaliyet göstermelidir. Dolayısıyla bağımsızlık ve tarafsızlık ilkelerinin YDK'ların en başta gelen vazgeçilmez özellikleri olduğunu ifade etmek gerekir. Başka bir ifadeyle, bağımsızlık ve tarafsızlık, YDK'ların uyması gereken kurumsal gereklilik mimarisinin ana zeminini oluşturmaktadır. Bu ana zemin üzerinde yükselen diğer bazı ilkeleri; şeffaflık, erişilebilirlik, yansızlık, etik değerlere bağlılık, dürüstlük, liyakat ve hesap sorma yetki ve sorumluluğu şeklinde sıralayabiliriz. Sayılan bu ilkeleri aynı zamanda iyi yönetim ve iyi denetim ilkeleri olarak nitelendirmek de mümkündür.

Sayıştay'ın iyi yönetime en önemli katkı araçları uyguladığı denetim usulleridir diyebiliriz. Tabi burada Sayıştay tarafından gerçekleştirilen rehberlik ve danışmanlık faaliyetlerini de unutmamak gerekir. Bununla birlikte denetim faaliyetlerinin rehberlik ve danışmanlık faaliyetlerine göre çok daha somut ve sistematik sonuçlarının olduğunu özellikle belirtmek gerekir.

Gerek 5018 sayılı Kanun'da gerekse de 6085 sayılı Sayıştay Kanunu'nda denetimin genel kabul görmüş uluslararası denetim standartlarına uygun olarak yürütüleceği hükme bağlanmıştır. 6085 sayılı Kanun'a göre, Sayıştay denetimi, düzenlilik ve performans denetimini ifade etmekte, düzenlilik denetimi de mali denetim ve uygunluk denetimini içermektedir. Buna göre, özel mevzuatında öngörüldüğü hâliyle Sayıştay tarafından gerçekleştirilen dış denetim bağlamında üç farklı denetim metodundan söz edildiği görülmektedir: mali denetim, uygunluk denetimi ve performans denetimi. Bu denetimlerden mali denetim ve uygunluk denetimi düzenlilik denetimini oluşturmaktadır.

Sayıştay Kanunu'nda yer alan bu denetim usullerini bir bütün olarak Sayıştayın iyi yönetime katkı araçları olarak ele almak mümkündür. Kanun'da yer alan tanımlar ve pratik uygulama itibarıyla Sayıştay tarafından gerçekleştirilen mali denetim ve uygunluk denetimleri, uluslararası standartlarda yer alan tanım ve gerekliliklerle büyük ölçüde paralellik içindedir. Bununla birlikte gerek INTOSAI denetim standartlarında gerekse de uluslararası literatürde “ekonomiklik, verimlilik ve etkinlik denetimi” (diğer adıyla 3e denetimi -economy, efficiency, effectiveness) olarak da bilinen performans denetimi ile Sayıştay Kanunu'nda “Hesap verme sorumluluğu çerçevesinde idarelerce belirlenen hedef ve göstergeler ile ilgili olarak faaliyet sonuçlarının ölçülmesi” olarak tanımlanan performans denetimi (aslında bu Sayıştay uygulamasında performans bilgisinin denetimi olarak adlandırılmaktadır) tanım ve mahiyet itibarıyla birbirinden oldukça farklıdır. İlkinde ekonomiklik, verimlilik ve etkinlik ilkelerine dayalı dinamik bir değerlendirme yapılması

amaçlanırken, ikincisinde idarelerce belirlenen hedef ve göstergeler ile faaliyet sonuçları arasında yalın bir karşılaştırma yapılmaktadır.

Ahmet Özkan: Yüksek denetim kurumlarının günümüzde karşılaştığı temel sorunlar nelerdir ve bu sorunların çözümü için hangi öneriler getirilebilir?

Murat İnce: Kuşkusuz, bağımsızlık ve tarafsızlığa ilişkin tehditleri yüksek denetim kurumlarının karşılaştığı en temel sorun olarak nitelendirmek mümkündür. Ancak ülke bağlamına göre büyük farklılıklar sergileyen bu tür politik/kurumsal risklerin evrensel bir geçerlilik taşıdığını öne sürmek çok da doğru değildir. Kanaatimce bağımsızlık ve tarafsızlık sorunları bir yana günümüzde yüksek denetim kurumlarının karşı karşıya kaldığı en temel ve yaygın sorun, kamu sektörü denetim pratiği ve söyleminin özel sektör norm, standart ve pratiklerinin baskın ağırlığı altında biçimlenmekte olmasıdır.

Tüm dünyada yeni kamu yönetimi anlayışı, kamu kurumlarını örgütsel yapı, işleyiş yöntemi ve yönetim biçimleri itibarıyla özel sektör kuruluşları gibi faaliyet göstermeye sevk etmektedir. Bu yönelimin bir sonucu olarak, günümüz kamu ve özel sektör denetim teknikleri arasında da ciddi bir benzerlik ve yönelim ortaklığı açığa çıkmış durumdadır. Özellikle, IFAC/mali denetim standartlarının 2010 yılında INTOSAI denetim külliyatının doğrudan bir parçası hâline getirilmesi, bu gelişmenin en çarpıcı göstergelerinden biridir. Ancak yine de kamu sektörü denetimi ile özel sektör denetimi arasındaki yapısal farklılıklar güncelliğini korumaktadır. Her şeyden önce özel sektörde dış denetim, özel mülkiyet ve kârlılığa dayalı şirket yönetimine ilişkin geniş kapsamlı düzenlemelerin bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Hâlbuki kamu sektöründe dış denetimin temel varlık nedeni, devletin ve kamusal faaliyetlerin anayasal düzenin vazgeçilmez bir unsuru olarak parlamento ve vatandaşlara hesap verebilir hâle getirilmesinin sağlanmasıdır. Kuşkusuz bu yapısal farklılık, kamu ve özel sektör denetim deneyimlerinin karşılıklı olarak birbirini besleyen, paralel bir gelişim sergilemesine engel değildir. Bununla birlikte kamu sektörü denetiminin anayasal önemini vurgulayan kurucu ilkelerin her zaman göz önünde bulundurulması gerekir.

Konunun birçok boyutu var ancak özellikle mali denetim standartları bağlamında şu hususa dikkat çekmek gerekir: IFAC bünyesinde geliştirilen Uluslararası Denetim Standartlarının (ISA'lar) kamu sektörü denetiminde uygulanabilirliği birçok bakımdan tartışmalıdır. Uluslararası Denetim Standartlarının (ISA'lar) INTOSAI mali denetim standartlarına dâhil edilmesi işlemi, aslında bir yeniden kodifikasyon ya da uyarlama şeklinde gerçekleşmemiştir. Bu itibarıyla ki, kamu sektörüne özgü bir mali denetim standardı kodifikasyonu INTOSAI camiasının ivedi gündem maddelerinden biri olmalıdır.

Ahmet Özkan: Yüksek denetim kurumlarında bağımsızlık, kamu yönetim ve denetim süreçleri açısından neden kritik bir öneme sahiptir? Sayıştay’ın bağımsızlık ve tarafsızlık durumu, INTOSAI (Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları Teşkilatı) standartlarına ne ölçüde uymaktadır?

Murat İnce: Daha önce de ifade ettiğim üzere; bağımsızlık, yüksek denetim kurumunun asgari varlık şartıdır, ya da buna Fransızların deyiimiyle *raison d'être*’dir (varlık nedeni) diyelim. YDK’lar görev ve fonksiyonlarını yerine getirebilmek için mutlaka bağımsızlık ve tarafsızlık ilkeleri dahilinde çalışmalıdırlar. Bu itibarla, YDK’ların iç ve dış bağımsızlığının, operasyonel ve fonksiyonel bağımsızlığının anayasal ve yasal düzeyde güvence altına alınması fevkalade önem taşımaktadır. Yüksek denetim kurumlarının anayasal sistemdeki konumuyla ilgili en çarpıcı hususlardan biri, bu kurumların dar anlamda yürütme erkinin normatif hiyerarşisi içinde yer almayan ve doğrudan halk ya da parlamento adına gözetim ve denetim rolü üstlenen özellikli bir yapıya sahip olmalarıdır. Bu nitelikleriyle yüksek denetim kurumları aslında modern devletin asli işlevleri olarak yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki kaçınılmaz erk bölünmesini demokratik açıdan telafi eden erkler arası *sui generis* bir konuma sahiptir. Yüksek denetim kurumlarının bu özellikli konumu aynı zamanda modern temsili demokrasilerin yapısal bir sorun alanı olarak demokrasi açığının/temsili krizinin olumsuz etkilerinin giderilmesinde de son derece etkili bir kurumsal çözüm sistematiği barındırmaktadır.

Ülkemizde Sayıştay’ın bağımsızlık ve tarafsızlığına ilişkin normatif kural çerçevesi değerlendirildiğinde; Sayıştay’ın bağımsızlık ve tarafsızlığını güvence altına alan anayasal/yasal düzeyde yetkin bir çerçevenin bulunduğunu ancak bu çerçevenin hem *de jure* hem de *de facto* bazı eksikliklere sahip olduğunu ifade etmemiz gerekir. İlk olarak meclis adına denetim yapma yetkisine sahip olan anayasal bir kuruluş olarak Sayıştay’ın bağımsızlığına ve tarafsızlığına dair özel bir ifade maalesef anayasa içerisinde yazılı değildir. Bu *de jure* anlamda ciddi bir eksikliktir. Hâlbuki anayasa içerisinde Sayıştay’ın bağımsızlığı ve tarafsızlığını yoruma açık olmayacak biçimde tanımlayacak bir ifadeye ve bunun da ötesinde somut bir kurala ve usule mutlaka ihtiyaç bulunmaktadır. Bu konuda dikkat çeken başka bir zafiyet de, Sayıştay meslek mensuplarının bağımsızlığını güvence altına alacak özel bir düzenlemeye Anayasa’da yer verilmemiş olmasıdır. Bu durum yüksek denetim kurumlarının işleyişine ilişkin olarak INTOSAI camiasında benimsenmiş olan temel ilke ve standartlara açıkça aykırılık taşımaktadır. Her ne kadar Sayıştay meslek mensuplarının 2802 ve 6085 sayılı özel kanunlardan gelen hâkim ve savcı statüleri nedeniyle anayasal düzeyde özel bir teminat ve hakka sahip oldukları öne sürülebilirse de Anayasa’da yer alan mevcut düzenlemeler Lima Deklarasyonu’nda

vurgulanan anayasal teminat gereğini tam anlamıyla karşılamamaktadır. Son olarak bağımsız, tarafsız ve etkin bir yüksek denetim kurumunun varlığı bakımından hayati önem taşıyan bir hususa da ayrıca değinmek gerekir. Bu husus, yüksek denetim kurumları tarafından hazırlanan raporların meclis içinde yer alan özel bir ihtisas komisyonunda görüşülerek sonuçlandırılmasıyla ilgilidir. Ülkemizde bu amaçla teşkil edilmiş özel bir ihtisas komisyonu ya da Sayıştay komisyonu maalesef bulunmamaktadır.

Ahmet Özkan: Dünyada yüksek denetim kurumlarının örgütlenmesinde ne gibi modeller uygulanmaktadır? Bu modellerin yüksek denetim kurumlarının bağımsızlığına etkileri hakkında neler söylenebilir? Konuyu Türk Sayıştayının örgütlenme yapısı açısından değerlendirebilir misiniz?

Murat İnce: Hesap verebilirlik ve şeffaflığın önemli aktörleri olarak YDK'lar, tüm dünyada kabaca üç farklı model altında faaliyetlerini sürdürmektedir. Dünyada oldukça yaygın olarak görülen ve Westminster modeli olarak adlandırılan ilk modelde, bir parlamento komisyonuna (genellikle Kamu Hesapları Komisyonu) denetim raporları sunan, bağımsız bir Yüksek Denetim Kurumu Başkanı veya eşdeğeri tarafından yönetilen bir Ulusal Denetim Ofisi bulunmaktadır. Anglo-Saxon modeli ya da Parlamento modeli yüksek denetim kurumu olarak da bilinen bu model, başta Birleşik Krallık olmak üzere çoğu İngiliz Milletler Topluluğu bünyesinde yer alan ülkelerde kullanılmaktadır. Yüksek denetim kurumlarının örgütlenmesinde yaygın olarak görülen ikinci model, Napolyon modeli (Napoleonic model) ya da yargı modeli (judicial model) Sayıştay olarak da bilinmektedir. Bu model başta Fransa olmak üzere, Avrupa'daki birçok Latin ülkesi, Türkiye, Afrika ve Asya'daki frankofon ülkeler ile Brezilya ve Kolombiya dahil bazı Latin Amerika ülkeleri tarafından kullanılmaktadır. Bu modelde, genellikle Sayıştay veya Hesap Mahkemesi olarak adlandırılan bir yüksek denetim kurumu yer almakta ve yargı sisteminin bir parçasını oluşturan bu tip kurumlar, kamu kaynaklarının kullanımına ilişkin olarak sorumlu ve yetkili kılınan kamu görevlileri hakkında yargısal ve/veya idari yaptırım kararları almaktadır. Yüksek denetim kurumlarının örgütlenmesinde görülen üçüncü bir model, Kurul tipi (board model / collegiate model) örgütlenmedir. Başta Endonezya, Japonya ve Kore Cumhuriyeti olmak üzere birçok Asya ülkesi ve Almanya, Hollanda gibi bazı Avrupa ülkeleri tarafından kullanılan bu model, denetim raporlarının bir Denetim Kurulu tarafından üretilerek parlamentoya sunulması dışında Westminster modeline oldukça benzer bir işleyiş sergilemektedir. Napolyon modelinin aksine Ofis tipi ve Kurul tipi örgüt yapısına sahip olan yüksek denetim kurumlarının yargı yetkisi bulunmamaktadır.

YDK modelleri arasındaki en belirgin ayrım aslında Westminster modeli ile Napolyon modeli arasındadır. Westminster modeli ile Napolyon modeli arasındaki en dikkat çekici fark ise ikinci model kapsamındaki bir yüksek denetim kurumunun aynı zamanda yargısal bir fonksiyon üstlenmesi ve sorumlu kişiler veya kuruluşlar hakkında mali yaptırım uygulama yetkisine sahip olmasıdır. Öte yandan yüksek denetim faaliyetinin en üst düzeyde parlamento tarafından belirli bir süre için atanan bir Kurul aracılığıyla yerine getirilmesi ve kurumun eşitler arasında birinci olan bir başkan tarafından yönetilmesi dışında Kurul modeline dayalı YDK'ların aslında Westminster modelinden belirgin bir farklılığı bulunmamaktadır. Westminster modelini ya da Kurul modelini uygulayan YDK'larda dikkat çekici bir başka özellik ise bu kapsamdaki kurumların yürütme organından bağımsız olmaları ve parlamentonun gözetim yapmasına yardımcı olan bir işleyişe sahip olmalarıdır. Buna karşılık Napolyon modelinde yasama ve yürütme organlarından eş düzeyde bağımsızlık görece bir önem taşımaktadır. Westminster ya da Kurul modelinde yasama organından bağımsızlığa özel bir vurgu yapılmamasının temel nedeni, bu model kapsamındaki ülkelerde yüksek denetim faaliyetinin yasama organıyla çok daha iç içe bir kompozisyonda icra edilmekte olmasıdır.

Ülkemizde, meclis adına denetim yapma yetkisine sahip olan anayasal bir kuruluş olarak Sayıştay, yüksek denetim örgütlenmesinde Napolyon modeline uygun olarak yapılandırılmış, yargısal ve idari yetkilere sahip olan *sui generis* bir kurumdur. Sayıştayın anayasal statüsü ve yargı organı olup olmadığı konusunda Türk hukukunda uzun süredir devam etmekte olan tartışmalar, Anayasa Mahkemesi'nin en son yaptığı içtihat değişiklikleri doğrultusunda nihai bir çözüme kavuşarak Sayıştay'ın "yargısal sonuçlu kararlar veren bir hesap mahkemesi" ve ayrıca Sayıştay yargı dairelerinin somut norm denetimi bağlamında "bir davaya bakmakta olan mahkeme" niteliğinde olduğu tereddütten uzak bir biçimde ortaya konmuştur. Nitekim Sayıştay yargı kararlarının kesin hüküm niteliğinde olduğu Anayasa'da vurgulanmış ve 6085 Sayıştay Kanunu'nun 78'inci maddesinde de; adli, idari ve askeri mahkemelerce verilen hükümlerin, Sayıştay'ın denetim yapmasına ve hükme bağlamasına engel teşkil etmeyeceği açık bir biçimde düzenlenmiştir.

Ahmet Özkan: Yüksek denetim kurumlarındaki başkan ve üyelerin seçim, atama ve azil süreçlerinde yürütme ve yasamanın etki ve/veya yetkisi ne durumda olmalıdır?

Murat İnce: Yüksek denetim kurumlarının bağımsızlığı açısından en tartışmalı meselelerden biri bu kurumların, kendi başkan ve üyelerini nihai olarak belirleyen yasama ve yürütme organlarından ne şekilde ve ne ölçüde bağımsız olmaları gerektiğiyle ilgilidir. Bazı yazarlar, YDK'ların yetki veren asli organlar olarak

yasama ve yürütme organlarından bağımsızlığı meselesini abartılı ve/veya tartışmalı bulmakta ve YDK'ların anayasal sistem içinde adeta boşlukta konumlanan kurum ya da ajanlar olarak görülmelerini son derece sakıncalı görmektedirler. Buna karşın YDK'ların asli yetkilerini doğrudan anayasadan alan demokratik ajanlar olduğu yönündeki baskın görüş, YDK'ların gerek anayasal sistem gerekse de geniş anlamda toplumsal/siyasal sistem içindeki kritik rolünü gözler önüne sermektedir. Kanaatimizce, ideal bir YDK bağımsızlığı sadece dar anlamda yürütme organından bağımsızlığı değil aynı zamanda yasama organından bağımsızlığı da güvence altına alan çok daha zengin bir anlam ve pratik içermelidir. Konuya bu açıdan bakıldığında; YDK başkan ve üyelerinin seçim, atama ve azil süreçlerinde sadece yürütme organının değil yasama organının da son derece sınırlı bir etki ya da yetkiye sahip olması gerektiğini öne sürmek mümkündür. Esasen bağımsızlık vurgusunun hayati nitelik taşıdığı yüksek yargı organları ve yüksek denetim kurumları gibi özerk kurumlarda başkan ve üyelerin seçiminde ideal (optimal) bir usul bulmak sanıldığı kadar kolay değildir ve bu konu literatürde de oldukça tartışmalıdır. Bununla birlikte gerçek anlamda bir bağımsızlık ve tarafsızlık sağlanabilmesi için yüksek denetim kurumlarının ve özerk kurumların başkan ve üyelerinin liyakat ilkesine dayalı olarak kura ile seçilmesi ve ayrıca bu görev ve makamlarda bulunanların görev süresi sınırlaması, dönem sınırlaması gibi rotasyon kurallarına tabi olması üzerinde ciddiyle düşünülmesi gereken makul önerilerden biri olarak görülmelidir.

Ahmet Özkan: Episto-Kleros modeli, yüksek denetim kurumlarındaki başkan ve üyeleri için iyi bir seçim alternatifi olabilir mi? Bu modelin teorik dayanakları ve uygulanabilirliği hakkındaki fikriniz nedir?

Murat İnce: Episto-Kleros kavramı, sayın Prof. Dr. Coşkun Can Aktan tarafından literatüre kazandırılmış olan son derece özgün bir kavramdır. Kavram, eski Yunanca iki kelimenin birleştirilmesiyle oluşturulmuş olup “episto”, “epistémē”; bilgi anlamına gelmekte ve “klêros” ise şans ya da kura ile belirlenen şey anlamına gelmektedir. Episto-Kleros, devlet yönetiminde seçilmiş siyasi liderlerin, temsilcilerin ve bazı üst düzey yöneticilerin liyakat ilkesi esas alınarak kura ile seçilmesini ve atandıkları makamda görev süresi sınırlaması ve dönem sınırlamasına tabi olmalarını öngören bir yönetim sistemidir. “Episto-Kleros” üç sacayağından oluşan bir yönetim sistemini ifade eder. Bu sacayaklarının ilki liyakat (epistokrasi/meritokrasi), ikincisi kura ile rastgele seçim usulü (sortisyon), üçüncüsü ise görev süresi ve dönem sınırlaması (rotasyon) kuralıdır.

Bu modelin YDK başkan ve üyelerinin seçim ve atama süreçlerinde son derece faydalı olabilecek alternatif bir seçim usulü olduğunu düşünüyorum. Konu

YDK'ların bağımsızlık ve tarafsızlığını güvence altına alacak ideal bir seçim/atama mekanizmasının kurgulanması bakımından da son derece önem taşımaktadır. Episto-kleros sistemi sayesinde, yasama ve yürütmenin yüksek yargı ve denetim organları üzerindeki hâkimiyet, baskı ve yönlendirmelerinin büyük ölçüde ortadan kalkacağını söylemek mümkündür. Bu modelin YDK başkan ve üyelerinin seçim/atama süreçlerine uyarlanması farklı tasarımlar akla gelebilir. Örneğin YDK başkan ve üyelerinin Meclis Genel Kurulu nezdinde yapılacak kura ile belirlenmesi alternatif bir modelken yine kuraya dayalı bu seçim sürecinin YDK üyelerinin kendi içinde (YDK'nın Genel Kurulu nezdinde vb.) gerçekleştirilebilmesi de mümkündür. Hangi tasarım uygulanırsa uygulansın modelin temel öncüllerinde radikal bir değişim olmamaktadır. Tabi burada olası bir *jüristokrasi* ya da *jüdokrasi* riskini her zaman dikkate almak gerekir.

Ülkemizde Sayıştay başkan ve üyelerinin seçiminde dikkati çeken önemli zafiyetlerden biri, görev süresi sınırlaması ve dönem sınırlaması ile alakalıdır. 6085 sayılı Sayıştay Kanunu'nda Sayıştay Başkanlığı için beş yıllık bir görev süresi ve bir kimsenin en fazla iki defa Sayıştay Başkanı seçilebilmesi şartı öngörülerek belirli bir rotasyon kuralı getirilmiştir. Bununla birlikte görev süresi sona eren Başkanın boş kadro şartı aranmaksızın Sayıştay üyesi olarak görevine devam etme olanağına sahip olması ve Sayıştay üyeliği için de kanunda belirli bir görev süresinin öngörülmemiş olması bu rotasyon kuralının hukuki açıdan son derece sakınca arz eden bir istisnasını oluşturmaktadır. Nitekim Sayıştay Kanunu'nda Sayıştay başkanının, (yargılama) daire başkanlarının ve üyelerinin azlolunamayacakları ve kendileri istemedikçe 65 yaşından önce emekliye sevk edilemeyecekleri hükme bağlanmış ancak Sayıştay üyeliği için belirli bir görev süresi öngörülmemiştir. Esasen Türkiye'de her biri yüksek hâkim/savcı statüsüne karşılık gelen Anayasa Mahkemesi üyeliği, Yargıtay üyeliği ve de Danıştay üyeliği için belirli bir görev süresi (her üç üyelik için de ilgili kanunlarında belirlenen görev süresi on iki yıldır) öngörülmüşken Sayıştay üyeliği için herhangi bir rotasyon kuralına yer verilmemiş olması kanun önünde eşitlik, hakkaniyet ve liyakat ilkelerine aykırı bir durum oluşturmaktadır.

Dünyada halihazırda hiçbir ülkenin yüksek denetim kurumunda Episto-Kleros modeli benzeri bir model uygulanmamaktadır. Buna karşın temsili demokrasilere güvenin giderek eksilmesi üzerine demokrasiye alternatif bir Demarşi rejimi ve bunun bir uygulama aracı olan Episto-Kleros sistemi üzerine devasa bir akademik ve entelektüel literatürün ortaya çıktığını ve bu alanda çok önemli gelişmeler olduğunu önemle vurgulamak gerekir.

Ahmet Özkan: Özel sektör denetim standartlarının ya da kısaca mali denetimin kamu sektöründe uygulanması konusunda ne gibi güçlük ya da sorunlardan söz edilebilir? Konu hakkında genel bir değerlendirme yapabilir misiniz?

Murat İnce: Bugün mali denetimin popülaritesi o kadar yüksek bir seviyeye ulaşmıştır ki, bu denetim, kamu sektörü denetim uygulamalarının vazgeçilmez bir bileşeni haline gelmiş ve bu gelişmenin çarpıcı bir göstergesi olarak IFAC tarafından yayımlanan mali denetim standartları, 2019 yılında INTOSAI tarafından alınan kritik bir kararla, kamu sektörü denetim külliyatının, herhangi bir ekleme ve çıkarma olmaksın, asli bir parçası olarak resmen benimsenmiştir. Kanaatimizce, IFAC bünyesinde geliştirilen ISA'ların kamu sektörü denetim uygulamalarında uygulanabilirliği birçok açıdan tartışmalıdır. Nitekim özel sektördeki mali denetimin amaçları ile kamu sektöründeki mali denetimin amaçları birbiriyle tam anlamıyla örtüşmemektedir.

ISA'lara uygun olarak gerçekleştirilen mali denetimlerin temel amacı, kullanıcıların mali tablolara olan güvenini artırmaktır. Öte yandan, kamu sektöründeki mali denetimlerin güven oluşturma perspektifinden çok daha geniş hesap verebilirlik mekanizmalarını dikkate alması gerektiği açıktır. Bilindiği üzere, ISA'lara uygun olarak gerçekleştirilen mali denetimlerin sonunda; hissedarlar, yatırımcılar, borç verenler, alacaklılar veya paydaşlar gibi birçok mali tablo kullanıcısının karar alma süreçlerini etkileyen nihai bir görüş verilmektedir. Bununla birlikte, mali tablo güvenilirliğine ilişkin yalın bir görüş formatının kamu sektörü denetimleri için ne ölçüde anlamlı sonuçlar doğuracağı mutlaka sorgulanması gereken bir husustur. Gerçekten de, denetimin yöneticilerin karar alma süreçleri üzerindeki uzun vadeli ve stratejik etkileri dikkate alındığında, kamu sektörü denetimi bağlamında üretilen denetim çıktılarının mali tabloların tasdik edilmesinden çok daha zengin sonuçlar ortaya koyması beklenir. Mali tabloların tasdik edilmesiyle sınırlı bir denetim yaklaşımının, kamusal hesap verebilirlik ve iyi yönetim ilkelerinin hayata geçirilmesi bakımından tek başına yeterli bir denetim yaklaşımı ortaya koyamayacağı açıktır.

Ahmet Özkan: Muhasebe skandallarının önlenmesinde mali denetim tek başına yeterli bir araç olarak değerlendirilebilir mi? Örneğin, bankacılık sektöründe BDDK, SPK ve Merkez Bankası gibi dış denetim otoritelerinin yanı sıra iç kontrol ve teftiş gibi iç denetim mekanizmalarının bu tür skandalların engellenmesindeki rolü hakkında ne düşünüyorsunuz?

Murat İnce: Bir önceki soruya özellikle mali denetim standartlarının kamu sektörü denetimlerinde uygulanması bakımından bir yanıt vermeye çalıştım. Ancak

konunun bundan daha az önemli olmayan bir başka boyutu da mali denetim metodolojisinin bizzat özel sektör içindeki yetkinliği ile ilgilidir. Dünyada Enron skandalından beri yaşanmakta olan gelişmeler, muhasebe skandallarının önlenmesi konusunda mali denetimin ne denli yetersiz bir araç olduğunu gözler önüne sermiştir.

Muhasebe skandallarının önlenmesindeki başarısızlıkta kabaca iki temel nedenin rol oynadığını söyleyebiliriz. İyi bilinen ilk neden, denetim endüstrisinin dört büyük denetim firması tarafından hakimiyet altında tutulması ve dolayısıyla bu denetim firmalarının muhasebe skandallarının önlenemiyor olmasında baskın imtiyaz ve çıkarlara sahip olmalarıdır. Daha az bilinen ve dolayısıyla daha az tartışılan ikinci neden ise, mali denetim metodolojisinin mevcut tanım ve uygulama çerçevesinin muhasebe skandallarını ortaya çıkarmak konusundaki yapısal/teknik elverişsizliğidir. İlk neden, denetim endüstrisinin ekonomi politiğinin tartışılmasını gerekli kılar, ancak bundan kesinlikle daha az önemli olmayan ikinci neden, mali denetim tekniğinin kendi varsayım ve öncüllerinin içeriden yapılacak eleştirel bir analizini gerektirir. Kanaatimizce, mali denetimin mevcut tanım ve uygulama çerçevesinin teknik çıkmazları ile denetim endüstrisindeki oligopolistik yapılanma arasında hiç de masum olmayan derin bir ilişki vardır. Bu ilişkinin ortaya konulması, denetim endüstrisindeki asimetrik güç dağılımının çözümlenmesinde atılması gereken ilk adımlardan biridir. Ve bu bağlamda denetim endüstrisinin gerçekçi bir eleştirel incelemesi, işe öncelikle mali denetimin tarafsız ve tamamen bilimsel olduğu düşünülen teknik öncüllerinin sorgulanmasıyla başlamalıdır.

Muhasebe ve denetim skandallarının önlenmesi amacıyla çıkarılan en önemli yasal düzenlemelerden biri Sarbanes-Oxley (SOX) Yasası'dır. 2000'li yılların başında ortaya çıkan skandallar, yatırımcıların ve çalışanların önemli ölçüde zarar görmesine neden olmuş ve bu tür skandalların gelecekte tekrarlanmasını önlemek ve sermaye piyasalarına olan kamu güvenini yeniden tesis etmek amacıyla yeni düzenlemelerin hayata geçirilmesi gerekli hale gelmiştir. Bu amaçla 30 Temmuz 2002 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nde Sarbanes-Oxley Yasası yürürlüğe girmiştir. Sağlıklı mali raporlama, bağımsız dış denetim, hesap verebilirlik ve etkin şirket yönetimi gibi bir dizi kilit konuyu ele alan bu yasa, birçok ülkedeki benzer düzenlemeler için önemli bir model oluşturmuştur. Nitekim bu gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de, daha etkin bir denetim ve kamu gözetimi sisteminin sağlanması amacıyla “Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu” (KGK) kurulmuştur.

Kamu Gözetimi Kurumu'nun kurulmasını öngören yasa ile Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) gibi Türkiye'de işletmelerin kamu gözetimini yapma yetkisine sahip

kuruluşlar ile Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB) ve Maliye Bakanlığı'nın bağımsız muhasebe ve denetim standartları belirlemeye ilişkin yetkileri KGK'ya devredilmiştir. SOX Yasası ile getirilen düzenlemelere benzer şekilde, bağımsız denetim kuruluşlarının bağımsız denetim hizmeti verdikleri şirketler için defter tutmaları, mali bilgi sistemi tasarlamaları ve diğer iç kontrol ve danışmanlık hizmetleri vermeleri yasaklanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde bağımsız denetim firmaları için uygulanan beş yıllık rotasyon şartına paralel olarak, Türkiye'de de bağımsız denetim firmaları için beş yıllık rotasyon şartı getirilmiştir. Denetçilerin, denetçilik görevlerinden ayrılmasının üzerinden iki yıl geçmedikçe, son iki yıl içinde denetledikleri şirketlerde ve bağlı ortaklıklarda yönetici olarak görev yapmaları da yasaklanmıştır. Mali tablo ve raporların doğruluğundan şirket yönetim kurulu sorumlu tutulmuş, mali tabloların bağımsız denetimden geçmiş olmasının şirket yönetim kurulunun sorumluluğunu ortadan kaldırmayacağı hüküm altına alınmıştır. Yine SOX Yasası ile getirilen denetim komitesine paralel olarak, Türkiye'de Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) düzenlemeleriyle, borsaya kote tüm şirketlerde, şirketin denetim ve muhasebe sisteminden, mali bilgilerin kamuya açıklanmasından, bağımsız denetiminden ve şirketin iç kontrol ve iç denetim sisteminin işleyişinin ve etkinliğinin gözetiminden sorumlu bağımsız üyelerden oluşan bir denetim komitesi kurulması zorunlu tutulmuştur.

Muhasebe skandallarını hedef alan tüm bu iyileştirme veya yeniden düzenleme çabaları son derece önemli adımlar olmakla birlikte, bu adımların hiçbirinin bağımsız denetimin bir bütün olarak güçlendirilmesi ve etkili denetim standartlarının geliştirilmesi kadar kalıcı sonuçlar doğurmayacağı özellikle belirtilmelidir. Gerçekten de kurumsal yönetim ve finansal performans, bağımsız ve etkin bir denetimle çok yakından ilişkili olan kavramlardır. Bununla birlikte, mali raporlama çerçeveleri ve ilgili denetim standartları ne kadar yetkin bir şekilde düzenlenirse düzenlensin, özellikle insan faktörü nedeniyle muhasebe ve denetim sektöründe hileli işlemlerin varlığında dramatik bir azalmanın garanti edilemeyeceği de bir vaki'dir. Stratejik yönetim, risk değerlendirmesi ve mali performansın iyileştirilmesi gibi büyüme ve verimlilik odaklı perspektifler, modern işletme yönetiminde muhasebe ve mali raporlamanın önemini giderek daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Ancak, muhasebe ve mali raporlamanın önemi arttıkça, muhasebe işlemlerindeki hileli uygulamalar çok daha karmaşık hale gelebilmekte ve tüm bu usulsüzlükleri tespit etmeye yönelik denetim yöntem ve prosedürleri de kaçınılmaz olarak çok daha karmaşık hale gelmektedir.

Skandalların ardından getirilen SOX Yasası gibi temel düzenlemeler; şirket yönetiminin etkinleştirilmesi, kamuya açıklanan mali tabloların doğruluğuna ilişkin

güvenin tesis edilmesi, bağımsız ve etkili bir dış denetimin oluşturulması ve iç kontrol sistemlerinin iyileştirilmesi gibi amaçlar doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu düzenlemeler sonucunda; olası skandallar kısmen önlenmiş, yatırımcıların şirketlere olan güveni, mali tabloların kamuya açıklanması ve denetimi gibi kritik konularda nisbi bir iyileşme sağlanmış ve mali piyasaların istikrarı için bazı önemli önlemler uygulamaya konulmuştur. Skandalların ardından getirilen düzenlemelerin, muhasebe ve denetim mesleğinin küresel gelişiminde önemli bir rol oynadığı açıktır. Ancak, mali tablo ve muhasebe usulsüzlüklerinin önlenmesine yönelik etkili gözetim ve izleme stratejilerinin geliştirilmesinde önemli mesafeler kat edilmiş olmasına rağmen, günümüz denetim sektörünün oligopolistik yapısı nedeniyle yürürlüğe konulan düzenlemelerin önemli bir bölümünün işlevsiz kaldığı bir gerçektir.

Ahmet Özkan: “Denetim Sorgu Altında: Mali Denetimin Eleştirel Bir İncelemesi” adlı kitabınızda mali denetimin teknik açıdan bazı içsel tutarsızlıklarından söz ediyorsunuz. Bu tutarsızlıklar hakkında kısaca bilgi verebilir misiniz? Denetim sektörünün küresel ölçekteki durumuyla ilgili genel bir değerlendirme yapabilir misiniz?

Murat İnce: Denetim sektöründe söz sahibi olan önemli bir kesim, mali denetimin mevcut raporlama dili ve metodolojisi ile son derece işlevsel ve yetkin bir denetim metodolojisi olduğunu düşünmekte ve mali tablolar hakkında görüş vermekle sınırlı mevcut metodolojinin hileli muhasebe işlemlerini önlemede çok daha etkin bir yöntem olduğunu savunmaktadır. Kanaatimizce, hileli muhasebe işlemlerinden tamamen mali denetim metodolojisinin sınırlı jargonu sorumlu tutulmasa da, muhasebe skandallarını önlemede mali denetimin mevcut tanım ve uygulamalarından çok daha etkili olabilecek bir denetim metodolojisi arayışına girilmesi kesinlikle anlamsız değildir. Aslında böylesi bir arayış, mali denetimin teori ve pratiğine ilişkin güncel tartışmalarda oldukça önemli bir yere sahiptir.

Mali denetimin teknik/içsel tutarsızlıklarına kısaca değinmek gerekirse; ilk olarak mali denetimin yinelenebilirlik aksiyomu ile etkinlik savı arasında bir çelişki olduğunu ifade etmek gerekir. Yinelenebilirlik, bir yandan mali denetime dinamizm katan ve dolayısıyla daha doğru denetim sonuçlarına ulaşılmasını güvence altına alan son derece önemli metodolojik bir ilke olarak işlev görürken diğer yandan ise revizyon gerekliliğinin zaman ve kaynak bakımından neden olduğu ilave maliyetler denetimin etkinliğini azaltan bir olgu olarak açığa çıkar. İkinci olarak, denetlenen kurumun mali işlemler bütününe ilişkin olarak yetkin bir biçimde yapılması gereken hesap alanları sınıflandırmasında önemli bir belirsizlik vardır. Bu sınıflandırmanın muhasebe temelli olarak yapılması mali tabloların özüne son

derece uygun bir yöntem olmakla birlikte muhasebe temelli hesap alanları taksonomisi ile mali tabloların özünü oluşturan çift kayıtlı muhasebe sistemi arasında bir çelişki vardır. Üçüncü olarak, denetim kanıtlarının elde edilmesinden nihai denetim görüşüne kadar uzanan kritik yol ayrımında deyim yerindeyse mali denetim teorisinin Gordion düğümüyle karşı karşıya kalırız. Denetçiler, mali tablolar hakkındaki nihai görüşlerine, uyguladıkları denetim prosedürleri sonucunda elde ettikleri somut denetim kanıtları üzerinden ulaşırlar. Ancak çoğunluğu nicel verilerden oluşan denetim kanıtlarının değerlendirilmesi ve dolayısıyla mali tablolar hakkındaki nihai görüşün biçimlendirilmesi özünde nitel bir değerlendirmedir. Denetçiler tam da bu düğüm noktasında mesleki yargılarının kılavuzluğunda kritik bir soyutlamaya girişirler. İstatistiksel açıdan homojen nicel verilerden hareketle nicel analiz sonuçları elde etmemizde pek az tartışmalı bir yan olduğu bilimsel bir gerçek olmakla birlikte mali denetimin istatistik biliminin basit bir uygulamasından ibaret olmadığının özellikle vurgulanması gerekir. Dördüncü olarak, mali denetim teorisinde denetim riskinin hesaplanmasında bir muamma ile karşı karşıyayız. Literatürde yer alan denetim risk formülü, belirli ve ayrıştırılabilir risk unsurları arasında anlamlı ilişkiler kumamızda son derece elverişli bir analitik araç olarak işlev görebilir, ne var ki böylesi bir formülden elde edeceğimiz çıkarımların ancak formüldeki bilinmeyen risk unsurlarının eş bilinirlik ya da eş bilinmezlik özelliği sergilemeleri durumunda doğru bir çıkarım olacağını hatırla tutmamız gerekir. Öte yandan risk unsurları arasındaki kesişmeleri dikkate almayan bir denetim riski formülasyonunun da yanıltıcı olacağını kabul etmemiz gerekir. Zira riskler arasında indirgeme işlemi yapılmaksızın ya da riskler arasındaki kesişmeleri gidermeksizin risk unsurları arasında anlamlı bir ilişki kurulabilmesi mümkün değildir. Ve son olarak, mali denetim teorisinde önemli bir açılım olarak ortaya çıkan kilit denetim konularının mali denetim raporlamasına dâhil edilmesi ile mali denetim metodolojisinin genel yapısı arasında bir uyumsuzluk vardır. Her ne kadar kilit denetim konularının mali denetim raporlama sürecine dâhil edilmesi, mali denetimin geliştirilmesi ya da zenginleştirilmesi bağlamında son derece olumlu bir gelişme olarak kabul edilebilirse de mali denetim raporlamasının görüş odaklı yapısı ile kilit denetim konularının bildirilmesindeki temel amaçlar tam anlamıyla örtüşmemektedir. Belki de mali denetimi bilinen anlamda mali denetim olmaktan çıkartan radikal bir dönüşümün eşiğindeyiz.

Denetim sektörünün küresel ölçekteki durumuyla ilgili olarak da şu hususların önemle altını çizmek gerekir. Bilindiği üzere, dört büyük muhasebe/denetim firması günümüz küresel ekonomisinde/finansal sisteminde denetim hakimiyeti (tekeli) bakımından son derece ayrıcalıklı bir konuma sahip bulunmaktadır. Büyük Dörtlü; Deloitte, PricewaterhouseCoopers (PwC), Ernst & Young (EY) ve KPMG'den

oluşmaktadır. Bu firmalar, gelirlerine göre ölçüldüğünde dünya çapında en büyük dört muhasebe ve denetim firması konumundadır. Bu firmaların pazar paylarının zaman içinde istikrarlı bir şekilde artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Halihazırda Büyük Dörtlü, muhasebe ve denetim alanlarında küresel pazar payının %99,7'sini elinde bulundurmaktadır. Aslında dört büyük muhasebe ve denetim firmasının hakimiyeti, sadece pazar payı üstünlüğü meselesi değildir. Piyasadaki açık hakimiyetlerinin yanı sıra bu firmalar, kamu sektörü denetimlerinde de giderek daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlar ve hem sektördeki hakimiyetleri hem de kendi aralarında kurdukları son derece karmaşık ağlar sayesinde küresel sermaye hareketleri üzerinde çok güçlü bir siyasi etki yaratmaya başlamışlardır. İşin özünde, kamu otoriteleri tarafından doğrudan denetlenmesi gereken dört büyük organizasyonun devlet kurumlarına sızmış olduğu son derece etkili bir tahakküm sistemiyle karşı karşıya bulunmaktayız.

Denetim sektöründeki yüksek yoğunlaşma, yaygın endişelere yol açmaya devam etmekte ve küresel ve ulusal rekabetin sağlanması için Büyük Dörtlü'nün parçalanması gerektiği yönünde çeşitli öneri ve talepleri de gündeme getirmektedir. Bu alanda güncelliğini koruyan önemli bir gelişme, Birleşik Krallık'ta Rekabet ve Piyasalar Otoritesi (CMA) tarafından başlatılan girişimdir. Bu kapsamda CMA, Ekim 2018'de Büyük Dörtlü'nün denetim sektöründeki hâkimiyetine ilişkin detaylı bir çalışma başlattığını duyurmuştur. Bunu takiben, Temmuz 2020'de Birleşik Krallık Finansal Raporlama Konseyi (FRC) de, Büyük Dörtlü'ye 2024 yılına kadar denetim ve danışmanlık faaliyetlerini ayırma planlarını Ekim 2020 itibarıyla sunmaları gerektiğini bildirmiştir.

Modern denetim felsefesinin halen baskın yöntemi olan mali denetim, algoritmik mimarisindeki tüm karmaşıklık ve zenginliğe rağmen, günümüz muhasebe skandallarının nedenlerini bütünüyle ortadan kaldırmaktan son derece uzak görünmektedir. Bu noktada, denetim standartlarının algoritmik karmaşıklığı ile hileli muhasebe uygulamaları arasında beklenmedik bir korelasyon varmış gibi görünmektedir. Denetim sektöründeki kullanıcı ve uygulayıcıların çoğunluğunun, adeta yerleşik normlara herhangi bir alternatifin düşünülmediği zihinsel bir paralaksa tutulmuş gibi görünmeleri oldukça manidardır. Aslında, dört büyük muhasebe/denetim firmasının başını çektiği baskın çoğunluk, denetçilerin sorumluluklarını (ve dolayısıyla denetim firmalarının sorumluluklarını) artıracak ve denetim ve güvence hizmetleri sağlamanın alışılmış kalıplarının ötesinde ek yükümlülüklerle olanak tanıyacak herhangi bir değişim potansiyeline kapılarını sıkıca kapatmış vaziyettedir. Denetim sektörünün mevcut durumu hakkında giderek artan sıklıkta ve yoğunlukta dile getirilen eleştiri ve görüşler, özellikle çok uluslu

büyük şirketler ile bu denetim firmaları arasındaki çıkar ortaklığına dikkat çekmekte ve denetimin aslında hiç de bağımsız olmadığını vurgulamaktadır.

Esasında, küresel denetim endüstrisinin mevcut yapısı göz önüne alındığında, denetimin gerçekten bağımsız olarak yürütüldüğüne inanmak için çok az neden bulunmaktadır. Konuyla ilgili yayınlanan birçok araştırma raporu ve akademik çalışma bu olguyu önemli ölçüde destekleyen kritik sonuçlara ulaşmış durumdadır. Asıl dikkat çekici olan, dört büyük denetim firmasının küresel çıkar ve ayrıcalıklarıyla son derece uyumlu bir denetim yöntemi olan mali denetim uygulamasında ısrar etme eğiliminde olmaları ve küresel skandalları çok daha etkili bir şekilde önleme kapasitesi sunabilecek, ancak aynı zamanda bu firmaları ek yasal yükümlülüklerle de maruz bırakabilecek alternatif yöntem ve önerilere şiddetle karşı çıkmalarıdır. Bu bağlamda, denetimin bağımsız olmaması olgusu ile mali denetimin muhafazakâr savunusu arasında birbirini mükemmel bir şekilde tamamlayan örtük bir ilişki olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Ahmet Özkan: Son zamanlarda özellikle Amerikan Muhasebe Gözetim Kurulu (PCOAB) öncülüğünde mali denetimin kapsam ve uygulamasıyla ilgili radikal önerilerin gündeme getirildiğine tanıklık etmekteyiz. Bu gelişmeleri nasıl değerlendiriyorsunuz?

Murat İnce: 2023 yılında Amerikan Muhasebe Gözetim Kurulu (PCAOB), bir denetçinin bir denetimin yürütülmesi sırasında bir şirketin hile de dâhil olmak üzere “yasa ve düzenlemelere uygunsuzluk hallerini” dikkate alması gereğine ilişkin olarak denetim standartlarında gerekli değişikliklerin yapılmasını önermiştir. Kısaca NOCLAR (Non-Compliance With Laws And Regulations) olarak anılan öneriye göre; denetçiler, bilgilendirici, doğru ve bağımsız denetçi raporlarının hazırlanması ve yayınlanması suretiyle yatırımcıları korumak için temel bir yükümlülüğe sahiptir. Dolayısıyla bu yükümlülük, hile dâhil olmak üzere yasa ve düzenlemelere uygunsuzluğun gerçekleştiğini veya gerçekleşmiş olabileceğini gösteren bilgileri tespit etme ve değerlendirme ve bu tür bilgiler hakkında yönetime ve denetim komitesine uygun bildirimlerde bulunma sorumluluğunu da içermektedir.

PCAOB’nin önerisinde, mevcut mali denetim standartlarının özellikle uygunluk boyutları açısından güçlendirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. PCAOB tarafından yürürlüğe konulan mevcut standartlara göre denetçi, bir şirketin mali tablolarının hata veya hile kaynaklı önemli yanlış bildirim içermediğine dair makul güvence elde etmek amacıyla bir denetimi planlamak ve yürütmekten sorumludur. Bu köklü bir sorumluluk olmakla birlikte, PCAOB denetçinin uygunsuzluk sorunlarını tespit etme ve raporlama sorumluluğunun daha da genişletilmesi

gerektiğine inanmaktadır. Buna göre, denetçi, uygunsuzluğun gerçekleştiğini veya gerçekleşmiş olabileceğini gösteren bir bilgiyi tespit ettiğinde veya başka bir şekilde bunun farkına vardığında, uygunsuzluğun gerçekleşmiş olma ihtimalinin olup olmadığını ve gerçekleşmişse bunun mali tablolar üzerindeki olası etkilerini ve bu olası uygunsuzluğun denetimin diğer yönleri üzerindeki etkilerini değerlendirmelidir.

PCAOB'nin önerisinin mevcut mali denetim standartlarının yetersizliğine ilişkin yaygın eleştirilere dayandığını önemle belirtmek gerekir. Mevcut muhasebe/denetim ortamında, geçerli denetim standartları, denetçilerin potansiyel olarak yasadışı davranışlar görseler bile yönetimle yüzleşmekten kaçınmalarına imkân tanımaktadır. Gerçekten de, mevcut denetim standartları, sadece mali tabloların doğruluğunu doğrudan etkileyen uygunsuzluk hallerinin tespit edilmesini ve raporlanmasını gerektirmektedir. PCAOB'nin önerisinin uygulamaya konulması halinde ise, mali tabloları dolaylı olarak etkileyebilecek davranışların da düzenlenmesi mümkün hale gelecektir. PCAOB'nin önerisinin denetim firmaları açısından en önemli sonucu ise, yeni kuralların denetim firmalarını önemli para cezaları riskiyle karşı karşıya bırakacak olmasıdır.

PCAOB'nin mevcut mali denetim uygulamalarını uygunluk denetimi unsurlarına doğru genişletme girişimi, özellikle dört büyük muhasebe ve denetim firması cephesinden olmak üzere, önemli bir kesim tarafından yoğun bir biçimde eleştirilmiş ve itiraza konu edilmiştir. Yürütülen tartışmalar, denetim camiasının neredeyse oy birliği halinde mevcut uygulama çerçevesi ve mali denetim tanımına bağlı kalmaya kararlı olduğunu ortaya koymaktadır. NOCLAR önerisine yönelik itirazların en çarpıcı yönü, muhasebe firmaları ve muhasebe meslek kuruluşlarının öneriye tam bir ittifak halinde karşı çıkmaları ve serdettikleri itirazlarda neredeyse aynı gerekçeleri paylaşmalarıdır. Buna göre, muhasebe firmaları ve muhasebe meslek kuruluşları genel olarak, PCAOB önerisinin denetimin kapsamını makul olmayan bir şekilde genişletmekte olduğunu, mali tablo denetiminin temel amaçlarıyla kesinlikle uyumlu olmadığını ve makul güvence sağlama kavramının oldukça ötesine geçen bir yaklaşımı yansıttığını öne sürmektedir.

Eleştirilerin ortak söylemi ve yoğunluğu dikkate alındığında, mevcut denetim yaklaşımının, yani bir güvence görevi niteliğindeki görüş odaklı mali denetim metodolojisinin muhafazası için ciddi bir çaba sergilendiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu yaklaşım, hâlihazırda denetim sektörüne hâkim olan genel zihniyeti yansıtmaktadır. Bu bağlamda, denetim sektörü, beş yüzden fazla gereklilik içeren oldukça ayrıntılı bir algoritmik yapıya dayanan mevcut mali denetim yaklaşımını, kullanıcıların mali tablolara olan güvenini artırmanın en etkili yöntemi olarak

görmektedir. Sektörün PCAOB'nin önerisine yönelik bazı itirazlarının haklı nedenleri bulunsa da, bu durum, kullanıcıların ve uygulayıcıların mali denetim metodolojisinin sınırlılıklarına ilişkin eleştirel bir kavrayış geliştirmelerini engellememelidir. Mali denetimin uygunluk denetimiyle birlikte yürütülebildiği kamu sektörü denetimlerinde bu tür birleşik denetim uygulamalarının hiç de olağandışı görülmediği ortadayken, kullanıcıların/uygulayıcıların benzer bir birleşik denetim yaklaşımını özel sektör bağlamında öngörmek konusunda neden bu derece zorluk çektikleri son derece şaşırtıcıdır.

Denetim sektöründeki kullanıcı ve uygulayıcıların çoğunluğunun, adeta yerleşik normlara herhangi bir alternatifin düşünülmediği zihinsel bir paralaksa tutulmuş gibi görünmeleri oldukça manidardır. Aslında, dört büyük muhasebe/denetim firmasının başını çektiği hâkim çoğunluk, denetçilerin (ve buna bağlı olarak denetim firmalarının) sorumluluklarını artıracak ve denetim ve güvence hizmetleri sağlamanın alışılmış kalıplarının ötesinde ek yükümlülüklerle olanak tanıyacak her türlü değişim potansiyeline kapılarını sıkı sıkıya kapatmış durumdadır. Değişime karşı bu kapalı tutumun sadece dar görüşlülükle açıklanamayacak çok daha derin nedenleri bulunmaktadır. Bu itibarla, PCAOB önerisine karşı özellikle dört büyük denetim firması tarafından dile getirilen şiddetli itirazların, bu alanda ortaya çıkabilecek ilave risklerden kaçınma ve alışılmış kalıplar çerçevesinde ve en az çabayla gerçekleştirilen denetim ve güvence hizmetlerinden elde edilmekte olan yüksek kârlılık oranlarını muhafaza etme arzusundan kaynaklandığını kabul etmek gerekir.

Aslında, mevcut mali denetim metodolojisinin yetersizliğine dikkat çekme ve dolayısıyla mali denetimi çok daha işlevsel ve etkin bir yönetime dönüştürme arayışları NOCLAR önerisi ile başlamış değildir. Bu konudaki ilk işaret fişeginin 2015 yılında kilit denetim konuları standardının (ISA 701, Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi) IFAC külliyatına dahil edilmesiyle atıldığını belirtmek gerekir. Mali denetimin yalın görüş formatının denetlenen şirketlerin gerçek mali performansı hakkında çok az fikir verdiğinin farkına varılması, kilit denetim konularının denetim raporlarında ayrıca ele alınması yoluyla bu alanda daha fazla şeffaflığın sağlanmasının önemini ortaya çıkarmıştır. Nitekim, hem kilit denetim konuları standardı hem de NOCLAR önerisi, mali denetimin mevcut tanım ve uygulama çerçevesini tüm tarafların yararına olacak şekilde zenginleştirme çabasının somut tezahürleri olarak görülmelidir. Bu gelişmeler, mali denetimi işlevsiz kılmaya çalışan veya denetimin maliyetini gereksiz yere artıran eğilimler olarak görülmemeli; aksine, finans dünyasının gerçek ihtiyacı olan etkin bir denetim yaklaşımının geliştirilmesine yönelik somut arayışlar olarak algılanmalıdır. Mevcut mali denetim metodolojisinin, karmaşık

algoritmik mimarisi ve oldukça kapsamlı külliyyatı ile muhasebe ve finans sektörlerinin gerçek ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldığı gayet açıktır. Sonuç olarak, dört büyük muhasebe/denetim firmasının NOCLAR ve benzeri önerilere şiddetle karşı çıkmaları, aslında statükoyu muhafaza etme eğilimlerinin somut bir göstergesi olarak kavranmalıdır.

Ahmet Özkan: Değerli katkılarınız ve ayırdığınız vakit için çok teşekkür ederim.